

ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

Навчальний посібник

За загальною редакцією В. В. Марчука

УДК 351.862.4(477)(075.8)
Н 35

Колектив авторів:
С. М. Дерев'янка, Ю. В. Кобець, Т. Б. Мадрига та ін.;
за заг. ред. **В. В. Марчука**

Рецензенти:

І. Ф. Гурак – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Н. О. Ніколаєнко – докторка політичних наук, професорка, в. о. завідувачки кафедри національної безпеки та політичного аналізу, керівниця Навчально-наукового аналітичного центру дослідження гібридних загроз національної безпеки на Півдні України Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова;

Ю. О. Остапеч – доктор політичних наук, професор, декан факультету суспільних наук, професор кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 7 від 26 травня 2025 року)*

Національна безпека України : навчальний посібник / С. М. Дерев'янка,
Н 35 Ю. В. Кобець, Т. Б. Мадрига та ін. ; за заг. ред. В. В. Марчука. – Львів –
Торунь : Liha-Pres, 2025. – 372 с.

ISBN 978-966-397-494-1

DOI: 10.36059/978-966-397-494-1

У навчальному посібнику комплексно розглянуто систему національної безпеки України крізь призму її ключових складових: державної, політичної, економічної, воєнної, соціальної, інформаційної, гуманітарної, релігійної, екологічної, культурної та кібербезпеки. Розкрито понятійно-категоріальний апарат, конституційно-правові засади, сучасні виклики та загрози, а також механізми забезпечення безпеки в кожній з названих сфер. Особливу увагу приділено трансформаціям безпекової політики держави в умовах війни, ролі міжнародного співробітництва та розвитку сучасних технологій, зокрема штучного інтелекту.

Посібник призначений для студентів, викладачів, науковців, фахівців з національної безпеки та широкого кола читачів, які цікавляться актуальними проблемами безпекової політики держави.

УДК 351.862.4(477)(075.8)

© Колектив авторів, 2025
© Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, 2025

ISBN 978-966-397-494-1

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Марчук В. В.).	9
РОЗДІЛ 1 НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ (Москалюк М. Ф.).	12
1.1 Безпека як соціальна категорія: ретроспектива осмислення.	12
1.2 «Національна безпека»: зміст поняття, різновиди та основні сутнісні характеристики.	16
1.3 Конституційно-правові засади національної безпеки держави.	23
1.4 Національна безпека України.	25
Контрольні питання та завдання.	31
Словник понять і термінів.	32
Література.	33
РОЗДІЛ 2 ДЕРЖАВНА БЕЗПЕКА (Дерев'янка С. М.).	36
2.1 Державна безпека: поняття, структура, місце в системі національної безпеки.	36
2.2 Правові основи забезпечення державної безпеки.	42
2.3 Загрози державній безпеці.	45
2.4 Забезпечення державної безпеки: поняття, засади.	48
2.5 Державна політика у сфері державної безпеки: поняття, основні завдання і напрями.	51
Контрольні питання та завдання.	59
Словник понять і термінів.	60
Література.	63
РОЗДІЛ 3 ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ (Мадрига Т. Б.).	65
3.1 Політична безпека: сутність поняття, структура, функції.	65

3.2	Індикатори політичної безпеки.	72
3.3	Характеристика загроз політичній безпеці.	79
3.4	Організаційно-правові основи забезпечення політичної безпеки.	84
	Контрольні питання та завдання.	91
	Словник понять і термінів.	93
	Література.	94
РОЗДІЛ 4	ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ (Доцяк І. І.).	101
4.1	Економічна безпека як основа національної безпеки держави.	101
4.2	Структура економічної безпеки.	105
4.3	Економічна безпека України в умовах війни.	112
	Контрольні питання та завдання.	117
	Словник понять і термінів.	118
	Література.	119
РОЗДІЛ 5	ВОЄННА БЕЗПЕКА (Климончук В. Й.).	120
5.1	Сутність воєнної безпеки та її основні складові.	120
5.2	Воєнна безпека як об'єкт державної політики.	122
5.3	Воєнна безпека України.	125
	Контрольні питання та завдання.	135
	Словник понять і термінів.	136
	Література.	142
РОЗДІЛ 6	СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА (Березовська-Чміль О. Б.).	145
6.1	Теоретичні підходи до трактування соціальної безпеки.	146
6.2	Політико-правові основи формування соціальної безпеки.	150

6.3	Основні напрями та механізми забезпечення соціальної безпеки.	152
6.4	Особливості забезпечення соціальної безпеки в умовах військових конфліктів.	157
	Контрольні питання та завдання.	164
	Словник понять і термінів.	165
	Література.	167
РОЗДІЛ 7 ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА		
ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ		
БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ (Матвієнків С. М.).		169
7.1	Роль інформаційної безпеки держави в сучасному світі.	169
7.2	Зміст, структура та складові інформаційної безпеки.	171
7.3	Особливості та етапи розвитку системи забезпечення інформаційної безпеки держави.	179
	Контрольні питання та завдання.	196
	Словник понять і термінів.	197
	Література.	199
РОЗДІЛ 8 ЕВОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ		
(Голуб'як Н. Р.).		201
8.1	Війна як основний інструмент забезпечення безпеки. Витоки та формування безпекових систем.	201
8.2	Геополітичний баланс та концепція рівноваги сил у ХІХ столітті.	204
8.3	Перша світова війна та пошук механізмів колективної безпеки.	206
8.4	Ядерна загроза та початок нової ери міжнародної безпеки.	209

8.5	Формування військових альянсів у час холодної війни.	212
8.6	Кінець холодної війни та нові виклики.	218
	Контрольні питання та завдання.	222
	Словник понять і термінів.	223
	Література.	226
РОЗДІЛ 9 ГУМАНІТАРНА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА		
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ,		
СУСПІЛЬСТВА, ГРОМАДЯНИНА (Липчук О. І.).		
9.1	Гуманітарна безпека: поняття, теоретичні підходи, стратегія.	228
9.2	Загрози національній безпеці в гуманітарній площині.	233
9.3	Особливості забезпечення гуманітарної безпеки в сучасній Україні.	239
	Контрольні питання та завдання.	248
	Словник понять і термінів.	249
	Література.	251
РОЗДІЛ 10 РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА		
(Мищук А. І., Мищук М. Б.).		
10.1	Система взаємовідносин політики та релігії, сутність поняття «релігійна безпека».	253
10.2	Система забезпечення релігійної безпеки.	257
10.3	Загрози релігійній безпеці.	264
10.4	Релігійна безпека України.	269
	Контрольні питання та завдання.	276
	Словник понять і термінів.	277
	Література.	279

РОЗДІЛ 11 ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА	
ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ (Кобець Ю. В.).	282
11.1 Поняття екологічної безпеки:	
основні теоретичні підходи.	283
11.2 Екологічна безпека як глобальна	
проблема сучасного світу.	
Міжнародна екологічна безпека.	290
11.3 Загрози у сфері екологічної безпеки	
та їх вплив на стан національної безпеки України.	302
Контрольні питання та завдання.	312
Словник понять і термінів.	314
Література.	320
РОЗДІЛ 12 КУЛЬТУРНА БЕЗПЕКА	
ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ	
БЕЗПЕКИ (Ломака І. І.).	323
12.1 Теоретико-методологічні засади	
дослідження культурної безпеки.	324
12.2 Виклики та загрози культурній	
безпеці в сучасному світі.	332
12.3 Механізми протидії загрозам	
культурної безпеки держави.	338
Контрольні питання та завдання.	343
Словник понять і термінів.	344
Література.	346
РОЗДІЛ 13 КІБЕРБЕЗПЕКА В СИСТЕМІ	
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (Геник М. А.).	347
13.1 Кіберпростір як нова сфера	
глобального суперництва.	347
13.2 Поліваріантність дефініції	
поняття кібербезпеки.	349

13.3 Класифікація кіберзагроз.	352
13.4 Методи кіберзахисту.	357
13.5 Перспективи і загрози, пов'язані з розробкою штучного інтелекту.	359
Контрольні питання та завдання.	364
Словник понять і термінів.	365
Література.	368
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.	370

ПЕРЕДМОВА

Національна безпека є досить складним політичним, економічним і соціальним явищем та характеризується багатограним і комплексним впливом на життєдіяльність суспільства, інститутів держави та кожної людини. В умовах широкомасштабної російської агресії проти України, коли територіальна цілісність та суверенітет нашої держави опинилися під реальною загрозою знищення, забезпечення національної безпеки стало найважливішою функцією держави, справою усього Українського народу. Зростання різних чинників небезпек, які набули системного характеру, мають різноплановий прояв у багатьох сферах суспільного життя, а також внутрішній та зовнішній характер. Виокремити серед них, зокрема, можна політичні, економічні, військові, інформаційні, соціальні, культурні, релігійні та інші. Сукупність внутрішніх і зовнішніх проблем, неоднозначний вплив процесів глобалізації, загострення боротьби між державами за ресурси та ринки збуту, в якій все частіше надається пріоритет силовим методам у розв'язанні конфліктів, поглиблюють безпекові загрози. В таких реаліях і умовах стрімко змінюється побудова системи глобальної, регіональної та національної безпеки. Це зумовлює необхідність ґрунтовного вивчення концептуальних засад національної безпеки, які здійснюють вплив на її забезпечення в контексті системного осмислення політики держави й інститутів громадянського суспільства України. З огляду на це в Карпатському університеті імені Василя Стефаника для підготовки фахівців першого освітнього рівня (бакалавра) за спеціальністю 052 «Політологія» започатковано викладання освітньої програми «Політологія. Національна безпека України». Її успішному вивченню й має слугувати цей посібник.

В основу посібника покладена ідеологія системного осмислення взаємопов'язаних проблем національної безпеки та переходу від її теоретичних підвалів до практичного застосування фахівцями, які здійснюють наукові дослідження у вказаній сфері, а також тими, на яких покладаються експертно-аналітичні й консультативно-дорадчі завдання щодо розробки

та реалізації безпекової складової державної політики України. Це зумовило й відповідну структуру посібника. В окремих розділах викладено теоретичні основи та систематизовано накопичені знання, що стосуються сучасних поглядів щодо природи феноменів «небезпека» та «безпека», еволюції уявлень про сутність безпеки як суспільно-політичного явища, підходів до наукового дослідження сутності феномену «безпека», сутності, класифікації та ієрархії національних інтересів. Детальна увага приділяється систематизації різних підходів до з'ясування змісту поняття «національна безпека», термінів які вживаються та означенню її структурних різновидів у нормативно-правових актах; аналізу змісту понять «загроза», «виклик» і «ризик» у теорії національної безпеки; аналізу організаційно-функціональної структури, завдань та принципів, на яких ґрунтується формування та функціонування системи забезпечення національної безпеки в сучасних умовах державотворення. Також проаналізовано глобалізаційно-інтеграційний контекст проблеми забезпечення національної безпеки, а саме: вплив економічних та політичних процесів на державний суверенітет у контексті реалізації життєво важливих фундаментальних національних інтересів України. Розгляд цих питань дозволяє комплексно дослідити основні проблеми, які виникають при розробці та реалізації безпекової складової державної політики України.

У посібнику проведено аналіз основ політики національної безпеки України та організаційно-правових засад щодо її реалізації крізь призму її ключових складових: державної, політичної, економічної, воєнної, соціальної, інформаційної, гуманітарної, релігійної, екологічної, культурної та кібербезпеки. Розглянуто основні підходи до розробки державної безпекової політики, її принципи, пріоритети, основні завдання та повноваження суб'єктів забезпечення національної безпеки. У кінці кожного розділу наведено питання для самоконтролю, а в кінці посібника – тезаурус, ознайомлення з яким буде досить корисним для засвоєння навчального матеріалу. При написанні посібника автори спиралися як на власний досвід, так і на праці

зарубіжних та українських вчених, що відображає список використаних джерел.

Таким чином, у посібнику акцентовано увагу на інституційних засадах національної безпеки, а його особливістю є осмислення сукупності чинників, що характеризують безпековий вимір сучасного етапу цивілізаційного розвитку. Системне врахування зазначених чинників дозволить суттєво підвищити ефективність безпекової складової державної політики України та реагування на загрози її національним інтересам.

Автори висловлюють глибоку й щиру подяку своїм колегам та шановним рецензентам за зауваження і пропозиції, які надійшли від них під час редагування остаточного варіанта тексту посібника.

*Марчук В. В., доктор історичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника*

РОЗДІЛ 1

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Москалюк М. Ф.

1.1 Безпека як соціальна категорія: ретроспектива осмислення

У найбільш зрозумілому трактуванні **безпека** – це стан, коли ніхто і ніщо нікому не загрожує. Її слід розглядати як активну «діяльність людей, суспільства, держави та світового співтовариства для виявлення, запобігання, послаблення, усунення та відвертання загроз, які можуть призвести до втрати, знищення матеріальних і духовних цінностей, або перешкодити прогресивному розвитку». Наявність безпеки є необхідною умовою існування особи, соціальної групи, держави та світового співтовариства. Щодо поняття «безпека» є загалом три основні концептуальні підходи:

- відсутність загроз системі;
- захищеність системи від наявних та ймовірних загроз;
- загрози існують завжди, вони негативно впливають на систему, але вжиті заходи мінімізують їхній вплив та забезпечують стабільність і розвиток.

Аналіз поняття «безпека» (а він, як правило, носить міждисциплінарний характер) насамперед враховує наступні аспекти: *концептуальний* (онтологічні і гносеологічні основи безпеки); *практичний* (безпека як відображення певних потреб у життєдіяльності особи, суспільства, держави або міжнародної спільноти); *ціннісний* (філософія безпеки, культура безпеки тощо).

Осмислення поняття «безпека» неможливе без розуміння сутності іншого поняття-антипода – **«небезпека»**, яке спрямоване на заперечення існування будь-якого живого організму,

соціального або політичного об'єкта, зокрема народу, нації, держави, світової спільноти тощо. У цьому контексті небезпека і безпека – це дві взаємозв'язані сторони, що перебувають у динамічній взаємодії й характеризують умови (ситуації) життєдіяльності об'єктів природи та соціального світу. Як не існує абсолютної безпеки без небезпеки, так не може існувати і небезпека від безпеки.

Зародження знань про безпеку можна прослідкувати в міфології, релігії, філософських вченнях та загалом в історії розвитку науки. За часів Античності один із найвпізнаваніших давньогрецьких філософів та політичних мислителів **Платон** поняття «безпеки» розглядав як відсутність небезпеки чи зла для людини. Представник політичної думки Стародавнього Риму **Цицерон** стан безпеки аналізував як прагнення людини «захистити власне життя, ... уникати всього шкідливого та добувати собі все необхідне для життя». Він одним із перших мислителів зауважував, що прагнення всього живого до безпеки є абсолютно природним та піддається загальним суспільним законам.

У період Середньовіччя, яке характеризувалося домінуванням релігійного догматизму та схоластики, стан безпеки асоціювався, як правило, із захистом з боку церкви, ніж держави. А держава сама повинна була перебувати під захистом Бога. Один із найвідоміших представників філософської думки Середньовічної доби **Ф. Аквінський** вважав, що безпека держави та його населення залежить від дотримання кожним жителем Божих законів та обов'язків, визначених державою.

Епоха Відродження ознаменувалася важливим переломом в суспільному та культурному розвитку людства, який замість релігійно-церковного набуває світського характеру. У цьому контексті італійський політичний мислитель **Н. Макіавеллі** безпеку ототожнює із сильною державою та її правителем, основна функція якого є забезпечення безпеки, суспільного порядку та стабільності у суспільстві.

Завдяки філософським концепціям представників політичної думки Нового часу дане поняття у XVII-XVIII ст. набуло

широкого теоретичного поширення насамперед в контексті ототожнення зі станом спокою (безпеки), на відміну від стану небезпеки. При цьому, поняття «безпеки» поступово починає розглядатися в сенсі домінування безпеки держави над безпекою індивідів та соціальних груп. Зокрема, *Т. Гоббс* в ієрархії суспільних цінностей на перше місце ставив не рівень забезпеченості громадян, а їх життя і безпеку. Ще один представник англійської політичної думки *Дж. Локк* питання безпеки розглядав в контексті ідеї «суспільного договору». Він стверджував: «...якщо держава перестає гарантувати безпеку або навіть сама стає джерелом небезпеки для громадян, вони повинні мати можливість і мають право забезпечити свій захист від таких дій держави, і, таким чином, гарантувати собі найважливіші права». Тобто, *Дж. Локк* пріоритетною цінністю розглядав не стільки безпеку, як особисту свободу (в контексті ліберальних прав і свобод громадян). А забезпечення безпеки, на його переконання, можливе лише шляхом розподілу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і федеративну (союзну). Під федеративною владою він розумів зовнішньополітичну діяльність монарха. Тільки така модель держави, на його думку, зможе гарантувати безпеку як громадянам, так і владним інститутам, унеможлививши антизаконне свавілля. *Б. Спіноза* в науковому дослідженні «Теологічно-політичний трактат» визначив безпеку, як одна з чеснот держави, а метою її функціонування – мир та безпеку життя її громадян. Він вважав, що саме свобода особи є необхідною умовою розвитку безпеки та громадянського суспільства. Також філософом було підкреслено, що стан безпеки залежить від форми політичного устрою держави.

На відміну від вище зазначених політичних діячів та філософів *І. Кант* мав досить прогресивний, як на той час погляд на безпеку. Її він розглядав не лише через поняття «держава», а виводив безпеку як стан на рівень міждержавних відносин і проголошував у перспективі ідею вічного миру між народами. На думку мислителя основна мета функціонування будь якої держави – це гарантування безпеки та справедливості між всіма

її суб'єктами. Він одним із перших здійснив класифікацію безпеки, яку від розрізняв на зовнішню та внутрішню. На думку іншого відомого німецького філософа *Г. Гегеля*, безпеці як соціальному феномену протистоїть свавілля («неправо»), носієм якого є індивід, відокремлений від загального права. «Життя індивіда і його власність забезпечуються лише безпекою держави, а тому можуть бути (якщо виникає необхідність) принесені в жертву забезпечення безпеки держави».

Починаючи з XIX ст., безпекові питання почали розглядатися власне як наукова категорія, що охоплює доволі широкий спектр понять: «безпека особи», «безпека суспільства», «безпека держави». Кожне із цих понять характеризує відповідний рівень безпеки. «Безпека людини (громадянина) розглядається як захищеність її життєво важливих інтересів, за якої гарантуються її всебічний прогресивний розвиток та самореалізація». Конкретний рівень безпеки людини залежить від багатьох чинників, зокрема політичного режиму, стану економіки та соціальної сфери, від якості результатів розв'язання проблеми щодо прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації загроз людині тощо. «Безпека суспільства передбачає захищеність життєво важливих інтересів соціальних груп і суспільства загалом, за якої забезпечуються їх всебічний прогресивний розвиток. Безпека держави – це, передусім, захищеність її конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності від зовнішніх та внутрішніх загроз».

Надалі із виникненням національних держав та перетворення їх на основного міжнародного політичного актора проблема безпеки набула національного забарвлення, відзеркалюючи провідну роль нації в контексті реалізації її найвищої державотворчої функції – забезпечення державної самостійності.

Значний внесок у розуміння поняття «безпека» здійснив французький філософ та соціолог кінця XIX – поч. XX ст. *Е. Дюркгейм*. На його переконання визначальними елементами забезпечення безпеки індивіда та суспільства мають бути соціальні норми та ціннісні орієнтації.

У ХХ ст. питання безпеки, у зв'язку із процесом націєтворення, набуло особливої актуальності. Безпека починає розглядатися крізь призму захищеності національних інтересів суверенних держав.

1.2 «Національна безпека»: зміст поняття, різновиди та основні сутнісні характеристики

Вперше термін «національна безпека» ввів у політичний лексикон у 1904 р. 26-й президент США *Теодор Рузвельт* у своєму посланні до Конгресу. У ньому він обґрунтував (актуальне й станом на сьогодні питання) приєднання зони Панамського каналу інтересам національної безпеки.

Варто зауважити, якщо у ХХ ст. національна безпека розглядалася насамперед у воєнно-політичному аспекті, зокрема як проблема оборони держави, то у ХХІ ст., у зв'язку із зростанням впливу міжнародного тероризму на функціонування політичних процесів та небезпекою застосування зброї масового ураження, питання національної безпеки набуває також наддержавного, глобального характеру.

Українські та іноземні вчені пропонують різні тлумачення поняття «національна безпека» через його складний, багатокомпонентний та міждисциплінарний характер. Відсутня єдина думка стосовного того, що доцільно розуміти під поняттям «національна безпека» – стан чи категорію, яка характеризує стан. Також не існує єдиної думки щодо визначення поняття «національна безпека» і в офіційних нормативних документах. Зокрема, у законі «Про національну безпеку», підписаному в 1947 р. Президентом США *Г. Труменом*, національна безпека розглядається «як інтеграцію питань внутрішньої, зовнішньої та воєнної політики в інтересах вироблення урівноваженого підходу до вирішення проблеми використання США різних засобів – воєнних і невоєнних у своїй зовнішній політиці для забезпечення власної безпеки». Тобто національна безпека

співвідноситься із безпековими заходами держави у її зовнішньополітичній діяльності.

Сьогодні фахівці сходяться на тому, що національна безпека – «досить складне соціально-політичного явище, яке відображає наслідки багатогранної життєдіяльності, накопичений історичний досвід, уподобання і культуру кожної людини (індивіда), суспільства, держави, земної цивілізації загалом».

У зв'язку з цим, в сучасному суспільствознавчому науковому дискурсі сформувалися два підходи щодо розуміння поняття «національна безпека». Засновником першого, *реалістичного підходу* прийнято вважати американського політолога **Г. Моргентхау**. Національну безпеку він визначав як недоторканність території держави та державних інститутів. У цьому контексті у структурі національної безпеки Г. Моргентхау насамперед виокремлював воєнну та політичну безпеку, що складає її традиційне розуміння. Загалом він зробив важливий вклад у розбудову повоєнного міжнародного безпекового середовища, підкреслюючи важливість влади, національних інтересів та балансу сил. Його ідеї залишаються актуальними і сьогодні, допомагаючи формувати сучасну політику безпеки. Колишній міністр оборони США **Г. Браун**, національну безпеку розглядав як «здатність зберігати територію, підтримувати економічні відносини з іншими країнами світу, на різних рівнях захищати від зовнішнього негативного впливу свої інститути та систему управління, контролювати свої кордони». *Другий підхід* – *Human Security* – «розвивався в межах ідеалістичної теорії міжнародних відносин і позначався аналізом воєнних, політичних, економічних, соціальних, гуманітарних, екологічних проблем».

Серед різномайття визначень поняття «національна безпека» варто виокремити наступне: **«національна безпека – стан внутрішніх і міждержавних відносин, який визначає ефективність системи державних, правових і суспільних гарантій прав та свобод людини та громадянина, базових цінностей та інтересів суспільства і суверенної держави від внутрішніх і зовнішніх загроз»**. У найбільш широкому трактуванні

національна безпека – це «це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, запобігання і протидії корупції, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної та інноваційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних цифрових технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та в інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам».

Основними категоріями, які становлять зміст національної безпеки, є: «національна безпека»; «національні інтереси»; «об'єкти і суб'єкти національної безпеки»; «принципи національної безпеки»; «функції національної безпеки»; «система (складові) національної безпеки»; «загрози, ризики і небезпеки національній безпеці»; «чинники забезпечення національної безпеки»; «форми, засоби, методи та технології забезпечення національної безпеки» та ін.

Національна безпека є багатоплановим явищем, тому її необхідно розглядати: у просторі (в контексті міжнародної безпеки); стосовно національних інтересів населення

держави – як ступінь захищеності важливих індивідуальних та суспільних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз; стосовно військових загроз – як здатність збереження її суверенітету та територіальної цілісності.

Особливо важливу роль у забезпеченні національної безпеки відіграють **національні цінності** (моральні норми, звичаї, традиції, які визначають життєву позицію індивіда), **національні інтереси** (усвідомлене, офіційно виражене ставлення до національних цінностей) і **національні завдання** (основоположні орієнтири в діяльності держави, суспільства та окремих громадян щодо захисту та реалізації національних інтересів).

Зазвичай **національні інтереси типологізують**: «за характером (національні, коаліційні); ступенем взаємності (однобічні, багатобічні); ступенем черговості (першочергові, другорядні); масштабом (локальні, регіональні, глобальні); ступенем важливості (важливі, істотні, життєво важливі); ступенем терміновості (поточні, постійні, середньострокові, довгострокові)».

Головним **завданням національної безпеки** є гарантування недоторканості основних життєво важливих інтересів держави, насамперед захист її територіальності цілісності і державного суверенітету.

Характеристика поняття «національна безпека» охоплює проблему її класифікації. У зв'язку з цим можна виокремити **внутрішню безпеку** як міру (рівень, ступінь) «захищеності національних інтересів від загроз, джерелами чого є процеси, явища, події тощо, а також дії (бездіяльність) юридичних і фізичних осіб в межах території держави і перебувають під її юрисдикцією» і **зовнішню безпеку** – «міра (рівень, ступінь) захищеності національних інтересів від загроз, джерелами чого є процеси, явища, події тощо, дії (бездіяльність) юридичних і фізичних осіб поза межами території держави і не підпадають під її юрисдикцією».

Окрім того, серед змістових компонентів національної безпеки виділяємо сім її основних видів: **політичну безпеку** (здатність та можливість «нації і створюваних нею інститутів

самостійно з'ясовувати та вирішувати питання державного устрою, незалежно здійснювати внутрішню і зовнішню політику в інтересах особи й суспільства»); **державну безпеку** (як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру»); **військову безпеку** – захист життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз; **економічну безпеку** («характеризується загальним станом економіки, рівнем розвитку продуктивних сил і міжнародних економічних відносин (ступенем інтеграції), наявністю розвиненої інфраструктури, за яких забезпечується реалізація та гарантований захист національних економічних інтересів, прогресивний соціально-економічний розвиток держави та достатній оборонний потенціал»); **соціальну безпеку** («стан захищеності людини і суспільства, що базується на психологічному стані населення держави, який залежить від економічних, політичних та інформаційних складників безпеки, а також рівня соціальної стабільності, що істотно змінюється під час внутрішніх конфліктів і зовнішніх загроз»); **науково-технологічну безпеку** (забезпечення сталого науково-технічного та інноваційно-технологічного розвитку держави, що відповідає світовим стандартам); **екологічну безпеку** (збереження природо-ресурсного та екологічного потенціалу планети, здатності її біосфери до відновлення та саморегулювання); **інформаційну безпеку** («характеризується станом захищеності суспільства та в його межах психіки і свідомості людини від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання свідомістю, дезінформації, спонукання до дій, скерованих на повалення державного ладу, самогубство, образи тощо»).

На безпекові характеристики держави негативно впливають деструктивні чинники. Вони можуть проявлятися у формі ризиків, викликів, загроз і небезпек. Аналізуючи деструктивні чинники, варто розділяти поняття «загроза національній безпеці» і «виклик для національної безпеки». Під «загрозою

національній безпеці» розуміємо певну сукупність умов і факторів, які стають на заваді реалізації національних інтересів, а поняття «виклик для національної безпеки» застосовуємо до ситуації, коли одна держава / група держав намагається протидіяти іншій державі / групі держав реалізувати свої національні інтереси.

Також умовно ці деструктивні чинники ділять на внутрішні і зовнішні. До *внутрішніх чинників* відносяться: «корумпованість державних інститутів, їх неспроможність надавати адекватні відповіді на виклики сучасності, криза суспільної довіри до них; низька дієвість існуючих механізмів підготовки, прийняття та виконання державних рішень; недосконалість правового регулювання суспільних відносин; системні недоліки у функціонуванні судової системи, що підривають довіру населення до держави і права, обмежують захист прав і свобод громадян, загрожують законним інтересам господарюючих суб'єктів; неадекватність реагування державних органів на конфлікти у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин, радикалізацію суспільних настроїв і поширення проявів екстремізму, зокрема інспірованих ззовні; відчутне погіршення стану економічної безпеки, критичне зростання рівня загроз енергетичній безпеці тощо».

До *зовнішніх чинників* можна віднести: «загострення конкуренції між світовими центрами сили, що призводить до порушення норм міжнародного права; спроби держав вирішувати свої проблеми за рахунок інших держав, неспроможних ефективно захищати власні національні інтереси; криза міжнародної системи безпеки, розмивання системи міжнародних угод у галузі стратегічної стабільності, послаблення ролі міжнародних безпекових інститутів; невизначеність засад нової міжнародної системи безпеки, що в комплексі з недосконалою системою міжнародного права уможливорює безкарне застосування сили на міжнародній арені для реалізації власних інтересів; наявність самопроголошених квазідержавних утворень на територіях суверенних держав, поява небезпечних прецедентів

визнання деяких із них іншими державами, що стало стимулом для процесів регіонального сепаратизму; поширення тероризму, піратства, наркобізнесу, незаконної торгівлі зброєю і ядерними матеріалами, транскордонної організованої злочинності, відмивання брудних грошей, незаконної міграції, торгівлі людьми, кіберзагроз та ін».

Серед основних критеріїв класифікації **загроз національній безпеці** держави виділяємо: **за джерелами походження** (природного, техногенного, антропогенного походження); **за повторюваністю вчинення** – повторювані, продовжувані; **за сферами походження** – екзогенні (джерело дестабілізації системи лежить поза її межами) і ендогенні (джерело дестабілізації існує в самій системі); **за ймовірністю реалізації** – вірогідні, неможливі, випадкові; **за рівнем детермінізму** (закономірні і випадкові); **за значенням** (допустимі, недопустимі); **за структурою впливу** (системні, структурні, елементні); **за характером реалізації** (реальні, потенційні, здійснені, уявні); **за ставленням до них** (об'єктивні, суб'єктивні); **за типами національної безпеки** (загрози політичної безпеки, загрози економічної безпеки, загрози екологічної безпеки тощо).

Також загрози національної безпеки можна типологізувати: **за масштабами поширення** (глобальні, регіональні, локальні); **за історичною вкоріненістю** (традиційні й нетрадиційні).

Сукупність індивідів, соціальних груп, органів державної влади та місцевого самоврядування в процесі забезпечення національної безпеки з урахуванням взаємозв'язків між ними та середовища їх існування можна розглядати як відкриту, динамічну, соціальну систему: **систему національної безпеки**. Її метою є створення умов для реалізації національних інтересів, забезпечення цілісності суспільства та здатності держави відстоювати вказані інтереси.

Складовими структурними елементами системи національної безпеки є: **«суб'єкти забезпечення національної безпеки** (органи державної влади та місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства, окремі громадяни, ЗМІ); **об'єкти національної безпеки** (національні

матеріальні й духовні цінності, інтереси особи, суспільства, держави); **сукупність інструментів влади** (політичних, економічних, воєнних, інформаційних), які можуть бути використані для підтримки належного рівня захищеності національних інтересів (збройні сили, спецслужби, підприємства оборонно-промислового комплексу, дипломатичні засоби, державні та мобілізаційні резерви, інші ресурси, які орієнтуються на захист національних інтересів); **масив чинного національного законодавства**, який визначає пріоритети державної політики національної безпеки, офіційні погляди стосовно підходів, принципів та механізмів захисту національних інтересів; **національні джерела та суб'єкти** (фізичні та юридичні особи), які породжують загрози реалізації національних інтересів; множина зовнішніх і внутрішніх факторів національної безпеки (до вказаних факторів можна віднести не тільки змінні, зокрема, ті, які характеризують тенденції, показники, цілі, а й інші системи, наприклад, міжнародні структури безпеки, цілі та наслідки їх діяльності тощо)».

1.3 Конституційно-правові засади національної безпеки держави

Правові основи національної безпеки держави забезпечують: «правову регламентацію організації та функціонування системи забезпечення національної безпеки; правові форми взаємодії всіх ланок системи забезпечення національної безпеки; створення гарантій законності функціонування суб'єктів системи забезпечення національної безпеки, які б виключали можливість її протиправних дій у цій сфері; оптимальний розподіл повноважень між окремими суб'єктами системи забезпечення національної безпеки».

Правову основу національної безпеки держави складають конституція, відповідні закони та підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори, документи та програми

безпекового змісту. Основоположні стандарти забезпечення національної безпеки є у міжнародних актах у сфері прав людини: Загальній декларації прав людини (1948 р.), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р., Міжнародному пакті про громадські та політичні права (1966 р.), Пакті про соціально-економічні та культурні права від 1966 р. тощо. Варто зауважити, що на міжнародному рівні відсутній єдиний універсальний документ, який би встановлював стандарти забезпечення міжнародної та національної безпеки в сучасних умовах. Натомість розроблена складна мережа міжнародних актів, що мають власний предмет правового регулювання, орієнтований на потенційні та реальні загрози.

Закони в галузі національної безпеки і оборони за своїм політико-правовим змістом посідають після Конституції особливе місце, органічно розвивають її основні положення. Цим законам відводиться важлива роль у захисті національних інтересів і гарантування безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз і небезпек.

З огляду на актуальні безпекові виклики і загрози зміст законів та програмних документів у сфері забезпечення національної безпеки держав, як правило, періодично оновлюються. Зокрема, у США після терактів 11 вересня 2002 р. у «Стратегії національної безпеки» (т. зв. «доктрині Буша») протягом 2002–2006 рр. головним завданням стала боротьба з тероризмом і зброєю масового знищення. У січні 2018 р. у новій «Стратегії національної безпеки» основними загрозами визнані вже не окремі терористичні групи чи організації, а держави – Китай, Іран, РФ. Ще раніше, в 2015 р. цей підхід реалізовано в «Національній військовій стратегії США». У контексті повномасштабного російського вторгнення в Україну адміністрація **Дж. Буша** 12 жовтня 2022 р. оприлюднила нову редакцію «Стратегії національної безпеки», яка ґрунтується на фундаментальних національних інтересах країни: «захисту безпеки американського народу, розширення економічних можливостей, реалізації та захисту демократичних цінностей». У ній чітко

прослідковується тенденція «стирання» меж між внутрішньою і зовнішньою політикою США як проєкція американського впливу у світі, підтримка співпраці з НАТО та іншими безпечними організаціями, які забезпечують мир і стабільність на протигау дистанціювання від держав – носіїв безпекових викликів і загроз (Китаю, росії, Ірану, КНДР).

Основною доктриною національної безпеки Франції є «Біла Книга з питань оборони» від 1972 р. яка кожні 14 років змінюється. У чинному варіанті відображені зміни у системі сучасного світового порядку, викликані російською агресією проти України та роль Франції у протидії цим викликам.

В умовах членства Польщі в ЄС приймається нова «Стратегія національної безпеки», положення якої були скориговані зі стратегічною концепцією НАТО і Європейською стратегією безпеки.

На тлі російсько-української війни німецький канцлер **Олаф Шольц** 14 червня 2023 р. представив Стратегію національної безпеки «Міцність. Стійкість. Стабільність. Інтегрована безпека для Німеччини». Ключовими положеннями нової безпекової доктрини ФРН є готовність збільшити видатки на оборону, впровадити ефективні механізми стратегічного планування, подолати енергетичну залежність від росії, залучати всі ресурси та інструменти для зміцнення безпеки країни перед зовнішніми загрозами.

1.4 Національна безпека України

Національна безпека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. У широкому розумінні **національна безпека України – це спосіб самозбереження українського народу, який досяг рівня організації у формі незалежної держави, що уможливорює його вільне існування і саморозвиток, надійний захист від зовнішніх та внутрішніх загроз.** У цьому контексті національну безпеку України

можна визначити як» систему державно-правових і суспільних гарантій стабільності життєдіяльності та розвитку українського народу загалом та кожного громадянина зокрема, захист їхніх базових цінностей і законних інтересів, джерел духовного та матеріального розвитку від можливих реальних і потенційних, внутрішніх та зовнішніх загроз».

На законодавчому рівні в Україні окремі аспекти національної безпеки вперше були закріплені в Декларації про державний суверенітет України (1990 р.). Правовою основою функціонування системи національної безпеки України є Конституція України, закони, які регулюють відносини у сфері забезпечення національної безпеки держави, міжнародні договори, а також документи безпекового змісту – стратегії, концепції, доктрини. У них відображено офіційно прийняті погляди держави, які визначають її основні принципи.

Закони у сфері національної безпеки з огляду на предмет регулювання можна умовно поділити на такі основні групи: закони, що регулюють основні питання забезпечення національної безпеки і оборони («Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»; «Про національну безпеку України»; «Про концепцію національної безпеки України»; «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»; «Про правовий режим воєнного стану»; «Про правовий режим надзвичайного стану»; «Про оборону України»; «Про боротьбу з тероризмом» тощо); закони, що регулюють правові статуси суб'єктів забезпечення національної безпеки і здійснення оборони: «Про Збройні Сили України»; «Про Національну гвардію України»; «Про Раду національної безпеки і оборони України»; «Про Службу безпеки України»; «Про Державну прикордонну службу України» тощо); закони, що регулюють оборонно-промисловий комплекс («Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»; «Про державне оборонне замовлення» тощо).

Серед основних безпекових документів та програм необхідно виокремити: «Концепцію національної безпеки України», «Стратегію національної безпеки України», «Стратегію

воєнної безпеки України», «Стратегію кібербезпеки України», «Стратегію громадської безпеки та цивільного захисту України», «Стратегію розвитку оборонно-промислового розвитку України». Зокрема, «Концепція національної безпеки України» – це документ, який регулює і забезпечує складний аспект – безпеку України, використовуючи різноманітні методи та підходи, такі як діалектичний, системний, синергетичний та інші. Вона є основою для формулювання політики в галузі національної безпеки, її основною метою є встановлення основних пріоритетів нації, розроблення стратегій для подолання поточних і передбачення майбутніх загроз. «Концепція національної безпеки» на відміну від «Стратегії національної безпеки», носить принциповий, більш загальний, основоположний характер.

«Стратегія національної безпеки України» – документ, що визначає актуальні загрози національній безпеці України та відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів України та є основою для планування і реалізації державної політики у сфері національної безпеки». Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни», затверджена Указом Президента України **Володимиром Зеленським** 14 вересня 2020 р. ґрунтується на таких основних засадах: *«стимування* – розвиток оборонних і безпекових спроможностей для унеможливлення збройної агресії проти України; *стійкість* – здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей; *взаємодія* – розвиток стратегічних відносин із ключовими іноземними партнерами, насамперед з Європейським Союзом і НАТО та їх державами-членами, Сполученими Штатами Америки, прагматичне співробітництво з іншими державами та міжнародними організаціями на основі національних інтересів України».

Об'єктами національної безпеки України є насамперед її національні інтереси, пов'язані із захистом прав і свобод громадян, конституційного ладу держави, її суверенітету

і територіальної цілісності, природнього та інформаційного навколишнього середовища.

До суб'єктів національної безпеки України належать: державні органи, що реалізують безпекову політику держави (Президент, Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Рада національної безпеки і оборони, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції; прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування); Служба безпеки України, Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені згідно із законами України; громадяни України та їх об'єднання.

Прикметно, що особа, суспільство і держава є одночасно об'єктом та суб'єктом забезпечення національної безпеки України.

Головними завданнями національної безпеки України є гарантування недоторканності основних життєво важливих інтересів держави, захист державного суверенітету і територіальної цілісності країни.

У зв'язку з цим фундаментальними **національними інтересами України** є: 1) державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України; 2) сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства й держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення; 3) інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами.

Серед основних **напрямів забезпечення національної безпеки України** необхідно виділити наступні: «передбачення та виявлення вчасно зовнішніх та внутрішніх загроз безпеці України та впровадження оперативних і стратегічних заходів для їх уникнення та нейтралізації; формування та збереження готовності сил і засобів забезпечення безпеки; керування силами та засобами забезпечення безпеки як у повсякденних,

так і в надзвичайних ситуаціях; впровадження системи заходів для відновлення нормального функціонування об'єктів безпеки в районах, що постраждали від надзвичайних ситуацій; участь у заходах з забезпечення безпеки за межами території України відповідно до міжнародних угод».

Другий розділ Стратегії національної безпеки України – «Поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов» містить перелік головних безпекових загроз. Серед них – загрози, пов'язані із глобалізаційними та кліматичними змінами на планеті, зміни, викликані загостренням боротьби за світове лідерство провідних держав світу, насамперед США та Китаю, гібридною війною росії проти України тощо. У вказаному розділі Стратегії звернено увагу на незадовільних темпах переозброєння Збройних Сил України, недостатню ефективність державних органів, непослідовність та незавершеність реформ, корупцію, невирішені проблеми в енергетичній сфері, які загрожують добробуту громадян.

Відповідно до Конституції України (ст. 106) та Закону України Про національну безпеку України (ст. 9) очолює структуру системи національної безпеки держави та здійснює загальне керівництво у цій сфері Президент України як глава РНБО і Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України. Зокрема він як гарант цілісності і суверенітету України: забезпечує державну незалежність, здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони України, представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних сил України в разі збройної агресії проти України; приймає, відповідно до закону, рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; приймає

за потреби рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації, з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

Крім того, Президент України: забезпечує узгоджені дії всіх гілок державної влади між собою, а також із підсистемою недержавного забезпечення у сфері забезпечення національної безпеки; видає нормативно-правові акти з питань забезпечення національної безпеки; визначає реальні й потенційні загрози та небезпеки і вживає необхідних заходів щодо її забезпечення; приймає рішення про застосування інших військових формувань, що не належать до складу Збройних сил України, утворених відповідно до законодавства України.

Воєнні дії на території України, які тривають з 2014 року безперечно доводять, що головними пріоритетними стратегічними завданнями щодо забезпечення національної безпеки, захисту життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз, надання відсічі й стримування збройної агресії проти України є безпечний розвиток держави, збереження територіальної цілісності, державного суверенітету, здатність держави практично протистояти воєнним загрозам

У сучасних умовах воєнного стану, повномасштабного російського вторгнення в Україну, кардинальних змін в зовнішньополітичній та безпековій політиці адміністрації новообраного президента США **Д. Трампа** та, у зв'язку з цим, важкопрогнозованих геополітичних наслідків **актуальними пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки є:** відстоювання незалежності і державного суверенітету; збереження України як держави і нації, відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України; європейська і євроатлантична інтеграція.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте сутність та зміст понять «безпека» та «національна безпека». Здійсніть їх порівняльний аналіз.
2. Охарактеризуйте еволюцію уявлень про безпеку в історії політичної думки.
3. Перерахуйте об'єкти та суб'єкти національної безпеки.
4. Що таке національний інтерес?
5. Визначте та охарактеризуйте основні види національної безпеки держави.
6. Охарактеризуйте основні форми та методи забезпечення національної безпеки.
7. Розкрийте зміст понять «виклик», «загроза», «ризик», «небезпека».
8. Визначте сутність та види чинників загроз національній безпеці держави.
9. Здійсніть класифікацію загроз національній безпеці держави та розкрийте їх сутність.
10. Охарактеризуйте нормативно-правову базу щодо забезпечення національної безпеки.
11. Розкрийте зміст складових національної безпеки України.
12. У чому полягає специфіка «Стратегії національної безпеки України»?
13. Здійсніть аналіз загроз національній безпеці України за текстом «Стратегії національної безпеки України».
14. У чому полягає специфіка зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України?
15. Визначте основні права Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України в питаннях забезпечення національної безпеки.
16. Охарактеризуйте актуальні пріоритети національних інтересів України та забезпечення національної безпеки в умовах воєнного стану.

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Безпека держави – це захищеність від зовнішніх і внутрішніх загроз її конституційного ладу, суверенітету й територіальної цілісності.

Безпека людини (громадянина) – це збереження й удосконалення її фізичних, розумових, соціальних і морально-психологічних якостей людини.

Безпека суспільства – захищеність життєво важливих інтересів соціальних груп і суспільства загалом, за якої забезпечуються їх всебічний прогресивний розвиток.

Доктрина національної безпеки – це фундаментальний документ, який містить керівні погляди, принципи, цільові установки та напрями забезпечення національної безпеки в конкретній сфері життєдіяльності й окреслює механізм функціонування системи безпеки у цій сфері.

Система національної безпеки – це сукупність державних структур і недержавних організацій, які функціонують в сфері захисту прав і свобод людини, базових цінностей суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз, а також відповідна система законодавчих актів держави і нормативних документів (статутів, декларацій, програм.

Національна безпека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз.

Національні цінності України – це основоположні матеріальні, інтелектуальні й духовні надбання народу України, визначальні умови існування та розвитку людини, суспільства й держави.

Система забезпечення національної безпеки України – це механізм взаємодії її складових частин, заснованих на національних інтересах і цінностях українського суспільства, спрямованих для забезпечення реалізації стратегічних завдань держави, визначених політикою національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія / В. О. Антонов; наук. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
2. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : вибр. наук. праці. Київ : НІСД, 2016. 528 с.
3. Глобальна та національна безпека : підручник / авт. кол.: В. І. Абрамов, Г. П. Ситник, В. Ф. Смолянчук та ін. ; за заг. ред. Г. П. Ситника. 2016. 784 с.
4. Горбулін В., Качинський А. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України : монографія. Київ : НВЦ «Євроатлантикінформ, 2007. 592 с.
5. Козакова Л. О. Національна безпека держави: понятійно-категоріальний апарат. *Регіональні студії*. 2021. Вип. 24. С. 128–132.
6. Ключко А. М., Неклонський І. М., Коханенко В. Б. Національна безпека: поняття, сутність, характеристика. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. Серія: Державне управління. 2020. № 2 (13). С. 57–66.
7. Кобко Є. В., Даугуле А. В. Досвід публічно-правового забезпечення національної безпеки країн Європи і США та шляхи його запозичення для України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 4. Том 2. С. 186–190.
8. Кобко Є. В. Правове регулювання забезпечення національної безпеки в Україні: виклики сьогодення. *Право і безпека*. 2022. № 2. (85). С. 179–188.
9. Коломієць Б. С. Еволюція поняття безпеки: від класичних теорій до сучасних підходів. *Електронний науковий журнал «Економіка: реалії часу»*. 2024. № 6 (76). С. 47–54. URL: <https://economics.net.ua/files/archive/2024/No6/47.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).
10. Ліпкан В. Національна безпека України : навч. посіб. Київ : КНТ, 2009. 576 с.

11. Мотайло О. В. Основні концептуальні підходи до сутності поняття «національна безпека». *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 288–293.
12. Мотайло О. В. Система національної безпеки держави. *Публічне управління та адміністрування в Україні*. 2020. Вип. 16. С. 171–174.
13. Мельниченко Б., Фігель Н. Основні підходи до розуміння поняття «національна безпека». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2021. № 2 (30). С. 68–72.
14. Національна безпека України в умовах воєнного стану: загальна характеристика концепції; міжнародний аспект; нормативне регулювання; судова практика / укл.: Р. В. Алієв, О. А. Джус, І. М. Копотун, І. М. Коропатнік, М. А. Микитюк, О. О. Павлюк, В. П. Петков, С. В. Петков, Р. М. Скриньковський, Б. М. Шамрай, А. В. Юрков. Київ : ВД «Професіонал», 2024. 480 с.
15. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз : національна доповідь / ред. кол. С. Пирожков, О. Майборода, Н. Хамітов, Є. Головаха, С. Дембіцький, В. Смолій, О. Скрипнюк, С. Стоєцький / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2022. 552 с.
16. Основи громадянського суспільства та політичних знань : навчальний посібник / за заг. ред. В. І. Бортнікова. 2-ге вид., випр. та доп. Суми : Університетська книга, 2023. 646 с.
17. Правове регулювання національної безпеки : навчальний посібник / О. Г. Боднарчук, О. І. Боднарчук, М. В. Глух, А. В. Гарбінська-Руденко ; Державний податковий університет. Ірпінь, 2024. 202 с.
18. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ президента України від 14 вересня 2020 р. № 392. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 17.01.2025).

19. Про національну безпеку України : Закон України.
URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T182469> (дата звернення: 28.01.2025).
20. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ : НІСД, 2022. 456 с.
21. Стратегія національної безпеки України.
URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 10.02.2025).
22. Стратегія воєнної безпеки України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення: 14.02.2025).
23. Ситник Г. Державне управління у сфері національної безпеки : підручник / за заг. ред. Г. Ситника. Київ : НАДУ, 2012. 544 с.

РОЗДІЛ 2

ДЕРЖАВНА БЕЗПЕКА

Дерев'янка С. М.

Лихоліття російської збройної агресії проти України, що триває з 2014 року, більше трьох років повномасштабного вторгнення, об'єднали українців у захисті суверенітету та територіальної цілісності нашої держави у лавах Збройних Сил України, широким волонтерським рухом, повсякденною працею в умовах воєнного стану. Йдеться про саме існування Української держави, територіальна цілісність та суверенітет якої опинилися під реальною загрозою знищення. Вагомість реальності та ймовірних наслідків цієї загрози вимагає утвердження в суспільстві розуміння того, що завершення війни є не тільки відповідальністю політикуму, обов'язком владних інституцій, й усього Українського народу, який є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Водночас умови війни загострили потребу захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів й від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру. Сутнісно це складає зміст державної безпеки як одного із ключових видів національної безпеки України.

2.1 Державна безпека: поняття, структура, місце в системі національної безпеки

Дослідження державної безпеки від початку ХХ ст. активно проводили в руслі теоретичного осмислення проблем національної безпеки. Перші концепції національної безпеки були розроблені в США та інших країнах, де на той час сформувалися політичні нації. Концептуалізацію власне державної безпеки пов'язують із завершенням холодної війни, домінування біполярного світового порядку, що об'єктивувало зміщенням акцентів із військових

конфліктів до проблем безпеки в державі, аналізу постійної практики внутрішньої боротьби зі злочинністю та іншими загрозами. Як загрози безпеці держави визначені тероризм, міжнародна злочинність, контрабанда наркотиків, а також погіршення навколишнього середовища, зміна клімату, епідемії та торгівля людьми та ін. Політико-правові засади державної безпеки в контексті міжнародної безпеки окреслені в «Хартії європейської безпеки» (регіональний міжнародний договір, прийнятий 18–19.11.1999 р. у м. Стамбулі на зустрічі глав держав і урядів членів ОБСЕ), у якій декларується, що «кожна держава-учасниця має рівне право на безпеку... право вільно обирати або змінювати способи забезпечення своєї безпеки, включно з союзними договорами, у міру їхньої еволюції».

В Україні дослідження проблем державної безпеки веде початок з часу відновлення незалежності держави у 1991 році. На основі осмислення надбань вітчизняної політико-правової думки, підходів зарубіжних вчених, українські науковці створили національно-безпекознавство – сучасний міждисциплінарний напрям фундаментальної науки, яке вивчає рівень забезпеченості інтересів нації від небезпек природного, техногенного і антропогенного характеру, а також через дослідження самоорганізації систем дестабілізації, а згодом національна безпека разом із воєнними науками, безпекою державного кордону склали нову галузь знань. Нині спеціальність К1 «Державна безпека» в оновленому за міжнародною класифікацією переліку належить до галузі знань К «Безпека та оборона». Підготовка фахівців, здатних виявляти та реагувати на загрози для національної безпеки, а також прогнозувати ризики та запобігати кризовим заходам актуалізувала увагу до проблем державної безпеки, особливо в умовах російської агресії проти України. Впродовж минулих тридцяти років з'явилося чимало наукових розвідок з проблем теорії і практики національної безпеки, у яких певна увага надана й власне державній безпеці. Концептуальні проблеми державної безпеки та практику її забезпечення аналізували О. Власюк, С. Гордієнко, В. Горбулін, О. Данильян, О. Дзьобань, І. Доронін, В. Картавцев,

А. Качинський, І. Козьяков, І. Корж, Г. Куц, О. Литвиненко, Г. Новицький, В. Пилипчук, Л. Радовецька, Б. Розвадовський, О. Рудакевич, А. Романюк, Г. Ситник, М. Сунгуровський та інші. Правові аспекти державної політики із забезпечення державної безпеки досліджували Т. Авакян, В. Антонов, В. Белевцева, О. Вовк, М. Гультай, Т. Дідич, В. Дудченко, І. Завидняк, В. Іваха, В. Косович, О. Ковальський, А. Колодій, М. Ковалів, С. Крук, В. Ліпкан, Л. Луць, Р. Луцький, С. Максимов, В. Медвідь, С. Мельничук, О. Петришин, С. Погребняк, П. Рабінович, Н. Пархоменко, С. Рабінович, Д. Тихомиров, Л. Удовик, М. Шилін та інші.

У працях науковців зроблені спроби формулювання сутності поняття «державна безпека». Наведемо окремі відомі визначення, сформульовані правниками й політологами.

Державна безпека – сукупність умов та інститутів, які покликані гарантувати суверенітет держави, охорону / захист її території, населення, державних інститутів від внутрішніх та зовнішніх загроз (Романюк А., 2011).

У науково-коментарі Кримінального кодексу України за редакцією М. Мельника й М. Хавронюка (2019), дано таке визначення: державна безпека – це захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності України, її економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, державної таємниці, правопорядку, державного кордону, життєво важливої інфраструктури та населення».

Державна безпека – це безпека: державно-політичного, конституційно легітимізованого політичного ладу держави від змін його неконституційним шляхом; державотворення і конструктивної політики задля стабільності суспільства; політичного суверенітету; територіальної цілісності України і недоторканності її кордонів; інститутів державної влади; національно-державних інтересів у сфері економіки задля ефективної реалізації соціального призначення держави – забезпечення подальшого розвитку особи, суспільства та держави (Гордієнко С., 2020).

Безпека державна – стан захищеності базових потреб та інтересів держави як політичного інституту, її громадян від негативних зовнішніх та внутрішніх чинників, насамперед від загроз втрати

суверенітету, незалежності, демократичного ладу, територіальної цілісності країни (Рудакевич О., 2024).

Отже, поняття «державна безпека» досить складне, багатоаспектне, інтегроване з багатьох понять і, відповідно, висвітлює безпеку не тільки держави, але й окремої особи та суспільства в цілому. Все більше серед науковців поширюється підхід, згідно з яким державна безпека є інтегральним поняттям і охоплює широкий комплекс проблем, пов'язаних з різними сторонами функціонування держави та суспільства. До державної безпеки відносять питання безпеки екологічної, енергетичної, інформаційної, соціальної, гуманітарної сфер тощо

У науковій літературі поряд з поняттям «державна безпека» для означення діяльності державних інституцій у цій сфері використовують різні за своїм обсягом і змістом терміни: «національна безпека», «основи національної безпеки», «національно-державна безпека», «військова безпека», «міжнародна безпека», «регіональна безпека», «колективна безпека», з початку ХХІ століття і «глобальна безпека» тощо. Попри те, що зміст їх тлумачиться майже тотожно, все ж кожен з них має свою специфіку. Поеднує розуміння державної безпеки як гарантування можливостей стабільного та гармонійного розвитку держави і громадян та реалізації прийнятих національних інтересів. Кожен громадянин має відчувати себе у безпеці, адже безпека людини – це безпека країни.

Паритетною конфронтантою для поняття «державна безпека» можна вважати категорію «воєнна безпека». Ці ідеологеми взаємовиключні і застосовуються в різних умовах суспільно-політичного буття. У проблематиці державної безпеки на передньому плані захищеність «від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру», тоді як для проблематики воєнної безпеки більш вагомим є захищеність «від воєнних загроз» (Куц Г., 2020).

Структура державної безпеки. Державна безпека має тісно пов'язані внутрішню і зовнішню складові.

Внутрішня безпека характеризується наявністю системи законів, спрямованих на охорону державних інтересів у гуманітарній, політичній та економічній сферах та проведення ефективної

внутрішньої політики держави; силових структур із правоохоронними функціями, здатних забезпечувати захист інтересів громадян.

Зовнішня безпека визначається рівнем воєнної і економічної потуги держави, її інтеграції у регіональні і глобальні безпекові структури й досягається через діяльність державних органів щодо забезпечення суверенітету, територіальної недоторканості та обороноздатності держави, забезпечує мирне життя, вирішення проблем у гуманітарній, політичній та економічній сферах. Стаття 18 Конституції України декларує, що «зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права».

У вузькому розумінні державну безпеку характеризують як «безпеку політичної системи». *Особливості формування державної безпеки:*

- 1) в умовах демократії інтереси держави підпорядковуються інтересам політичної нації;
- 2) надмірна етатизація державної безпеки зумовлює встановлення авторитарного й тоталітарного режимів, які часто виправдовують перебільшенням загроз втрати державного суверенітету;
- 3) державна безпека, зокрема безпека її громадян, може бути підірвана антинародною політикою власної правлячої еліти (Рудакевич О., 2024).

Об'єктами державної безпеки називають:

- а) атрибути національної держави;
- б) сфери суспільного життя, які регулює, контролює та охороняє держава.

До *першої групи* об'єктів державної безпеки належать: інститут громадянства; органи державної влади й управління; апарат легального державного примусу; адміністративно-територіальна організація держави; державний суверенітет і незалежність; національне право; грошова одиниця та ін. економічні атрибути держави; державні символи.

Друга група об'єктів державної стосується взаємодії суспільства, його сфер і секторів із державою в контексті ліберально-демократичних уявлень про «мінімальну» державу, її функції (Рудакевич О., 2024).

Державна безпека України забезпечується специфічною діяльністю суспільних інститутів, спрямованою на створення і вдосконалення умов та чинників (гарантій) ефективної життєдіяльності народу. Відповідні суспільні інститути утворюють систему забезпечення державної безпеки України.

Частини друга і третя статті 17 Конституції України містять приписи, за якими: «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом».

Державна безпека є видом національної безпеки, одним із важливих її ключових складників. Паралельне застосування терміну «державна безпека» як «національна безпека» певною мірою пояснюється із відсутністю у радянський час поняття «національний» щодо владних інститутів і політичних інституцій. Формування українського національного законодавства відбувалось із широким використанням західних правових підходів, для яких традиційним є вживання англійського терміну “national security”, який може перекладатися і як національна, і як державна безпека. З політологічної точки зору існує проблема чіткого розмежування понять національна та державна безпека за їхніми об'єктами й засобами для етнічних і змішаних націй. Тому таке ототожнення є очевидно некоректним, державну безпеку розглядаємо як один з видів національної безпеки, поряд з іншими, які входять до її системи.

При цьому державну безпеку вважають вищим рівнем функціонування національної безпеки. У широкому розумінні поняття «державна безпека» тотожне терміну «безпека держави», що в істотному є близьким поняттю «національна безпека». Відображено це й у назві й змісті Закону України «Про національну безпеку України» (2018), як попереднього

Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003) поєднано проблеми національної та державної безпеки. Отже, національну безпеку не можна звужувати до державної безпеки. Таке ототожнювання загрожувало б пріоритетом інтересів держави і державної безпеки над інтересами українського народу і національними інтересами (Власюк О., 2016).

Державна безпека – частина національної і зводиться переважно до політичного аспекту. Головним чинником державної безпеки виступає держава, а рівень безпеки залежить від її сили, оборонного та економічного потенціалу. Додамо й від домінуючих цінностей, політичної волі правлячої політичної еліти, усвідомлення нею національних інтересів, здатності їх відстоювати. В умовах сучасного глобалізованого світу державна безпека може бути гарантована лише дієздатною країною, яка захищена ефективними державними структурами, інституціями громадянського суспільства та міжнародними угодами. Адже недостатня ефективність державних органів, що ускладнює вироблення і реалізацію ефективної політики, залишається джерелом загроз незалежності України, її суверенітету і демократії.

2.2 Правові основи забезпечення державної безпеки

Правову основу забезпечення державної безпеки становлять Конституція України, Закон України «Про національну безпеку України» та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020, Стратегія забезпечення державної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022, а також видані на виконання Конституції та законів України численні підзаконні нормативно-правові акти.

Вихідною є норма статті 17 Конституції України, яка визначає, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України,

забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу». Особливість такої норми в тому, що захист України визнано природним правом, а не обов'язком громадян. Водночас в умовах зовнішньої агресії всі індивідуальні устремління мають бути спрямовані на захист країни (Савчин М., 2024). Таке розуміння корелюється зі змістом статті 3 Конституції України: «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

В Основному Законі є чимало норм і приписів, спрямованих на забезпечення національної безпеки й стосуються державної, як її складової, безпосередньо у статтях 16–18, 32, 34, 36–39, 44, 85, 91, 106, 107, 116.

Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII визначає основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз. Законом визначаються та розмежовуються повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, створюється основа для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів. Закон України прийнято у складних умовах новітньої «російсько-української гібридної війни», що істотно вплинуло на концептуальне втілення безпекових механізмів. Законодавець визначає, що «державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо» (частина четверта статті 3). Законом чітко визначено та розмежовано повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, детально виписані принципи їх діяльності, структура та завдання.

Напрацювання науковців щодо державної безпеки враховані у нормативно-правовому визначенні поняття «держава безпека», що вперше прописане законодавцем у Законі України «Про національну безпеку України»: «Державна безпека – захищеність

державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру» (пункт 4 частини першої статті 1).

Зауважимо, що законодавче визначення містить акцент на загрозах «невоєнного характеру». На їх небезпеку вказується і в Стратегії національної безпеки України, яка затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020: «державний суверенітет, територіальна цілісність, демократичний конституційний лад та інші життєво важливі національні інтереси мають бути захищені також від невоєнних загроз з боку Російської Федерації та інших держав, зокрема спроб спровокувати внутрішні конфлікти» (п. 45) і далі визначено пріоритетні завдання правоохоронних, спеціальних, розвідувальних та інших державних органів відповідно до їх компетенції.

Стратегія забезпечення державної безпеки – документ довгострокового планування, що визначає реальні й потенційні загрози державній безпеці України, напрями та завдання державної політики у сфері державної безпеки, є основою для планування і реалізації політики у сфері державної безпеки. Поданий Службою безпеки України проєкт Стратегії 30 грудня 2021 року схвалений Радою національної безпеки і оборони України. Стратегія затверджена Указом Президента України від 16 лютого 2022 року № 392/2020. Документом передбачено реалізацію положень Стратегії на плановій основі на період до 2025 року. Рада національної безпеки і оборони України зобов'язала Службу безпеки України та Кабінет Міністрів України щороку до 1 березня надавати інформацію про стан реалізації цієї Стратегії. Повномасштабне вторгнення російської федерації, що триває понад три роки, безперечно вимагають коригування положень Стратегії, що очевидно буде здійснене по завершенню дії правового режиму воєнного стану.

Стратегія забезпечення державної безпеки України (2022) містить термін «забезпечення державної безпеки» яким визначено «створення умов для забезпечення захищеності державного

суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу й інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз Україні». Водночас, звертаємо увагу, що згадка про загрози невоєнного характеру відсутня у тексті цієї Стратегії.

Тому терміни «державна безпека» і «забезпечення державної безпеки» є базовими для дослідження державної політики у сфері державної безпеки.

2.3 Загрози державній безпеці

Поняття «загрози національній безпеці» як «наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України» вперше сформульовано у статті 1 Закону України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 року № 964-IV. Закон цей, що втратив чинність, не містив пояснення терміну «державна безпека», проте у статті 7 серед переліку загроз у різних сферах національної безпеки, виокремлено «у сфера державної безпеки». До них віднесені: «розвідувально-підбивна діяльність іноземних спеціальних служб; загроза посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян; поширення корупції в органах державної влади, злочини бізнесу і політики, організованої злочинної діяльності; злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, насамперед поширення міжнародного тероризму; загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України; можливість незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів; спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави; прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України».

Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII вже містить, зокрема, тлумачення дефініційного змісту термінів «державна безпека» і «загроза» (стаття 1), натомість у ньому відсутній перелік цих загроз. Закон містить припис щодо визначення такого переліку у Стратегіях безпеки, прийняття яких передбачено у частині п'ятій статті 2. Проте, серед них не названо прямо стратегічні документи щодо державної безпеки.

Документом, що визначив поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов, відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів України та є основою для планування і реалізації державної політики у сфері національної безпеки є Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. У цій Стратегії знаходимо ще один термін «уразливості»: «стійкість – здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стає функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей» (п. 4).

Цілісне розуміння загроз у сфері державної безпеки сформульоване у Стратегії забезпечення державної безпеки України, яка затверджена Указом Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022. Стратегія кваліфікує загрози державній безпеці як «явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу й інших життєво важливих національних інтересів». Документ містить значний перелік таких загроз та їх змістовну характеристику. Зауважимо, що Стратегія прийнята напередодні повномасштабного вторгнення рф на територію України, а тому зміст її положень відображає реалії часу прийняття документу й очевидно коригування з урахування нинішніх реалій. З названих у Стратегії загроз, виокремимо, ті, вплив яких є істотним і нині:

- гібридна війна, яку рф веде в Україні для реалізації власних стратегічних цілей в Україні, у тому числі

компрометації її державності, системно застосовує політичні, економічні, інформаційно-психологічні та інші засоби, кібератаки;

- створення окупаційної адміністрації, підконтрольних рф самопроголошених органів, що узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України, грубо порушують принципи та норми міжнародного права й свободи людини і громадянина, їх діяльність загрожує державній безпеці України;
- деструктивна пропаганда як ззовні, так і всередині України, використовуючи суспільні протиріччя, розпалює ворожнечу, провокує конфлікти та підриває суспільну єдність;
- розвідувально-підбивна діяльність спеціальних служб окремих іноземних держав проти України, які намагаються підживлювати сепаратистські настрої, використовувати організовані злочинні угруповання і корумпованих посадових осіб для зміцнення інфраструктури впливу, спрямована на руйнування механізмів державного управління та місцевого самоврядування;
- намагання суб'єктів розвідувально-підбивної діяльності отримати доступ до відомостей, що становлять державну таємницю та службову інформацію, а також іншої інформації з обмеженим доступом;
- недостатня ефективність державних органів, непослідовність та незавершеність реформ складових сил безпеки, недосконалість механізмів правового, організаційного, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення процесу розвитку системи забезпечення державної безпеки, що підвищують уразливість держави до загроз і знижують ефективність заходів із протидії таким загрозам;
- поширення міжнародного тероризму та нових схем його фінансування, міжнародної злочинності, зокрема в кіберпросторі, наркоторгівлі, торгівлі людьми, релігійного

фундаменталізму, політичного та релігійного екстремізму, підживлюваного з-за кордону сепаратизму, нелегальної міграції;

- намагання окремих держав впливати, у т.ч. через національні меншини, які проживають на території України, на ухвалення органами державної влади та органами місцевого самоврядування рішень на шкоду державній безпеці України;
- укорінення радикальних суспільних настроїв і середовищ, які є основою для політичного насильства й сепаратизму, діяльності незаконних збройних формувань, поширення тероризму;
- вплив олігархічних сил на політичні інститути та процеси.

Логічним є висновок, названі і інші загрози державній безпеці залишатимуться актуальними й у середньостроковій перспективі, а тому вимагають чіткого визначення цілей, напрямів та завдань державної політики у сфері державної безпеки.

2.4 Забезпечення державної безпеки: поняття, засади

Розумінню механізму реалізації Стратегії забезпечення державної безпеки сприяє використання змісту наведених у частині 3 Стратегії термінів: забезпечення державної безпеки, об'єкти і суб'єкти забезпечення державної безпеки та ін. З огляду на їх вагомість і реальне змістове наповнення проаналізуємо їх.

Забезпечення державної безпеки, згідно її Стратегії, це «створення умов для забезпечення захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу й інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз Україні».

Грунтується на засадах:

- верховенства права, законності, прозорості, підзвітності та демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони;

- неухильного дотримання прав і свобод людини і громадянина;
- дотримання норм міжнародного права, участі в інтересах України в міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки, протидії тероризму і його фінансуванню, транснаціональній організованій злочинності.

Таке розуміння співзвучно з означенням **принципів державної безпеки, якими є:**

- пріоритет прав та свобод людини і громадянина;
- верховенство права;
- захист державного суверенітету й територіальної цілісності країни;
- пріоритет мирних засобів у вирішенні внутрішньодержавних і міждержавних конфліктів;
- своєчасність та адекватність заходів захисту державних інтересів;
- чітке розмежування повноважень, взаємодія органів державної влади у забезпеченні державної безпеки;
- демократичний контроль над воєнною організацією держави та іншими структурами в системі державної безпеки;
- використання в інтересах країни міждержавних систем і механізмів міжнародної колективної безпеки.

Серед завдань забезпечення державної безпеки значна увага надається інформаційній безпеці, під якою автори Стратегії (2022), розуміють «стан захищеності національних інтересів людини, суспільства і держави в інформаційній сфері, за якого унеможливлено завдання шкоди через: неповноту, невчасність та невірність інформації, що використовується, негативний інформаційний вплив; витік державної таємниці та службової інформації; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації, у тому

числі шляхом проведення іноземними спецслужбами, окремими організаціями, групами, особами спеціальних інформаційних операцій та деструктивних інформаційних впливів, а також забезпечується своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам та національній безпеці України. Інформаційна безпека є складовою національної безпеки України». Водночас у документі акцентується на відсутність цілісної інформаційної політики держави, недостатню розвиненість національної інформаційної інфраструктури, слабкість системи стратегічних комунікацій ускладнюють нейтралізацію цієї загрози на тлі інформаційної експансії РФ, зокрема шляхом розширення власної інформаційної інфраструктури та контрольованих нею структур на тимчасово окупованих територіях Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, а також в окремих районах Донецької та Луганської областей.

Об'єкти забезпечення державної безпеки – державний суверенітет, конституційний лад, територіальна цілісність України, оборонний, економічний і науково-технічний потенціал, кібербезпека, інформаційна безпека, об'єкти критичної інфраструктури, державна таємниця та службова інформація.

Суб'єкти забезпечення державної безпеки, за Стратегією (2022), – державний орган спеціального призначення із правоохоронними функціями, правоохоронні та розвідувальні органи й інші державні органи та особи, які беруть участь у забезпеченні державної безпеки відповідно до законодавства України.

Наголошуючи на небезпеку загроз «невоєнного характеру» Стратегія національної безпеки України (2020) визначає такі пріоритетні завдання «правоохоронних, спеціальних, розвідувальних та інших державних органів відповідно до їх компетенції:

- активна та ефективна протидія розвідувально-підбивній діяльності, спеціальним інформаційним операціям та кібератакам, російській та іншій підбивній пропаганді;
- запобігання, виявлення та припинення проявів сепаратизму, тероризму, екстремізму, припинення діяльності незаконних збройних формувань, політично

- мотивованого насильства та інших зазіхань на конституційний лад;
- отримання повної і достовірної упереджувальної інформації про ситуацію в Україні та світі, протидія зовнішнім загрозам національній безпеці України, сприяння реалізації національних інтересів України».

2.5 Державна політика у сфері державної безпеки: поняття, основні завдання і напрями

Державна політика у сфері державної безпеки, як визначено у Стратегії (2022) «спрямовується на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам державній безпеці України, припинення розвідувальних, терористичних, диверсійних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на державну безпеку України, усунення умов, що призводять до цих загроз та причин їх виникнення».

Відповідно Стратегія визначає такі *напрями державної політики* у сфері забезпечення державної безпеки:

- формування й упровадження проактивного підходу на основі управління ризиками;
- розмежування повноважень та завдань між суб'єктами сектору безпеки й оборони, удосконалення взаємодії, у тому числі інформаційного обміну, та координації дій між ними, а також з іншими державними органами;
- удосконалення національного законодавства у сфері забезпечення державної безпеки та гармонізація із законодавством Європейського Союзу і документами НАТО;
- розвиток державно-приватного партнерства з урахуванням пріоритетності інтересів держави в системі забезпечення державної безпеки;
- удосконалення підходів до забезпечення безпеки державної таємниці та службової інформації з урахуванням стандартів безпеки НАТО та ЄС;

- приєднання до міжнародних програм співробітництва, урахування міжнародного досвіду щодо функціонування системи державного управління, впровадження нових гнучких підходів до забезпечення державної безпеки стосовно охорони інформації з обмеженим доступом.

У Стратегії (2022) детально виписані *основні завдання державної політики* у сфері забезпечення державної безпеки, реалізація яких спрямована на досягнення цілей державної політики забезпечення державної безпеки, вимагає відповідного організаційного та фінансового забезпечення.

Насамперед, це:

- підготовка й ухвалення законодавчих та інших нормативно-правових актів, що стосуються: розподілу повноважень суб'єктів забезпечення державної безпеки; удосконалення законодавства з питань забезпечення державної безпеки; удосконалення механізмів боротьби з тероризмом і його фінансуванням; забезпечення безпеки державної таємниці та службової інформації; забезпечення кібербезпеки; гарантування інформаційної безпеки; захисту об'єктів критичної інфраструктури; запровадження національної системи стійкості; удосконалення діяльності суб'єктів забезпечення державної безпеки, у тому числі з урахуванням досвіду держав – членів ЄС і НАТО;
- моніторинг реалізації визначених стратегічними і концептуальними документами планових заходів із забезпечення державної безпеки та їх своєчасне корегування;
- узагальнення й аналіз правозастосовної практики законодавчих та інших нормативно-правових актів України, спрямованих на досягнення цілей, виконання завдань і визначення основних напрямів діяльності щодо забезпечення державної безпеки.

Реалізація Стратегії передбачає фінансові витрати, необхідні для досягнення поставлених цілей, за рахунок коштів державного

та місцевих бюджетів, передбачених для суб'єктів забезпечення державної безпеки.

Передбачено, що моніторинг та контроль виконання Стратегії можуть бути підставою для коригування плану заходів з реалізації Стратегії.

У науковій літературі поширена думка, що забезпечення національної безпеки є пріоритетним завданням органів державної влади, покладається на військові формування та правоохоронні органи держави.

Державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку чинне законодавство України визначає Службу безпеки України (СБУ). Повноваження СБУ визначаються законодавством України. Закон України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 року № 2229-III (в актуальній редакції 2025 року) визначає завдання СБУ: захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці, а також «попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України» (стаття 2). *Відповідає за стан державної безпеки*, координує і контролює діяльність інших органів СБУ Центральне управління Служби безпеки України (стаття 10). Статтею 24 цього Закону чітко і вичерпно визначено обов'язки СБУ. З їх сукупності виокремимо п. 8, яким законодавець зобов'язує СБУ «здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки». Цій діяльності покликане сприяти реалізація органами СБУ права «одержувати на письмовий запит керівника відповідного органу Служби безпеки України від міністерств, державних комітетів, інших відомств, підприємств, установ, організацій, військових частин, громадян та їх об'єднань

дані і відомості, необхідні для забезпечення державної безпеки України» (пункт 3 частини першої статті 25).

СБУ підпорядковується Президентові України та підконтрольна Верховній Раді України. Голова СБУ щорічно подає звіт про діяльність Верховній Раді України.

Структурам, які забезпечують державну безпеку протистоять суб'єкти розвідувально-підривної діяльності, якими за Стратегію (2022) є: «іноземні держави, спеціальні служби іноземних держав, а також організації, окремі групи та особи, діяльність яких становить загрозу національним інтересам України у сфері державної безпеки».

Механізм протидії розвідувально-підривній діяльності означений як «контррозвідувальний режим», який складає: система передбачених законодавством сукупних контррозвідувальних, розвідувальних, режимних та адміністративно-правових заходів, що спрямовані на забезпечення державної безпеки та захист національних інтересів України від зовнішніх і внутрішніх загроз, сприяють протидії розвідувальній, підривній, диверсійній, терористичній та іншій діяльності суб'єктів розвідувально-підривної діяльності, а також усуненню передумов для її здійснення та локалізації можливих негативних наслідків.

Отже, забезпечення державної безпеки, як призначення, законодавчо визначено для Служби безпеки України. Окремі завдання у цій сфері покладено й на Національну гвардію України (НГУ). Закон України «Про Національну гвардію України» від 13.03.2014 р. № 876-VII називає її «військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп),

терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій» (частина перша статті 1). Визначені у статті 2 і деталізовані по тексту цього Закону основні функції НГУ мають на меті забезпечення державної безпеки, зокрема: захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх насильницьким шляхом, забезпечення охорони органів державної влади, охорона ядерних установок та об'єктів критичної інфраструктури, участь у спеціальних операціях щодо протидії диверсійній та терористичній діяльності, участь у припиненні масових заворушень, оборона важливих державних об'єктів.

Водночас безпеку держави забезпечують також інші структури – органи державної влади і органи місцевого самоврядування, завдання і повноваження яких у сфері державної безпеки визначені як названими, так й іншими законодавчими, механізм реалізації – підзаконними нормативно-правовими актами. Координацію та контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері державної безпеки виконує *Рада національної безпеки і оборони України*, яку очолює Президент України.

Водночас окремі норми «Про національну безпеку України» (2018) передбачають можливість безпосередньої участі громадян у формуванні та реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони. Громадян та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України, Закон виокремлює серед чотирьох взаємопов'язаних складових Сектора безпеки і оборони України (частина перша статті 12). До речі, попередній Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. містив припис, за яким «громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які вони обирають, реалізують національні інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів

до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; у законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку» (абзац чотирнадцятий статті 9). У чинному Законі України «Про національну безпеку України» цього припису немає, хоча його введення, вважаємо, є доцільним, оскільки він дає розуміння поняття «добровільності участі» та форм її вияву. А головне – таке розуміння відповідає положенням частини першої статті 17 Конституції України: «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу».

Новелою є введення терміну «інституції громадянського суспільства», які залучаються до підготовки проекту Стратегії національної безпеки України (абзац п'ятий частини першої статті 26), а також проекту Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України (абзац третьої частини першої статті 29). Особливу увагу привертає розділ III цього Закону, де визначені засади демократичного цивільного контролю над органами та формування Сектора безпеки і оборони держави, види та суб'єкти контролю та їх повноваження. Запровадження такого контролю як механізму нагляду, вважаємо, повинно сприяти забезпеченню верховенства права у безпековій сфері. Окрема стаття 10 «Громадський контроль» передбачає, що «громадяни України беруть участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання» та іншими законами України» (частина перша). Тут же припис, за яким «сфера громадського контролю може бути обмежена виключно Законом України «Про державну таємницю». Закон гарантує право контролю лише громадським об'єднанням, які зареєстровані у встановленому законом порядку, а також відповідно до їх «статутних положень» (абзац перший частини другої).

Крім права «отримувати в установленому порядку від державних органів, зокрема від керівників складових Сектора безпеки

і оборони, інформацію з питань діяльності складових сектору безпеки і оборони, крім інформації з обмеженим доступом» (пункт 1 частини другої), громадським об'єднанням надається можливість «здійснювати дослідження з питань національної безпеки і оборони, публічно презентувати їх результати, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо» (пункт 2 частини другої).

Логічними, з огляду на це, є надане громадським об'єднанням право «проводити громадську експертизу проєктів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції для розгляду відповідним державним органам» (пункт третій частини другої), а також «брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях з питань діяльності і розвитку Сектора безпеки і оборони» (пункт 4 частини другої). Більше того, Закон прямо зобов'язує державні органи не тільки оприлюднювати проєкти документів у сферах національної безпеки і оборони на своїх офіційних вебсайтах, а й проводити їх обговорення з інституціями громадянського суспільства (пункт 3 частини п'ятої статті 33). Закон не тільки надає права громадянам у сфері безпеки і оборони, але й містить гарантії забезпечення цих прав. «Громадяни, які вважають, що їх права, свободи чи законні інтереси порушено рішеннями, діями, бездіяльністю складових Сектора безпеки і оборони чи їх посадових осіб, мають право звертатися до суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, використовувати будь-які інші механізми захисту прав і свобод, передбачені законодавством України» (частина друга статті 11).

Формою демократичного цивільного контролю є виконання припису, за яким «засоби масової інформації, висвітлюючи питання національної безпеки і оборони, інформують суспільство про стан захисту національних інтересів України» (частина третя статті 10). Згідно з приписом частини четвертої цієї ж статті не рідше, ніж раз на три роки, органами Сектору безпеки і оборони «видаються «Білі книги» або інші аналітичні документи (огляди, національні доповіді тощо)». Таким чином, громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь

у забезпеченні національної / державної безпеки України, розглядаються як невіддільна складова Сектора безпеки і оборони.

Водночас слід погодитися із низкою застережень, які висловлені Українською Гельсінською спілкою з прав людини. Положення Закону не регламентують низку релевантних аспектів: правовий статус, повноваження, відповідальність громадян та громадських об'єднань. Серед принципів демократичного цивільного контролю не передбачені принципи деполітизації та деідеологізації контролю, відкритості для суспільства інформації про діяльність сектору, відповідальності посадових осіб за своєчасність, повноту і достовірність інформації, що надається, та за реагування на звернення. Крім того, громадський контроль, згідно статті 10 Закону, не передбачає можливості для громадських об'єднань знайомитися з умовами служби, життя і побуту військовослужбовців у військових частинах, де, як відомо, існує ризик порушення прав людини [Дерев'янко С., 2020].

Отже, **державна безпека** – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру. Державна безпека є інтегральним поняттям і охоплює широкий комплекс проблем, пов'язаних з різними сторонами функціонування держави та суспільства. Реалізація положень, норм і приписів Конституції України, Законів України у сфері безпеки, Стратегій та інших нормативно-правових актів покликана сформувати цілісний безпековий сектор держави як головний елемент системи забезпечення державної безпеки та ефективний інструмент для якісного управління ризиками державній безпеці; підвищити ефективність функціонування загальнодержавної системи забезпечення державної безпеки; посилити захист конституційного ладу і територіальної цілісності України, захищеність законних прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави у сфері державної безпеки. Її забезпечення в умовах триваючої на українських теренах війни сприяє посиленню обороноздатності, досягненню суспільної злагоди, національної і релігійної рівності, функціонуванню політичних інститутів в умовах правового режиму воєнного стану.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Сформулюйте суть поняття «державна безпека».
2. Поясніть співвідношення національної та державної безпеки.
3. Назвіть нормативно-правові акти які є правовою основою регулювання системи забезпечення державної безпеки України.
4. Назвіть положення, норми та приписи чинної Конституції України, що регламентують питання державної безпеки.
5. Якими нормативно-правовими актами визначено перелік загроз державній безпеці України?
6. Коли і з якою метою розроблено й прийнято Стратегію забезпечення державної безпеки України?
7. Поясніть відмінність реальних і потенційних загроз невоєнного характеру і воєнного характеру.
8. На яких засадах ґрунтується і за якими принципами забезпечується державна безпека?
9. Визначте об'єкти забезпечення державної безпеки.
10. Поясніть на якій території і якими засобами згідно з чинним законодавством держава забезпечує безпеку кожного громадянина. На кого покладається забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України?
11. З'ясуйте, яке місце в системі державної безпеки займає Служба безпеки України.
12. Назвіть повноваження Національної гвардії України як суб'єкта забезпечення державної безпеки.
13. Які можливості мають громадяни та їх об'єднання у вирішенні завдань забезпечення державної безпеки?
14. Поміркуйте, чому в умовах війни РФ проти України фіксуються факти співпраці населення або окремих громадян держави з ворогом в інтересах ворога-загарбника на шкоду самій державі чи на шкоду її союзників і участь у переслідуванні патріотів країни. Яка відповідальність передбачена українським законодавством за колабораціонізм?

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Державна безпека – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру.

Забезпечення безпеки державної таємниці та службової інформації – впровадження комплексу організаційно-правових, адміністративних, інженерно-технічних, оперативно-розшукових, контррозвідувальних, розвідувальних заходів, заходів із забезпечення технічного та криптографічного захисту секретної та службової інформації, спрямованих на запобігання її витоку.

Забезпечення державної безпеки – створення умов для забезпечення захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу й інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз Україні.

Загрози державній безпеці – явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу й інших життєво важливих національних інтересів.

Конституційна безпека – здатність суб'єктів конституційно-правових відносин – і серед них насамперед людини, суспільства і держави – протистояти деструктивним проявам конституційних конфліктів та іншим внутрішнім і зовнішнім загрозам.

Контррозвідувальний режим – система передбачених законодавством сукупних контррозвідувальних, розвідувальних, режимних та адміністративно-правових заходів, що спрямовані на забезпечення державної безпеки та захист національних інтересів України від зовнішніх і внутрішніх загроз, сприяють протидії розвідувальній, підривній, диверсійній, терористичній та іншій діяльності суб'єктів розвідувально-підривної діяльності, а також усуненню передумов для її здійснення та локалізації можливих негативних наслідків.

Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій.

Об'єкти забезпечення державної безпеки – державний суверенітет, конституційний лад, територіальна цілісність України, оборонний, економічний і науково-технічний потенціал, кібербезпека, інформаційна безпека, об'єкти критичної інфраструктури, державна таємниця та службова інформація.

Правова безпека – спроможність суб'єктів права забезпечити життєво важливі інтереси особи, суспільства і держави шляхом встановлення соціальних відносин, захищених сукупністю здійснюваних у правовій системі заходів, засобів і способів правового регулювання.

Сили безпеки – правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту та інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України.

Служба безпеки України – державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України.

Стратегія забезпечення державної безпеки – документ довгострокового планування, що визначає реальні й потенційні загрози державній безпеці України, напрями та завдання державної політики у сфері державної безпеки, є основою для планування і реалізації політики у сфері державної безпеки.

Суб'єкти забезпечення державної безпеки – державний орган спеціального призначення із правоохоронними функціями, правоохоронні та розвідувальні органи й інші державні органи та особи, які беруть участь у забезпеченні державної безпеки відповідно до законодавства України.

Суб'єкти розвідувально-підривної діяльності – іноземні держави, спеціальні служби іноземних держав, а також організації, окремі групи та особи, діяльність яких становить загрозу національним інтересам України у сфері державної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія / наук. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
2. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : вибр. наукові праці. Київ : НІСД, 2016. 528 с.
3. Гордієнко С. Г., Доронін І. М. Стратегічне планування у сфері державної безпеки як прикладна проблема. *Інформація і право*. 2023. № 1 (44). С. 168–176.
4. Гордієнко С. Г. Трансформація поняття «державна безпека». *Юридична Україна* [щомісячний науковий журнал]. 2020. № 8. С. 12–23.
5. Дерев'янко С. М. Безпековий вимір народовладдя в умовах гібридної війни. *Держава і право* : зб. наук. пр. Серія: Політичні науки. Вип. 87 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2020. С. 308–318.
6. Дерев'янко С. М. Гібридна війна: інформаційно-безпековий вимір. *Вісник Прикарпатського університету*. Серія: Політологія. Одеса : Гельветика, 2024. Вип. 18. С. 101–113.
7. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення : монографія / М. Ф. Криштанович, Я. Я. Пушак, М. І. Флейчук, В. І. Франчук. Львів : Сполом, 2020. 418 с.
8. Конституція України : [Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року]. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 ; поточна ред. від 01.01.2020 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
9. Куц Г. М. Концептуалізація понять «національна безпека» і «державна безпека» у політико-правовому дискурсі. *Сучасне суспільство*. 2020. Вип. 1. С. 139–153.
10. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради*

- України. 2018. № 31. Ст. 241 ; поточна ред. від 09.08.2024 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
11. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 р. № 876-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 17. Ст. 594 ; поточна ред. від 27.06.2024 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>
12. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382 ; поточна редакція від 09.01.2025 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2229-12#Text>
13. Романюк А. Державна безпека. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парлам. вид-во, 2011. С. 200–201.
14. Рудакевич О. М. Безпека державна. *Енциклопедія політики і права. Наукове видання.* / за ред. д. політ. н., проф. В. П. Горбатенка і д. політ. н. П. В. Мироненка. Київ : Видавництво Політія, 2024. С. 78–79.
15. Савчин М. Конституція: люди та інституції (SWOT-коментар). Київ : Юрінком Інтер, 2024. 660 с.
16. Стратегія забезпечення державної безпеки : затв. Указом Президента України від 16.02.2022 р. № 56/2022.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#n5>
17. Стратегія національної безпеки України : затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-20#Text>
18. Тихомиров Д. О. Теоретико-правові засади державної політики у сфері безпеки : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2020. 346 с.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Мадрига Т. Б.

Політична безпека держави
не повинна базуватися на страху чи насильстві,
а на стабільних внутрішніх інститутах
і довірі громадян.

*Георі Кіссінджер,
американський дипломат і політичний діяч*

3.1 Політична безпека: сутність поняття, структура, функції

У сучасному світі поняття безпеки займає особливе місце у житті як конкретних людей, так і суспільств та держав загалом. Це пов'язано з низкою причин, серед яких війни, тероризм, епідемії, кліматичні зміни, голод, що в умовах глобалізації стають відчутними не лише в місці своєї локалізації, а практично можуть мати відлуння по усій планеті. Тому в нинішніх умовах (а особливо зважаючи на фактор російсько-української війни), проблеми забезпечення політичної безпеки як компонента безпеки національної, є стратегічно важливим завданням для будь-якої держави, що є частиною цивілізованого світу та прагне до стабільного й прогнозованого світового порядку, який нині переживає період турбулентних змін та пошуків шляхів кардинальної перебудови архітекτονіки міжнародної безпеки.

У науковому дискурсі осмислення терміну «безпека» в усій повноті його складових (міжнародна, національна, екологічна, військова, інформаційна і т. ін.), є питанням складним та дискусійним. Впливає це з його міждисциплінарності та багатоаспектності. Якщо на побутово-інтуїтивному рівні ми можемо пояснити своє розуміння безпеки (часто це як протилежне небезпеці, відчуття

захищеності й спокою та прогнозованості), то наукове тлумачення безпеки сягає ще часів Античності й по сьогодні залишається предметом уваги науковців. Як зазначив Копанчук В., «поняття «безпеки» з моменту зародження людства є найважливішою потребою людини та, як політична й державноуправлінська дефініція, виступає у вигляді життєздатності соціальних об'єктів та в якості категорії внутрішньої безпеки як стану нормального функціонування інститутів державного управління, й органів державної влади». Поняття безпеки можна розглядати з різних позицій:

- міжнародна, регіональна, локальна (за масштабністю);
- національна, суспільна, колективна, особиста (за суб'єктністю);
- політична, економічна, військова, кібербезпека (за суспільними критеріями).

Поняття «безпеки» у різних країнах визначається залежно від історії розвитку та державницьких традицій. Наприклад, для США розуміння безпеки, зокрема політичної, є важливим крізь призму економіки, боротьби з тероризмом, стратегії протидії розповсюдженню зброї масового знищення та мобілізації на війну. Тоді як для росії розуміння безпеки на державному рівні базується на навмисній стратегії реваншу, спрямованій на швидке повернення статусу та демонстрації сили з акцентом на жорсткому прояві впливу через різноманітні інституції та активні зусилля з підриву існуючих нормативно-законодавчих норм, у тому числі й на міжнародному рівні.

Основними суб'єктами безпеки, попри всі глобалізаційні зміни, залишаються держави, у їхньому реагуванні на виклики тієї ж таки глобалізації, «технологічного прогресу і зростання безлічі загроз від транснаціональних гравців до стихійних лих». Зростає роль громадян у стратегіях національної безпеки та її складових. Тому актуальності набуває громадська думка щодо розуміння питань безпеки та бачення практичної реалізації безпекових заходів в усіх сферах суспільного буття. Йдеться не лише про безпеку держави, коли акцент робився на військову безпеку, а й про охоплення таких секторів, як екологічний (загрози Землі як біосфері), соціальний (загрози спільнотам), економічний (загрози добробуту

громадян), політичний (загрози певним національним ідентичностям), особистісний (людська безпека).

Тобто, політична безпека має розглядатися у сув'язі усіх безпекових вимірів, як частина національної безпеки. У Законі України «Про національну безпеку України» визначено: «національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз». Звідси випливає, що політичну безпеку можемо розглядати як таку, що має сприяти ефективній роботі державних органів влади задля забезпечення суверенного й самостійного розвитку держави у відповідності до її національних інтересів національного та міжнародного законодавства. При цьому дослідники неодноразово наголошували на відсутності чіткого й однозначного визначення поняття «політична безпека», пропонуючи різні варіанти його тлумачення (Табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Тлумачення дефініції «політична безпека»
у науковому дискурсі**

№ з/п	Автор/ри	Публікація	Тлумачення дефініції «політична безпека»
1	2	3	4
1	Кремень В., Бінько І., Головащенко С.	Політична система України: концептуальні засади та система забезпечення : монографія. Київ : МАУП, 1998. 92 с.	«Політична безпека» є формою захищеності «політичних інтересів особи, соціальних груп, держави» від загроз як ззовні, так і всередині країни; вона включає в себе й систему заходів, скерованих на формування цієї захищеності.
2	Косілова О.	Політична безпека в системі національної	«Політична безпека» означає «рівень захищеності національних інтересів у політичній

Продовження таблиці 3.1

1	2	3	4
		безпеки України. <i>Правова інформатика</i> . 2011. № 1 (29). С. 72–78.	сфері», що гарантовані відповідною законодавчою базою, наявністю інститутів безпеки, які дозволяють державі, зберігаючи свою територіальну цілісність, політичний суверенітет, конституційний лад, здійснювати внутрішню та зовнішню політику. Необхідними умовами політичної безпеки є сталість, конституційність, демократія, громадянські права і свободи.
3	Кравчук О.	Політична безпека України як наукова і практична проблема. <i>Міжнародний науковий журнал</i> . 2016. № 6. Т. 3. С. 82–83.	«Політичну безпеку» варто розглядати як «стійкий стан і ефективний розвиток політичної системи суспільства, який дозволяє адекватно реагувати на негативні внутрішні і зовнішні дії, зберігати цілісність соціуму і його сутнісні якості».
4	Рєбало В., Шахов В.	Політична стабільність і політична безпека: характер та механізми взаємозв'язку. <i>Вісник Національної академії державного управління. Політологія і право</i> . 2013. С. 159–169.	«Політична безпека – це комплекс заходів, спрямованих на збереження конституційно легітимізованого політичного ладу тієї чи іншої держави, забезпечення державотворення і конструктивної політики. Політична безпека передбачає наявність стійкого політичного суверенітету в межах міждержавних відносин і політичної стабільності суспільства, що досягається формуванням політичної системи, яка б забезпечувала баланс інтересів різноманітних соціальних груп

Продовження таблиці 3.1

1	2	3	4
			з опорою на пріоритет особистості. Відсутність як першого, так і другого неминує руйнує політичну безпеку країни».
5	Шемчук А.	Теоретико-прикладні аспекти політичної безпеки. <i>Вісник Львівського університету</i> . Серія: Філософсько-політологічні студії. 2022. Випуск 44. С. 214–221.	«Політична безпека» для держави – ефективність «щодо забезпечення захищеності національних інтересів політичної сфери»; це досягається шляхом відповідальної діяльності інститутів державного управління.

Джерело: складено за: Кремень, Бінько, Головащенко, 1998, с. 23; Косілова, 2011, с. 77; Кравчук, 2016, с. 82; Ребкало, Шахов, 2013, с. 166; Шемчук, 2022, с. 216.

Структура політичної безпеки має внутрішню та зовнішню складову.

Рис. 3.1. Компоненти внутрішньої політичної безпеки
(складено за: Шемчук, 2022, с. 217)

Отож, виходячи з того, що політична безпека передбачає безпеку з боку державних органів влади та політики держави на внутрішньому і зовнішньому векторах, можемо розглянути її *структуру та функції*.

У свою чергу, на стан політичної безпеки мають вплив не лише державні керівні органи, а й загалом суспільно-політична атмосфера. Вона впливає з морально-психологічного стану населення, його активності / пасивності щодо суспільно й державно значимих подій, переживання економічної кризи, готовність до активних дій (протестних акцій), баланс між різними класами населення, конфліктогенного потенціалу, ставлення до реформ (в тому числі й непопулярних), сприйняття / несприйняття населенням зовнішньополітичного курсу держави, контроль влади з боку громадянського суспільства, ставлення населення до керівних та правоохоронних органів, військовослужбовців, динаміка та контент інформаційних потоків, пацифістські / мілітаристські настрої тощо.

Рис. 3.2. Компоненти зовнішньої політичної безпеки
(складено за: Шемчук, 2022, с. 217)

Компоненти *зовнішньої політичної безпеки* формуються заходами, що створюють належні умови зовнішньополітичної стабільності відносно держави. Цьому сприяє наявність державного суверенітету, авторитету держави на міжнародному й регіональному рівні через її політичний та правовий статус. Зовнішня політична безпека скерована на забезпечення територіальної цілісності

держави й недоторканості її кордонів, захист від політичного диктату, збільшення кількості країн-партнерів та союзників, взаємовигідна співпраця із світовою спільнотою у правовій, дипломатичній, економічній, військово-політичній, інформаційній, гуманітарній галузях.

Для повноцінного забезпечення політичної безпеки необхідна реалізація її основних функцій. У своїх внутрішніх виявах вона відображає загальний стан політичної системи в державі; є гарантією сталого розвитку соціуму та виразником політичних інтересів усіх його прошарків; є одним із об'єднуючих чинників для народу; безпосередньо впливає на економічний, соціальний, культурний розвиток. Щодо зовнішнього вектору політичної безпеки, то тут її основні функції зосереджені на всебічному сприянні захисту територіальної цілісності й недоторканості кордонів держави, державного суверенітету від політичного диктату, в тому числі й з боку інших держав чи міжнародних структур; забезпеченні успішної дипломатичної діяльності, сконцентрованої на зростанні кількості країн-партнерів в стратегічній перспективі, а також країн-союзників; співробітництво на міжнародному рівні в правовій, економічній, політичній, військово-політичній, інформаційній сферах.

Основними напрямками забезпечення політичної безпеки є: створення та впровадження дійових механізмів захисту прав та свобод громадян як у країні, так і в світі; недопущення спроб втручання у внутрішні справи держави та максимальний захист від зовнішніх негативних впливів; входження в існуючі та знов створювані системи глобальної та регіональної безпеки; недопущення / або протистояння політичного екстремізму, підтримка громадянського консенсусу та соціальної стабільності; створення надійної системи захисту конституційних засад; боротьба з порушеннями законності й правопорядку створення необхідних умов для ефективної боротьби з корупцією та злочинністю; забезпечення належного виконання рішень органів державної влади та місцевого самоврядування. Тобто, виходячи з вищесказаного, можна зробити узагальнення, що політична безпека

є характеристикою динамічної рівноваги політичної системи, її здатності зберігати цілісність незалежно від негативних внутрішніх і зовнішніх впливів.

Без усвідомлення важливості політичної безпеки у державно-політичному житті суспільства, вкрай важко виробити ефективну стратегію національно-державного розвитку. Політична безпека для України в умовах російсько-української війни є не менш важливим компонентом у системі національної безпеки, аніж військова, економічна та кібербезпека. Політичну безпеку необхідно розглядати як поліструктурний інститут державного управління, внутрішньої та зовнішньої політики та показник стабільного й прогресивного суспільного розвитку та цивілізаційного поступу. Політична безпека скерована на захист політичних прав і свобод громадян держави, її політичного суверенітету, територіальної цілісності та міжнародної суб'єктності й авторитету.

3.2 Індикатори політичної безпеки

Індикатори політичної безпеки – це сукупність критеріїв і показників, що застосовуються для оцінки стабільності, захищеності та ефективності політичної системи держави. Вони допомагають ідентифікувати загрози політичній безпеці, зокрема внутрішні й зовнішні чинники, які впливають на функціонування держави та суспільства.

Як зазначив Павлютін Ю., спираючись на напрацювання Кременя Ю., важливим є превентивний аналіз небезпечних чи гранично безпечних змін політичного стану. Ще у 2012 р. в Указі Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 р. «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України» було вказано на нагальну необхідність протягом шести місяців здійснити «удосконалення системи моніторингу стану національної безпеки України, зокрема шляхом запровадження показників (індикаторів) стану національної безпеки, збору, обробки та аналізу інформації про розвиток

ситуації в різних сферах національної безпеки за визначеними показниками (індикаторами) стану національної безпеки, оцінки ситуації, прогнозування її розвитку і можливих негативних наслідків». Качинський А. у своїй монографії високо оцінює значення індикаторів для національної безпеки як важливий інструмент аналізу, прогнозування та стратегічного планування. Він також виокремив рівні «граничних значень відповідних індикаторів: 1) порогові умови безпеки життєдіяльності особи, суспільства та держави; 2) система індикаторів і граничних значень національної безпеки; 3) галузеві граничні значення».

Індикатори політичної безпеки сигналізують про загрози та сигнали небезпеки, які свідчать про вже наявні чи можливі зміни політичного стану. У одному з перших вітчизняних досліджень політичної системи України, здійснених Кременем В., Біньком І. та Головащенко С., йдеться, зокрема, й про індикатори політичної безпеки як систему макрополітичних показників та метод моніторингу ефективності державної політики. До таких індикаторів дослідники зараховують:

Таблиця 3.2

Індикатори політичної безпеки

№ з/п	Індикатор політичної безпеки
1	2
1	Ступінь розвитку політичної системи (багатопартійність, стосунки по лінії влада–опозиція).
2	Соціально-політичні конфлікти (національні, релігійні, політико-ідеологічні, між гілками влади).
3	Механізми розв’язання конфліктних ситуацій в суспільстві шляхом політичних рішень, а також – масова нетолерантність, силові шляхи вирішення конфліктів.
4	Поширення ідеології патріотизму, солідарності, історичної мети та долі.
5	Поява та поширення деструктивних ідеологій, в тому числі й поява їх з-за кордону.

Продовження таблиці 3.2

1	2
6	Громадський контроль за діями влади та механізми такого контролю.
7	Ступінь довіри/недовіри суспільства до влади, її авторитет.
8	Розподіл функцій влади, ефективність механізму дій влади.

Джерело: складено за: Кремень, Бінько, Головащенко, 1998, с. 26.

Окрім того, основні індикатори політичної безпеки включають: участь громадян у політичному житті (вибори, громадські ініціативи); рівень забезпечення основних прав і свобод (свобода слова, зібрань, виборчого права); ефективність політичної системи (здатність держави забезпечувати законність, порядок і управління, прозорість прийняття рішень, відсутність політичної корупції, яка підриває довіру до державних інститутів і сприяє соціальній напрузі); стабільність державних інститутів (захищеність від зовнішніх і внутрішніх загроз, здатність до адаптації та реформ); наявність конструктивного політичного діалогу (між владою, опозицією та громадянським суспільством), а також високий рівень політичної культури суспільства (усвідомлення прав і обов'язків громадян, толерантність, здатність до компромісу).

Такий комплексний підхід дозволяє оцінювати політичну безпеку як багатовимірне явище, що включає інституційні, правові, соціальні та культурні аспекти. Виявлення цих індикаторів дає змогу вчасно реагувати на виклики і загрози, які можуть дестабілізувати політичну систему держави.

Застосування індикаторів політичної безпеки для моніторингу політичних загроз в державі надає можливість, по-перше, оцінити ефективність державної політики у відповідності із заданим курсом розвитку; по-друге, дозволяє здійснювати контроль за якістю прийнятих рішень та оперативно їх корегувати у разі необхідності; по-третє, надає можливість пояснення наслідків державної політики, якщо вони відрізняються від стратегічно заданого курсу; по-четверте, отримана інформація використовується для підготовки звітів щодо отриманих результатів реалізації різноманітних

державних програм впродовж певного відрізка часу. По-п'яте, індикатори політичної безпеки сприяють формуванню стратегій для мінімізації внутрішніх і зовнішніх загроз, що може підвищити стійкість держави до можливих кризових ситуацій; по-шосте, вони дозволяють визначити рівень довіри громадян до державних інститутів та сприяють зміцненню політичної стабільності через своєчасне виявлення потенційних факторів дестабілізації.

В умовах російсько-української війни дослідження індикаторів політичної безпеки набуло важливого наукового та прикладного значення. Адже вчасне реагування на виявлені потенційні загрози та їх ефективне усунення є запорукою національної безпеки країни. Зазначимо, що «тримати руку на пульсі» з метою запобігання загроз чи їх знешкодження задля безпеки держави та населення є однією із нагальних світових проблем. У цьому контексті згадаємо підсумкову доповідь Мюнхенської конференції з безпеки (16–18 лютого 2024 р.). Цей документ зафіксував завершення етапу геополітичного та економічного оптимізму, який охопив світ після завершення Холодної війни. Як багато хто вважав – саме завершення, а не «зупинка на паузу» перед черговим ревізійоністським

Рис. 3.3. Індикатори політичної безпеки
(складено за: Качинський, 2013, с. 9)

завершення, а не «зупинка на паузу» перед черговим ревізійним стрибком росії після кількох років імітації демократичних процесів та неприхованої агресії проти всього цивілізованого світу, насамперед – проти України.

Вищезгадана підсумкова доповідь підсумовує низку складних дипломатичних, юридичних, військово-політичних процесів, що турбулентно впливали й продовжують впливати на існуючий світовий порядок. По-перше, вкотре оприлюднено необхідність зупинки та запобігання ризиків фрагментації існуючого світового порядку. По-друге, констатовано зниження суспільної підтримки, яку отримувала Україна у зв'язку з агресією росії. І це, очевидно, впливатиме на державно-політичні рішення на рівні держав. По-третє, загроза поширення радикального ісламізму перевершує сприйняття рівня небезпеки з боку росії для цивілізованого світу, що може позначитися на перспективах України в ході російсько-української війни. Тому протистояння «втомі від України» є на порядку денному як для нашої держави, так і усіх сил, що підтримують нас у нашій боротьбі проти країни-агресорки. По-четверте, у доповіді озвучено небезпеку змін світового порядку із прагненням до сталого розвитку на небезпечне суперництво. Оскільки така зміна вектору призведе не до змагання за кращі здобутки, а за менші втрати. По-п'яте, акцентовано увагу на зростанні геополітичної напруженості, економічної невизначеності та зниження оптимістичних перспектив глобалізаційних процесів. По-шосте, політична невизначеність призводить до прагнення урядів держав мати свій "the proverbial pie" («шматок пирога»), а це відразу негативно позначається на співробітництві держав та сприяє ще більшій політичній нестабільності й невизначеності. По-сьоме, складна ситуація балансування для Трансатлантичного торговельного та інвестиційного партнерства між ЄС та США виливається, з одного боку, у високонкурентну боротьбу в геополітичному середовищі, а з другого – у необхідність тісного співробітництва задля розв'язання глобальних проблем. По-восьме, уповільнення глобальної економіки призводить до невдоволення розподілу здобутків в межах

існуючого світоустрою. Наприклад, Китай вважає, що США обмежують його законні прагнення до збільшення свого економічного простору. Тоді як ліберальні країни G7 стривожено поглядають у бік «Глобального Півдня» та Китаю, вплив яких щодня стає відчутнішим на міжнародній арені. При цьому G7 відчують зменшення своєї ролі в світових процесах. По-дев'яте, викликає серйозне занепокоєння щодо авторитарних режимів, які відкрито прагнуть до отримання своїх неподільних сфер впливу. Яскравий приклад – імперські дії росії, які продемонстрували після 24 лютого 2022 р., що війна в Європі – цілком реальна справа. У цій ситуації «загального програшу» (“lose-lose situation”) найбільше буде потерпати Україна. Адже на кону її існування як держави, а українців – як нації. Тоді як для інших країн Європи втрати поки що мають лише економічний вимір. По-десяте, експертів непокоїть ескалація насилля в Індо-Тихоокеанському регіоні. Зокрема, йдеться про дії Китаю, скеровані на перетворення Східної Азії на свою ексклюзивну зону впливу. Це призводить до прагнення деяких держав регіону посилити свої зв'язки із США задля зменшення економічної залежності від Китаю. А такі різні зміни економічних потоків є шоком для економік усіх цих країн. По-одиннадцяте, чергова ескалація конфлікту на Близькому Сході призводить до суттєвих втрат для цивільного населення усіх учасників цієї війни, посилюючи відчуття небезпеки у регіоні, а також до руйнації інфраструктури та гуманітарних проблем. До того ж, дії проксі-сил Ірану лише поглиблюють проблему. По-дванадцяте, ситуації в багатьох країнах Африки, а саме – низка державних переворотів у Сахелі, Буркіна-Фасо, Малі, Нігері, – привели до влади військові хунти та перервали на невизначений термін можливості цих держав на шляху демократичного розвитку. Багато країн світу у зв'язку з цим знову зіштовхнулися з проблемою управління міграційними потоками. По-тринадцяте, така глобальна політична напруженість призводить до трансформації самого глобалізаційного поступу, що вилилося у прагнення держав по усьому світу посилювати власну економічну безпеку, а не збільшувати взаємну вигоду. Це призводить до фрагментації торгівельних і фінансових

потоків по геополітичних лініях, що особливо небезпечно для країн з низьким рівнем доходів. Зростання економічної напруженості, очевидно, може стати каталізатором напруги й політичної. По-чотирнадцяте, технічний та технологічний розвиток, що призвів на сьогодні до появи та поширення ШІ, також актуалізував й ще поки не до кінця зрозумілі загрози для людства. До того, провідні держави світу прагнуть домінувати у цих технологічних сферах, що також дестабілізує міжнародну обстановку. Для політичної безпеки країн, у зв'язку з розвитком віртуальних технологій, гостро актуальною є проблема збереження даних та регулювання потоків інформації світовою мережею.

У зв'язку з такими тривожними симптомами, які були оприлюднені на Мюнхенській безпековій конференції, виокремлення показників (індикаторів) політичної безпеки набуває ще більшого значення.

На сьогодні не вироблено єдиної системи індикаторів політичної безпеки. Зазвичай для моніторингу обирають Глобальний індекс миру (фонд "Vision of Hama"), Індекс неуспішності країн (The Fund for Peace та Foreign Policy Institute), Індекс політичного ризику, Індекс сприйняття корупції (Transparency International). Також міжнародні дослідницькі організації розробляють рейтинги країн за їхніми політичними ризиками. Важливим показником для таких досліджень є рівень демократії в державі. «Індекс політичної демократії» (взаємодія еліт і нееліт) увів в науковий обіг американський дослідник Боллен К. Головні критерії Індексу – політичні свободи (індикатори – свобода медіа, свобода опозиції, санкції керівництва) та народний суверенітет (індикатори – виборність влади, справедливість виборів).

Попередження та нейтралізація загроз для політичної безпеки держави, особливо в умовах виснажливої війни, є необхідною умовою забезпечення національної безпеки загалом. Загрози політичній безпеці можуть виражатися у фізичному та віртуальному просторі, через специфічні соціальні явища та процеси. Тому увага до індикаторів політичної безпеки, а особливо до їхніх граничних показників, ефективний метод моніторингу політичної безпеки

та реагування відповідних структур на нейтралізацію та ліквідацію політичних небезпек.

3.3 Характеристика загроз політичній безпеці

Для держави стратегічні ризики й глобальні загрози мають непересічне значення у сфері реалізації національних інтересів та розвитку. Створення держави, на будь-якому відтинку часу, ще не гарантує її подальше успішне існування й розвиток та вплив. Згадаймо вислів, який полюбляють приписувати письменнику, італійському політичному діячу Массімо д'Адзельо «Ми створили Італію, тепер ми будемо створювати італійців». Тобто, можемо вести мову про усвідомлення населенням свого громадянства, причетності до державотворчих процесів та плекання здорового державницького патріотизму. І нині Україна переживає вкрай складну фазу своєї державної історії, кривавої й виснажливої боротьби за справжню незалежність, суверенітет, територіальну цілісність та недоторканість кордонів. Тому проблема осмислення загроз політичній безпеці у нинішньому світі є актуальною як на державному рівні, так в масштабах глобальних, планетарних.

Загрози політичній безпеці мають різноманітний характер і включають численні чинники, які можуть вплинути на стабільність держави та її органів влади. Ось основні аспекти таких загроз:

1. Внутрішні політичні суперечності (конфлікти всередині країни, боротьба за політичну владу, соціальні рухи, що супроводжуються насильством або кризами, можуть порушити стабільність).
2. Корупційні практики (поширена корупція серед політичних лідерів і державних службовців може знизити довіру громадян до уряду та ослабити державні інституції, порушуючи права громадян).
3. Невиправдані зміни в політичній системі (різка зміна політичних систем або реформування ключових законів

може спричинити дестабілізацію внутрішньої політичної ситуації).

4. Зовнішнє втручання (вплив інших держав або міжнародних організацій через підтримку окремих політичних сил або втручання в внутрішні справи країни може порушити політичну рівновагу).
5. Терористичні й екстремістські дії (активність терористичних або екстремістських угруповань, які прагнуть реалізувати свої політичні цілі через насильство, може підривати політичну стабільність).
6. Маніпуляція громадською думкою і дезінформація (використання пропаганди та маніпуляцій для впливу на суспільну думку та створення негативного іміджу політичних лідерів чи інституцій загрожує політичній безпеці).
7. Протести та соціальні рухи (масові протести або страйки, викликані соціально-економічними труднощами чи незадоволенням політикою уряду, можуть призвести до політичної нестабільності).
8. Порушення прав людини та громадянських свобод (спад демократичних процесів і порушення основних прав громадян можуть викликати політичні конфлікти та кризи).

Політична безпека країни залежить від стабільності її політичної системи, ефективності інституцій та збереження гармонії між різними політичними силами та соціальними групами.

До того ж, виявлення, аналіз, характеристика загроз політичній безпеці є необхідною умовою для формування концепції національної безпеки держави. Адже об'єктивне й продумане розуміння загроз є необхідною передумовою для їх мінімізації чи ліквідації. Наприклад, деякі країни Глобального Півдня, як стверджує О. Висоцький, готові виправдовувати й навіть фактично підтримувати агресію росії проти України, задля власного економічного зиску й продовольчої безпеки та, як вони вважають, власної безпеки (політика безпеки за рахунок безпеки інших).

Виявлення, ідентифікація, врахування та оцінювання загроз політичній безпеці «є пріоритетним практичним завданням суб'єктів системи державного управління у сфері політичної безпеки». Ще кілька років тому, у 2021 р., ключовими загрозами міжнародній безпеці називали: «державні репресії, систематичне порушення прав людини та мілітаризація». До того ж, тероризм, голод, епідемії, наркотрафік, етнічна та соціальна напруженість, екологічні проблеми не визнають існуючих державних кордонів та є загрозами для усієї світової спільноти, а звідси – й загрозами для політичної безпеки окремо взятих держав. Резнікова О. запропонувала алгоритм ідентифікації загроз, що посилить заходи держави у сфері як національної стійкості загалом, так і політичної безпеки зокрема:

1. Аналіз безпекової ситуації (контекст, безпекові показники, тенденції розвитку ситуації).
2. Визначення найбільших загроз (оцінювання ризиків, їх ранжування, аналіз впливу).
3. Аналіз наслідків загроз (база даних, цільові групи, оцінювання наслідків та визначення межі допустимих ризиків, прогностична модель).
4. Оцінювання спроможностей у циклі забезпечення стійкості.
5. Виявлення вразливих компонентів.
6. Картографування та геопросторова підтримка (формування баз даних взаємодій з відповідними державними органами) та поширення отриманих результатів. Постійний моніторинг ситуації та аналіз отриманого досвіду.

Під **нейтралізацією загроз** слід розуміти систему заходів, які здійснюються суб'єктами політичної безпеки (перш за все, державними органами) з метою уникнення або значного послаблення деструктивних наслідків негативного впливу на суспільну систему.

У «Стратегії національної безпеки України» (2020 р.) серед поточних та прогнозованих загроз виокремлені, зокрема, наступні:

- кліматичні зміни та зростання техногенного навантаження на природне середовище;

- зростання нерівності та неспроможність ефективного глобального управління;
- технологічні зміни, що стрімко змінюють ландшафти економіки та суспільства (серед таких технологій – ШІ);
- міжнародний тероризм та міжнародна злочинність (в тому числі й у кіберпросторі);
- пандемія COVID-19 увиразнила проблеми в системі охорони здоров'я, інформаційній політиці, соціальній сфері;
- фінансово-економічна криза, спричинена коронавірусом;
- невизначеність та непередбачуваність світового порядку;
- змагання за світове лідерство між США та КНР;
- збільшення викликів трансатлантичній та європейській єдності, що може мати глобальні наслідки;
- зміцнення позицій росії через енергетичний та інформаційний шантаж країн Європи; військова агресія проти України;
- деструктивна пропаганда, як всередині країни, так і поза її межами;
- недостатня ефективність державних органів влади, корупція, низький рівень добробуту громадян, непослідовність та незавершеність реформ, депресивний стан економіки; екологічні проблеми;
- загрозлива демографічна ситуація;
- міграційні проблеми.

Як бачимо із вказаних у «Стратегії...» загроз, вони впливають із внутрішніх процесів держави та зовнішніх чинників, локального, регіонального та планетарного масштабу. Поряд з державами, у XXI ст. набувають політичної ваги такі актори, як міжнародні організації та інституції і структури, громадські об'єднання, численні неурядові організації. Якщо розглянути проблему загроз політичній безпеці держави в широкому масштабі, з оглядом на глобальну перспективу, постає масштабна картина явних і потенційних загроз, які вже вплинули або можуть вплинути як на окремі держави, так і на світ загалом:

- Характеристика нашої епохи як час невизначеності, прискореної турбулентності, кардинальної перебудови

архітектоніки міжнародної безпеки та світового порядку. Серед таких загроз, насамперед – міжнародна злочинність та корупція, міжнародний тероризм, «вісь нестабільності» (Сирія – КНДР – Афганістан – Ірак – Іран – Ізраїль – Палестина).

- Економічне зростання Китаю, а також країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону та Близького Сходу. Це, поряд з економічною потугою, надає їм важелі політичного впливу в світі. Таким чином, спостерігаємо посилення країн з авторитарними політичними системами на противагу зменшення ролі демократичних країн.
- Зростання транснаціональних корпорацій з державами, що призводить до перерозподілу впливу на користь інтересів корпорацій, «руйнування структури держави в розвинених країнах і робить неможливим їх становлення в країнах, що в економічному плані менше розвинуті».
- Розмивання як географічних, так і віртуальних кордонів робить державні органи влади вразливими до проникнення ворожих елементів.

Для України особливо болісними є загрози, спровоковані та ескаловані російською агресією. Важливо здійснити комплекс заходів, спрямованих на посилення державних кордонів і оборонних можливостей України. Україна має зайняти жорстку позицію щодо посилення зовнішніх гарантій, формально наданих їй ядерними державами у зв'язку з приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) і зафіксованих у Будапештському меморандумі 1994 року. Необхідно створити новий механізм безпекових гарантій, зокрема укласти нову угоду або договір, який передбачатиме конкретні юридично зобов'язуючі гарантії безпеки.

Згідно прогнозу Недержавного аналітичного центру «Українські студії стратегічних досліджень» для України на 2024 р., ситуація виглядає наступним чином. По-перше, російсько-українська війна триває та продовжує суттєво впливати на глобальну політику та економіку. По-друге, у 2024 р. залишається ситуація невизначеності як для України, так і для світу.

Для України є вразливою її залежність від зовнішньої допомоги в усіх сферах. Однак є певні успіхи: «Можна говорити, що у 2022 році ми відштовхнулися від дна, втративши 29 % ВВП, і тепер починаємо обережне відновлення. Якщо позитивні тенденції будуть збережені, у 2024 році ми можемо зрости на 4–6 %, вважають у Міжнародному валютному фонді». При цьому головною загрозою залишається зменшення зовнішнього фінансування. Тоді як загалом у світі, особливо в країнах з високорозвиненою економікою, спостерігається нарощування темпів відновлення після втрат, завданих коронавірусом. Російсько-українська війна, загострення ситуації на Близькому Сході – все це сприяє зміні звичних логістичних ланцюгів та впливає на економіку і політику держав. Також у 2024 р. відбулася зміна багатьох еліт у різних країн, що може мати за собою не завжди прогнозовані наслідки (на 2024 рік припало 70 виборів у країнах із сумарним населенням понад 4 млрд осіб). Продовжується процес формування нової біполярності світу, що спонукає країни зробити свій вибір у цьому глобальному протистоянні. У зв'язку з цим для України та її політичної безпеки інформаційна війна та російська пропаганда є особливо важливим фактором дестабілізації як всередині країни, так і на міжнародній арені.

Зважаючи на характер вищезначених загроз, ми можемо констатувати, що на політичну безпеку держави мають вплив не лише політичні фактори, а й суттєво зросли економічні впливи. Також серед загроз, не лише політичній безпеці, а й загалом безпеці людства, не втрачають гостроти, й навіть посилюються – загрози військові, терористичні, криміногенні. На порядку денному залишаються виклики екологічні, епідеміологічні, демографічні.

3.4 Організаційно-правові основи забезпечення політичної безпеки

В умовах екзистенційної війни, для нашої держави питання організаційно-правового забезпечення політичної безпеки є одним із пріоритетів національної безпеки та стратегічного

розвитку. Воно охоплює створення правових норм та організаційних механізмів, що сприяють стабільності політичного устрою, захисту демократичних інститутів та національної незалежності. Турбулентні зміни світового порядку, про які вже неодноразово було згадано вище, актуалізували питання організаційно-правових засад й на міжнародному рівні. Адже створена після Другої світової війни система світоустрою, проіснувавши понад півстоліття, все-таки в ситуації глобальних геополітичних змін потребує кореляції та суттєвого перегляду, в тому числі, й щодо управлінських рішень та юридично-правової бази забезпечення політичної безпеки у світі. Як було сказано вище, в академічному дискурсі не вироблено однозначного трактування терміну «політична безпека». Тобто, є розуміння під політичною безпекою захищеність національних інтересів держави, стійкий та ефективний розвиток її політичних інституцій та політичної системи при збереженні територіальної цілісності, суверенітету, можливостей здійснення внутрішньої та зовнішньої політики.

Основні складові організаційно-правових основ забезпечення політичної безпеки:

- Законодавче забезпечення: формулювання чітких правових норм, які визначають політичні права та свободи громадян, а також їх захист від будь-яких форм політичних репресій; прийняття законів, що регулюють діяльність політичних партій, організацій та інших громадських об'єднань, запобігаючи їх використанню для антидержавної діяльності; прогнозування потенційних загроз політичній стабільності та забезпечення законодавчої основи для їхнього нейтралізації.
- Створення органів для забезпечення політичної безпеки: формування спеціальних органів, таких як служби безпеки, правоохоронні органи, які відповідають за протидію політичним загрозам, маніпуляціям, зловживанням; співпраця цих органів із міжнародними структурами для обміну інформацією та кращого реагування на зовнішні загрози.

- Інститут демократичного контролю: впровадження механізмів, що забезпечують прозорість діяльності органів влади і дозволяють громадянам здійснювати ефективний контроль за політичними процесами; розвиток незалежної судової гілки влади, яка може забезпечити справедливе розслідування у випадках порушень політичних прав.
- Підтримка громадянських ініціатив, що сприяють розвитку демократичних процесів і захисту політичних прав.
- Формування політичної свідомості серед громадян та поваги до принципів правової держави, що сприяє зміцненню політичної стабільності.
- Міжнародне співробітництво: активна участь у міжнародних політичних організаціях та ініціативах, що сприяють зміцненню політичної безпеки країни.

Коротко представимо загальні інститути безпеки, що на сьогодні покликані бути відповідальними за організацію безпеки в світі, її дотримання та втручання у разі порушень та загроз, спираючись на існуючі міжнародні правові норми та керуючись спільними цінностями:

Організація Об'єднаних Націй (ООН). Ми можемо вкрай критично й скептично сприймати дану організацію, зважаючи на її мляву позицію щодо реакції на повномасштабне вторгнення росії в Україну, однак ми не можемо заперечувати її роль та політичну вагу в світі загалом. Офіційне існування ООН розпочалося 24 жовтня 1945 р. Статут ООН був підписаний у Сан-Франциско 26 червня 1945 р. До підпису долучилися представники 50 держав світу. Важливо відзначити, що даний документ заклав основу для створення *Північноатлантичного Альянсу (НАТО)* та відповідальність Ради Безпеки ООН за міжнародний мир і безпеку.

Саме Статут ООН став рамковим документом, у межах якого діє НАТО, про що було засвідчено 4 квітня 1949 р. У Вашингтоні, під час підписання Північноатлантичного договору (далі – Договору) 12-ма державами-засновницями. Принагідно зазначимо, що для України, яка активно прагне стати членом НАТО, є важливою

стаття 4 Договору: «Сторони консультуватимуться між собою щоразу, коли, на думку якоїсь із них, виникне загроза територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці будь-якої із сторін». Стаття 12 Договору містить положення про можливість через 10 років після набуття ним чинності, зважаючи на поточну ситуацію в світі щодо безпеки і миру, після відповідних консультацій сторін, переглянути положення документу. Однак до сьогодні таких змін у тексті Договору не відбувалося. Стосунки між ООН і НАТО, завдяки закладеному правовому фундаменту, до 1992 р. були стабільно-нейтральними й обмеженими. Однак після подій у тодішній Югославії, а потім події у Косово в 1998 р. очільники ООН та НАТО перебувають у постійній взаємодії.

Ще одна організація, яка пов'язана з міжнародною безпекою – *Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)*. Україна є членом ОБСЄ. Першопочаткова назва – *Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ)*. Мала статус політичного консультативного органу. Входили країни Європи, Центральної Азії, Північної Америки. 3 січня 1995 р. набула статусу міжнародної організації. У 1975 р. ухвалено важливий документ – Гельсінський Заключний акт. У ньому акцентовано увагу на питаннях політично-військової сфери, поваги до прав та свобод людини, співпраці в різних галузях. Зважаючи на формат публікації, ми обмежимося лише цими міжнародними організаціями та деякими віхами їхньої історії, пов'язаної із формуванням безпекового середовища у законодавчій площині.

Ми більш предметно зупинимося на кейсі України в питаннях організаційного та законодавчого оформлення політичної безпеки. Суб'єктами політичної безпеки України є: «народ України, Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції, Рада національної безпеки і оборони України, Збройні Сили України, Служба Безпеки України, політичні партії, об'єднання громадян».

Правові основи політичної безпеки зафіксовані у Конституції України, Законах України («Про національну безпеку України»,

«Про політичні партії в Україні», «Про громадські об'єднання», «Про місцеве самоврядування в Україні»), у «Виборчому кодексі України». А також у низці міжнародних договорів, ратифікованих Україною на державному рівні. Та чи не найбільше питання різних аспектів безпеки закладені в Законі України «Про національну безпеку України». У Законі не міститься прямого визначення «політична безпека», однак його положення охоплюють предметне поле цього компоненту безпеки. У Законі прописані визначення понять «воєнна безпека», «громадська безпека і порядок», «державна безпека», «національна безпека України» та «національні інтереси України», що у комплексі відповідають розумінню безпеки політичної. Йдеться про захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності; демократичного конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення верховенства права; законність, підзвітність та прозорість відповідних державних органів; прогресивний демократичний розвиток; оцінку безпекової ситуації та збалансований розвиток безпекового сектору.

Стратегією національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни», вже у самій назві якої унаочнено пріоритетність гуманістичної складової державного розвитку, й у першому пункті вказано: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека – найвища соціальна цінність в Україні». Запорукою розвитку України, згідно з Стратегією, є мир («встановлення миру, відновлення суверенітету і територіальної цілісності України у межах її міжнародно визнаного державного кордону – найвищий пріоритет держави»). Для успішної реалізації цього завдання необхідною є практична реалізації таких кроків:

- розвиток оборони та безпеки;
- швидка адаптація суспільства до змін безпекового середовища, стале функціонування, мінімізація внутрішніх та зовнішніх подразників;
- реалізація євроінтеграційних прагнень та вступ до НАТО, прагматична взаємовигідна співпраця із США, іншими країнами-партнерами та міжнародними організаціями, у відповідності із національними інтересами України.

Серед національних інтересів України пріоритетними є: відновлення територіальної цілісності, відстоювання суверенітету та незалежності, розвиток людського капіталу, захист прав, свобод і законних інтересів громадян України. Вкотре наголошено на стратегічній необхідності і важливості європейської та євроатлантичної інтеграції.

У стратегії воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона» серед цілей, пріоритетів та завдань згадане й патріотичне виховання населення, що, на наш погляд, також можна розглядати як елемент політичної безпеки держави. Адже, як зазначив Малик І., російська збройна агресія, поміж іншого, загострила вразливість інформаційного простору, його подекуди навіть безпорадність перед потужними пропагандистськими атаками ворога. А оскільки Україна в нинішніх умовах вимушена вдаватися до всеохоплюючої оборони, то питання патріотичного виховання має бути одним із пріоритетних в системі державного розвитку та політичної безпеки – як стратегічно необхідне задля збереження державності, політичної суб'єктності та власної ідентичності, адже, на жаль, країни не обирають собі сусідів. Для реалізації стратегії воєнної безпеки України необхідна наявність низки соціально-політичних та економічних умов. Серед таких умов у Стратегії визначено й достатньо високий рівень «правової та політичної культури українського суспільства, доброчесності, нетерпимості до корупції та патріотизму громадян України, якісної освіти та громадянської відповідальності, що сприяє професіоналізації Збройних Сил України та інших складових Сил оборони».

В умовах стрімких технологічних змін вразливість політичної безпеки з боку кіберпростору вже стала реальністю. У даному контексті необхідно загадати й про Стратегію кібербезпеки України «Безпечний кіберпростір – запорука успішного розвитку країни». У Стратегії вказано на важливість захисту кіберпростору як одного із пріоритетів національної безпеки України. Кіберпростір визнано однією із можливих арен ведення воєнних

дій, поряд із фізичним простором. Кібератаки здатні вивести з ладу управлінську систему держави, фінансово-банкові установи, критичну інфраструктуру, посіяти паніку тощо. Тобто, фактично розхитати існуючий політичний лад у державі, спричинивши хаос та дезорієнтацію різних систем держави та окремих громадян. Тому увага до питань кібербезпеки є однією із нагальних проблем не лише України, а й світової спільноти, про що наразі активно ведуться дискусії в академічному, бізнесовому, політичному, військовому середовищах.

Світова цивілізація вкотре намагаються вирішити існуючі протиріччя за допомогою війни. Як демонструє увесь історичний розвиток людства, це насправді не розв'язує існуючі проблеми чи дилеми, а лише відтермінує їх, додаючи з часом нових непорозумінь, конфліктів, небезпек та викликів. Тому світовій спільноті наразі необхідно вкрай виважено і водночас оперативно і безпомилково реагувати на виклики в сфері безпеки, в тому числі й безпеки політичної як невід'ємної складової національної безпеки суверенних держав.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте зміст поняття політична безпека.
2. Як політична безпека пов'язана з іншими складовими національної безпеки?
3. Які основні структурні складові політичної безпеки?
4. Назвіть компоненти внутрішньої і зовнішньої політичної безпеки.
5. Яке значення політичної безпеки для стабільності держави?
6. Які функції виконує політична безпека у внутрішньому вимірі?
7. Які завдання стоять перед політичною безпекою у зовнішньому вимірі?
8. Чому важливо враховувати політичну безпеку під час формування стратегії розвитку держави?
9. Що таке індикатори політичної безпеки? Яке їхнє основне призначення?
10. Які загрози політичній безпеці можна ідентифікувати за допомогою індикаторів?
11. Назвіть індикатори політичної безпеки, які виокремив А. Качинський.
12. Які основні індикатори політичної безпеки наводять В. Кремень, І. Бінько та С. Головащенко?
13. Чому громадський контроль за владою є важливим індикатором політичної безпеки?
14. Як рівень довіри до влади впливає на політичну безпеку держави?
15. Як російсько-українська війна вплинула на дослідження політичної безпеки?
16. Які основні висновки зроблено в підсумковій доповіді Мюнхенської безпекової конференції 2024 року?
17. Які міжнародні рейтинги використовуються для моніторингу політичних ризиків?
18. Охарактеризуйте загрози політичній безпеці.

19. Чому аналіз загроз політичній безпеці є необхідною умовою для формування концепції національної безпеки?
20. Яку роль відіграє усвідомлення населенням свого громадянства у зміцненні політичної безпеки держави?
21. Назвіть загрози політичній безпеці, які виокремлено у «Стратегії національної безпеки України» (2020 р.).
22. Як російська агресія впливає на політичну безпеку України?
23. Які основні етапи алгоритму ідентифікації загроз політичній безпеці запропонувала О. Резнікова?
24. Чому інформаційна війна та пропаганда є важливими факторами дестабілізації політичної безпеки України?
25. Чому важливо своєчасно реагувати на загрози політичній безпеці?
26. Назвіть основні складові організаційно-правових основ забезпечення політичної безпеки.
27. Чому участь у міжнародних політичних організаціях та ініціативах сприяє зміцненню політичної безпеки країни? Відповідь обґрунтуйте.
28. У яких нормативно-правових актах зафіксовані основи політичної безпеки?
29. Чому питання патріотичного виховання має бути одним із пріоритетних в системі державного розвитку та політичної безпеки?

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Політична безпека – це комплекс заходів, спрямованих на збереження конституційно легітимізованого політичного ладу тієї чи іншої держави, забезпечення державотворення і конструктивної політики.

Внутрішня політична безпека – забезпечення стабільності політичної системи, дотримання конституційного ладу, прав і свобод громадян, запобігання внутрішнім загрозам та підтримання соціальної гармонії.

Зовнішня політична безпека – комплекс заходів, спрямованих на захист держави від зовнішніх загроз, збереження суверенітету, територіальної цілісності, забезпечення міжнародного авторитету та співпраці з іншими державами.

Компоненти внутрішньополітичної безпеки – це ключові елементи, які забезпечують стабільність держави, захист національних інтересів, прав і свобод громадян, а також стійкість політичної системи.

Компоненти зовнішньої політичної безпеки – це складові, які забезпечують захист національних інтересів держави на міжнародній арені та сприяють збереженню суверенітету й територіальної цілісності.

Індикатори політичної безпеки – це сукупність критеріїв і показників, що застосовуються для оцінки стабільності, захищеності та ефективності політичної системи держави.

Загрози політичній безпеці – це сукупність численних факторів, які можуть вплинути на стабільність держави та її органів влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабарикіна Н., Горло Н., Заболотна М., Кіндратець О., Сергієнко Т. Державний суверенітет в умовах глобалізації: теорія та практика : монографія. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2022. 226 с.
2. Вахович І., Смолич Д. Неурядові організації: сутність поняття, ознаки, цілі та функції. *Економіка та суспільство*. 2022. Випуск 46 (грудень). DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-31>; URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2045/1974> (дата звернення: 10.02.2025).
3. Воюта Д. Штучний інтелект та медіа: траєкторія руху. *Центр демократії та верховенства права*. 2024. 19 березня. URL: <https://cedem.org.ua/library/shtuchnyi-intelekt-media-ruch/> (дата звернення: 01.02.2025).
4. Герасимчук А. Європа під ударом: що стоїть за новою хвилею ісламістських терактів. *Європейська правда*. 2020. 5 листопада. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/11/5/7116133/> (дата звернення: 01.02.2025).
5. Ерман Г. «Теорія доміно» в дії. Як військові хунти захоплюють Африку, а Захід втрачає вплив. *NEWS Україна*. 2023. 31 серпня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/sek4x1vx151o> (дата звернення: 02.02.2025).
6. Жарикова А. Геополітична фрагментація може спричинити скорочення світового ВВП на 1 % за 5 років – МВФ. *Економічна правда*. 2023. 6 квітня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/04/6/698828/> (дата звернення: 10.02.2025).
7. Загуменна Ю. Публічна безпека в класичній давньогрецькій політико-правовій думці (вчення Сократа, Платона, Аристотеля). *Science Rise: Juridical Science*. 2021. № 4 (18). С. 15–22. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8cc522ca-b967-43e9-af75-045d8f9bb6da/content>; DOI: 10.15587/2523-4153.2021.249316 (дата звернення: 25.01.2025).

8. Качинський А. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень : монографія. Київ : НІСД, 2013. 104 с.
9. Копанчук В. О. Державна політика у сфері національної безпеки та охорони громадського порядку : дис. ... д-ра з державного управління : 25.00.05. Харків, 2020. 375 с.
10. Корж І. Безпека: медотологічні підходи до поняття. *Jurnalul juridic national: teorie si practică*. 2019. № 4. С. 68–72. URL: <http://jurnaluljuridic.in.ua/index.php/zhurnaly?id=111> (дата звернення: 25.01.2025).
11. Косілова О. Індикатори політичної безпеки держави. *Наука і правоохорона*. 2018. № 2 (40). С. 273–279. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nip_2018_2_36 (дата звернення: 11.02.2025).
12. Косілова О. Політична безпека в системі національної безпеки України. *Правова інформатика*. 2011. № 1 (29). С. 72–78. URL: <https://ippi.org.ua/kosilova-oi-politichna-bezpeka-v-sistemi-natsionalnoi-bezpeki-ukraini> (дата звернення: 26.01.2025).
13. Кравченко С., Кравченко В. Міжнародні організації як суб'єкти глобального управління. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Державне управління. 2017. Том 28 (67). № 1. С. 6–11. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=sntvupa_2017_28_1_4 (дата звернення: 10.02.2025).
14. Кравчук О. Політична безпека України як наукова і практична проблема. *Міжнародний науковий журнал*. 2016. № 6. Т. 3. С. 82–83. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=mnj_2016_6\(3\)_24](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=mnj_2016_6(3)_24) (дата звернення: 30.01.2025).

15. Кравчук О. Ю. Політична безпека Української держави як чинник демократичного розвитку суспільства : монографія. Миколаїв, 2021. 198 с.
16. Кремень В., Бінко І., Головащенко С. Політична система України: концептуальні засади та система забезпечення : монографія. Київ : МАУП, 1998. 92 с.
17. Лисак В., Семендяк В. Розвиток людського капіталу: суть, проблеми та перспективи. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Випуск 21. С. 548–552. URL: <http://global-national.in.ua/issue-21-2018/29-vipusk-21-lyutij-2018-r/3817-lisak-v-yu-semendyak-v-m-rozvitok-lyudskogo-kapitalu-sut-problemi-ta-perspektivi> (дата звернення: 10.02.2025).
18. Малик І. Актуалізація проблеми національно-патріотичного виховання української молоді: теоретичні аспекти проблеми. *Регіональні студії*. 2020. № 23. С. 38–43. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2020.23.7>; URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/index.php/23> (дата звернення: 11.02.2025).
19. Мороз О. Місце і роль громадських об'єднань у політичній системі сучасної демократичної держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. № 9-1. С. 50–52. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nvmgu_jur_2014_9-1_16 (дата звернення: 10.02.2025).
20. НАТО і ООН. Організація Північноатлантичного Договору, 2 жовтня 2012. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_90148.htm?selectedLocale=uk (дата звернення: 11.02.2025).
21. Орел М. Ідентифікація загроз політичній безпеці як наукова проблема та практичне завдання суб'єктів державного управління. *Право та державне управління*. 2017. № 2 (27). С. 113–120. URL: <http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/issue-2-2-2017> (дата звернення: 10.02.2025).

22. Орлик В. Основні положення Щорічної доповіді Мюнхенської безпекової конференції. Національний інститут стратегічних досліджень, 2024. 16 лютого. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/osnovni-polozhennya-shchorichnoyi-dopovidi-myunkhenskoyi> (дата звернення: 11.02.2025).
23. Павлютін Ю. Політична безпека в системі заходів із забезпечення національної безпеки України. *Чесць і закон*. 2020. № 4 (75). С. 49–55.
24. Палінчак М., Новак О., Стебляк Д., Мегела Р. TAFTA: потенційні вигоди та можливі ризики «економічного НАТО». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2017. Випуск 45. Том 1. С. 62–64. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34088> (дата звернення: 11.02.2025).
25. Пасічник К. Етимологія та розвиток категорії «безпека». *Управління розвитком*. 2013. № 21. С. 58–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2011_7_7 (дата звернення: 26.01.2025).
26. Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 р. Організація Північноатлантичного Договору, 20 жовтня 2023. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_17120.htm (дата звернення: 12.02.2025).
27. Приходько Х. Політична безпека України: конституційно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 36–40. URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=29> (дата звернення: 10.02.2025).
28. Про національну безпеку : Закон України від 2018 р. (редакція від 31.03.2023), документ 2469-VIII, Законодавство України. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 29.01.2025).
29. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України» : Указ Президента України. Документ 389/2012. Верховна Рада України. Законодавство України, редакція від 29.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389/2012#Text> (дата звернення: 09.02.2025).

30. Ребкало В., Шахов В. Політична стабільність і політична безпека: характер та механізми взаємозв'язку. *Вісник Національної академії державного управління. Політологія і право*. С. 159–169. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wpcontent/uploads/2013/11/2011-3-24.pdf>
31. Резнікова О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія. Київ : НІСД, 2022. 532 с.
32. Ростецька С. Особливості формування регіональної ідентичності: кейс Італії. *Політикус* : науковий журнал. 2021. Випуск 2. С. 59–63. DOI <https://doi.org/10.24195/24149616.20212.10>; URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/12028> (дата звернення: 12.02.2025).
33. Семенюк Ю., Голинський І. Виокремлення та обґрунтування основних складових суспільно-політичної обстановки. *Політичне життя*. 2020. № 1. С. 130–137. DOI 10.31558/2519-2949.2020.1.19; URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/7971> (дата звернення: 30.01.2025).
34. Сиротюк Ю., Олійник Ю., Чупак О., Радь П. Глобальні безпекові, політичні, економічні тенденції у світі та їхній вплив на Україну в 2024 році. 2024, 18 січня. *Недержавний Аналітичний Центр «Українські студії стратегічних досліджень»*. URL: <https://ussd.org.ua/2024/01/18/globalni-bezpekovi-politychni-ekonomichni-tendencziyi-u-sviti-ta-yihnij-vplyv-na-ukrayinu-v-2024-roczii/> (дата звернення: 10.02.2025).
35. Сталий розвиток України в контексті формування нового світового економічного і фінансового порядку : монографія / за наук. ред.: А. І. Крисоватого, Є. В. Савельєва. Тернопіль : ТНЕУ ; ФОП Осадца Ю. В., 2019. 483 с.
36. Стратегія воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона» від 25 березня 2021 року № 121/2021. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n15> (дата звернення: 11.02.2025).
37. Стратегія кібербезпеки України «Безпечний кіберпростір – запорука успішного розвитку країни» від 26 серпня 2021 року № 447/2021. Верховна Рада України. Законодавство України.

- URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text> (дата звернення: 11.02.2025).
38. Стратегія національної безпеки України. Безпека людини – безпека країни. Затверджено Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12> (дата звернення: 13.02.2025).
  39. Фролов С. Азіатсько-Тихоокеанський регіон: минуле та сучасне. *International scientific conference «Scholarly disputes in philosophy, sociology, political science, and history amidst globalization and digitalization» : conference proceedings* (December 28–29, 2021. Venice, Italy). Riga, Latvia, «Baltija Publishing». 2021. С. 57–60. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-181-7-14>; URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/192/5269/11093-1?inline=1> (дата звернення: 13.02.2025).
  40. Шемчук А. Теоретико-прикладні аспекти політичної безпеки. *Вісник Львівського університету*. Серія: Філософсько-політологічні студії. 2022. Випуск 44. С. 214–221. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.45.26> (дата звернення: 29.01.2025).
  41. Conference on security and co-operation in Europe final act. Organization for Security and Co-operation in Europe. August 1, 1975. URL: <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505> (дата звернення: 15.02.2025).
  42. Kotoulas I. E., Pusztai W. Geopolitics of the war in Ukraine. Foreign Affairs Institute, 2022. 77 p.
  43. Martin E. US-China Split Could Hinder Foreign Investment and Lower Global GDP, IMF Warns. Bloomberg, 2023. April 5. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-04-05/imf-warns-2-of-global-gdp-at-risk-as-fdi-hit-by-us-china-split> (дата звернення: 09.02.2025).
  44. Ripsman N. M., Zielinski R. C., Schilde K. E. The Political Economy of Security. *The Oxford Handbook of U. S. National Security* / Ed. Derek S. Reveron, Nikolas K. Gvosdev, John A. Cloud. Oxford Handbooks, 2017. P. 249–264.

- URL: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190680015.013.38>
(дата звернення: 30.01.2025).
45. Sussex M., Clarke M., Medcalf R. National security: between theory and practice. *Australian Journal of International Affairs*. 2017. Vol. 71. Is. 5. P. 474–478. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10357718.2017.1347139> (дата звернення: 29.01.2025).
  46. Stevens D., Vaughan-Williams N. Citizens and Security Threats: Issues, Perceptions and Consequences Beyond the National Frame. *British Journal of Political Science*. 2014. Vol. 46. Is. 1. P. 149–175. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/british-journal-of-political-science/article/citizens-and-security-threats-issues-perceptions-and-consequences-beyond-the-national-frame/5B782C7B42A8D2D5F9B8FFFAAC83F26F> (дата звернення: 29.01.2025).
  47. United Nations Charter. United Nations. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> (дата звернення: 12.02.2025).
  48. Vysotskyi O. National Security Technologies in the Domestic and Foreign Policy of the State. *Грани*. 2023. Том 26. № 3. С. 126–133. DOI: <https://doi.org/10.15421/172358>; URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vysotskyi_Oleksandr/Tekhnolohii_natsionalnoi_bezpeky_u_vnutrishnii_ta_zovnishnii_politytsi_derzhavy/ (дата звернення: 13.02.2025).
  49. Yusifzade A. Global security, political and economic trends of present time. *Регіональні студії*. 2022. № 30. С. 186–189. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.30.31>; URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/index.php/30> (дата звернення: 13.02.2025).

РОЗДІЛ 4

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

Доцяк І. І.

4.1 Економічна безпека як основа національної безпеки держави

Економічна безпека є однією з ключових складових національної безпеки будь-якої країни. Це комплексна характеристика економічного стану, що включає здатність національної економіки забезпечувати стійкий розвиток, задовольняти життєві потреби населення, підтримувати соціально-політичну стабільність та забезпечувати обороноздатність країни.

Енергетична криза 1973 р. стала причиною перегляду поняття «національна безпека» та долучення до його обсягу економічної складової. У 1985 р., на 40-й сесії Генеральної асамблеї ООН була прийнята резолюція «Міжнародна економічна безпека». В ній визначено, що необхідно сприяти забезпеченню міжнародної економічної безпеки з метою соціально-економічного розвитку і прогресу кожної країни, термін «економічна безпека» став офіційно визнаним. За визначенням ООН, економічна безпека охоплює захист економічних інтересів держави, забезпечення стійкого розвитку національної економіки, її стабільності та незалежності від зовнішніх факторів.

Економічна безпека – найважливіша якісна характеристика економічної системи, яка визначає її здатність підтримувати нормальні умови функціонування; стійке забезпечення ресурсами та розвиток, а також послідовну реалізацію економічних інтересів. У науковому дискурсі немає єдиного визначення поняття «економічна безпека». В. Шлемко, І. Бінько трактують економічну безпеку як стан національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і здатний задовольнити потреби

особи, сім'ї, суспільства, держави. Г.Пастернак-Таранушенко вважає, що «економічна безпека – це стан держави, що забезпечує можливість створення і розвитку умов для плідного життя її населення, перспективного розвитку її економіки в майбутньому та зростання добробуту її мешканців». М.Єрмошенко вважає, що економічна безпека – це такий стан економічного механізму країни, який характеризується збалансованістю та стійкістю до негативного впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, його здатністю забезпечувати на основі реалізації національних інтересів сталий і ефективний розвиток вітчизняної економіки і соціальної сфери.

Не викликає сумнівів твердження, що економічна безпека забезпечує стійке та стабільне існування держави, передбачає реалізацію національно-державних інтересів у сфері економіки та створює передумови для ефективного політичного, економічного та соціокультурного розвитку суспільства. При цьому основним критерієм економічної безпеки є здатність економіки країни зберігати та підвищувати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз.

Академік В.Геєць, один із перших дослідників економічної безпеки держави, розуміє її суть як:

- спроможність національної економіки забезпечити свій незалежний розвиток і утримати стабільність громадянського суспільства та його інститутів, а також достатній оборонний потенціал країни за всіляких несприятливих умов і варіантів розвитку подій;
- здатність держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Згідно з Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджених наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277, **економічна безпека держави** – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі та характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання.

У довгостроковій перспективі економічна безпека передбачає вирішення фундаментальних завдань:

1. Досягнення економічної незалежності (фінансової, сировино-ресурсної, інноваційної тощо).
2. Забезпечення економічної стабільності (рівень розвитку, що гарантує економічну безпеку на даний час та в майбутньому).
3. Гарантування економічного розвитку (інноваційно-інвестиційна активність, реструктуризація, фінансове оздоровлення).

Такий підхід до трактування суті економічної безпеки (країни, регіону, підприємства) відображає її основне функціональне значення – збереження економічної самостійності та досягнутого рівня, а також підвищення конкурентоспроможності й розширення можливостей подальшого розвитку. Саме тому економічну безпеку варто розглядати не лише як стан захищеності національних інтересів, але і наявність й можливість застосування інструментів впливу на економічні процеси для гарантування добробуту в довгостроковому періоді. Такий стратегічний підхід є обов'язковим, оскільки лише дії уряду спрямовані на перспективну безпеку є важливими. Політика економічної безпеки ґрунтується на певних принципах, які становлять політичну і правову базу для оцінювання зовнішніх і внутрішніх загроз, формування національних економічних інтересів і стратегії економічної безпеки:

- верховенство закону у забезпеченні економічної безпеки;
- додержання балансу економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави;
- взаємна відповідальність особи, сім'ї, суспільства, держави за гарантування економічної безпеки;
- своєчасність і адекватність заходів щодо відвернення загроз і захисту національних економічних інтересів;
- пріоритет договірних (мирних) заходів у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру;

- інтеграція національної економічної безпеки в міжнародну економічну безпеку.

Об'єктами національної економічної безпеки є держава, суспільство, сім'я, окремі громадяни, підприємства, установи, організації, окремі території, а також основні елементи економічної безпеки. Академік В. М. Гєєць відносить до об'єктів національної безпеки також:

- ресурси економічної діяльності;
- матеріальні, нематеріальні та грошові активи резидентів;
- запаси (особливо стратегічні), золотовалютні резерви, заощадження та фонди;
- стабільність національної валюти й платіжного обороту між домашніми господарствами, бізнесом і державою;
- соціально-ринкову зорієнтованість і динамічний розвиток економіки – світові господарські зв'язки.

Суб'єкти економічної безпеки чітко визначені в Конституції України (ст. 17), де вказано, що забезпечення економічної безпеки є справою держави, а отже, усіх державних інститутів та всього народу. Забезпечення економічної безпеки країни не є прерогативою якогось одного державного відомства, служби. Вона має підтримуватись усією системою державних органів, всіма ланками і структурами економіки.

Держава є не тільки об'єктом, а й основним суб'єктом національної економічної безпеки і здійснює свої функції в цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Суть економічної безпеки реалізується через систему критеріїв і показників. Критерієм економічної безпеки є оцінка стану економіки з огляду на найважливіші процеси, що відображають суть економічної безпеки. Загальна критеріальна оцінка безпеки складається з оцінки: ресурсного потенціалу і можливостей його розвитку; рівня ефективності використання ресурсів, капіталу і праці та його відповідності рівню в розвинених країнах, а також рівню, за якого загрози внутрішнього і зовнішнього характеру є мінімальними; конкурентоспроможності економіки; цілісності території та економічного простору; незалежності

й можливості протистояння зовнішнім загрозам; соціальної стабільності та умов відвернення і вирішення соціальних конфліктів. Стратегічною метою економічної безпеки є створення прийнятних умов для життя і розвитку особи, соціально-економічної та політичної стабільності суспільства, збереження цілісності держави, успішного протистояння впливу внутрішніх і зовнішніх загроз. Державна стратегія в галузі гарантування економічної безпеки України має орієнтуватися насамперед: на підтримку достатнього рівня виробничого і науково-технічного потенціалу; запобігання зниженню рівня життя населення до граничних значень, що може призвести до соціальної напруженості; відвернення конфліктів між окремими верствами і групами населення, окремими націями та етнічними групами. Ця стратегія має здійснюватися передусім через систему безпеки, яку створюють органи законодавчої, виконавчої і судової влади, громадські й інші організації та об'єднання.

4.2 Структура економічної безпеки

Економічна безпека країни, будучи однією з визначальних складових підсистем національної безпеки країни одночасно має складну структуру, оскільки включає свої складові. Перелік складових економічної безпеки є теж дискусійним, навіть дещо суперечливим. Це пов'язано з тим, що окремі складові національної безпеки, що визначені законодавством, входять до системи економічної безпеки, що викликає низку критичних зауважень науковців та практиків. Складовими економічної безпеки згідно «Методики розрахунку рівня економічної безпеки України», затвердженої Міністерством економіки України є: *макроекономічна, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, демографічна, соціальна, продовольча, фінансова безпека.*

Макроекономічна безпека – це стан економіки, при якому досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій.

Зовнішньоекономічна безпека – це такий стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов розвитку економіки завдяки її активної участі у світовому розподілі праці.

Інвестиційна безпека – це такий рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку при належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів.

Соціальна безпека – це такий стан розвитку держави, при якому держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.

Науково-технологічна безпека – це такий стан науково-технологічного та виробничого потенціалу держави, який дає змогу забезпечити належне функціонування національної економіки, достатнє для досягнення та підтримки конкурентоздатності вітчизняної продукції, а також гарантування державної незалежності за рахунок власних інтелектуальних і технологічних ресурсів.

Енергетична безпека – це такий стан економіки, який забезпечує захищеність національних інтересів у енергетичній сфері від наявних і потенційних загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, дає змогу задовольняти реальні потреби в паливно-енергетичних ресурсах для забезпечення життєдіяльності населення та надійного функціонування національної економіки в режимах звичайного, надзвичайного та воєнного стану.

Виробнича безпека – це стан виробничої сфери країни за якого забезпечується максимально ефективне використання наявних виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційної виробництва та підвищення рівня конкурентоздатності національної економіки.

Демографічна безпека – це такий стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, при якому

забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Продовольча безпека – це такий рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави

Фінансова безпека – це такий стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної системи та фінансових ринків, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних загроз, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання. В свою чергу фінансова безпека містить такі складові: бюджетну безпеку, боргову, банківську, валютну, грошово-кредитну, безпеку небанківських фінансових ринків (фондового та страхового).

Під бюджетною безпекою розуміють платоспроможність та фінансову стійкість держави, збалансованість доходів та видатків державного та місцевих бюджетів, ефективність використання бюджетних коштів, що дає змогу органам державної влади максимально ефективно виконувати їхні функції. Бюджетна безпека держави визначається: абсолютним розміром бюджету та масштаби бюджетного фінансування; рівнем перерозподілу ВВП; розміром, характером, рівнем та методами фінансування бюджетного дефіциту; прозорістю та ефективністю процесу бюджетотворення; своєчасністю прийняття та характером касового виконання бюджету; рівнем бюджетної дисципліни.

Боргова безпека – відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень й оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі.

Оптимальний рівень боргової безпеки має давати змогу підтримувати належний рівень платоспроможності та кредитного

рейтингу держави, забезпечувати її відносну фінансову незалежність.

Банківська безпека – це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування.

Банківську безпеку можна розглядати у двох аспектах: по-перше, з погляду наслідків діяльності банківських установ для держави, суб'єктів господарювання та населення (клієнтів та контрагентів банків); по-друге, з погляду недопущення та відвернення реальних і потенційних загроз фінансовому стану усієї банківської системи країни, Національному банку України та банківським установам. Загалом сутність фінансової безпеки банківської системи полягає у забезпеченні найефективнішого використання ресурсного потенціалу, створенні сприятливих умов для реалізації економічних інтересів банківських установ

Безпека небанківського фінансового сектору охоплює фінансову безпеку фондового та страхового ринків і означає такий рівень їхнього розвитку, який дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства у відповідних фінансових інструментах та послугах.

Безпека фондового ринку – це оптимальний обсяг його капіталізації (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів і держави загалом. Оцінюючи безпеку фондового ринку в цілому, треба враховувати безпеку ринків державних і корпоративних цінних паперів, а також решти його сегментів: ринків акцій, облігацій, векселів, казначейських зобов'язань, ощадних сертифікатів, біржового та позабіржового ринків. Під безпекою страхового ринку розуміють рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дозволяє їм у разі потреби відшкодувати

обумовлені у договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування.

Фінансова безпека ринку страхових послуг залежить і від об'єктивних, і суб'єктивних внутрішніх та зовнішніх чинників. Вона визначається рівнем його розвитку, ефективності діяльності його учасників, фінансовим станом суб'єктів господарювання.

Валютна безпека – це, по-перше, ступінь забезпеченості держави валютою, достатній для підтримки позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, стабільності національної грошової одиниці; по-друге – стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках.

Грошово-кредитна безпека – це такий стан грошово-кредитної системи, який забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки.

Грошово-кредитна безпека передбачає стабільність національної грошової одиниці та такий рівень інфляції, який забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення. Водночас величина позичкового процента має бути достатньою для насичення трансакційного попиту на гроші й переходу до політики «довгих грошей», а розмір грошової маси повинен бути достатнім для обслуговування нею господарських оборотів.

Кожна складова економічної безпеки відображається індикатором зі своїм ваговим коефіцієнт, що вказує на ступінь внеску в забезпечення безпеки в цілому (табл. 4.1).

Стан економічної безпеки України оцінюється шляхом зіставлення розрахованих індикаторів безпеки з їх пороговими значеннями. Наявність значного відхилення від порогового значення

Таблиця 4.1

**Значення вагових коефіцієнтів складових
економічної безпеки**

Складові економічної безпеки	Ваговий коефіцієнт
Макроекономічна	0,1005
Виробнича	0,0769
Фінансова	0,1127
Інвестиційна	0,0939
Зовнішньоекономічна	0,0901
Науково-технологічна	0,1183
Соціальна	0,0808
Демографічна	0,0836
Енергетична	0,1324
Продовольча	0,1108

свідчить про позитивний або негативний вплив на інтегральний рівень певної складової економічної безпеки. Як показано в таблиці 4.1 найбільший вплив на економічну безпеку здійснюють такі її складові як енергетична, фінансова, науково-технологічна.

В умовах змішаної економіки держава вже не має можливості директивними методами впливати на суб'єктів господарської діяльності. Тому необхідно використовувати непрямі (економічні) засоби впливу на процес суспільного відтворення для забезпечення економічної безпеки України. Суб'єкти економічної безпеки повинні враховувати при цьому відповідні критерії і показники економічної безпеки. ***Критерій економічної безпеки*** – це ознака, за якою визначають стан і здатність суб'єкта суспільства протистояти загрозам чи проявам небезпеки. Кожний критерій має кількісне вираження – показник, що свідчить про стан суб'єкта. Залежно від втрат, спричинених реалізацією загрози, показник може бути різним. Для гарантування економічної безпеки суб'єкта суспільства має значення не стільки сам показник того чи іншого критерію, як його граничне значення (граничний показник).

Граничний показник – це свого роду індикатор, який сигналізує, з одного боку, про зону безпеки, а з другого – про розвиток небезпеки. Для характеристики стану економічної безпеки використовують загальні і спеціальні критерії та їх показники з урахуванням особливостей діяльності кожного суб'єкта суспільства (держави, господарюючого суб'єкта, особи). Будь-яка економічна система – це складний соціальний організм, характерною для якого є наявність великої кількості критеріїв і показників. Кожний із них характеризує його стан «здоров'я» чи «хвороби». Тому граничні показники (індикатори) економічної безпеки неможливо звести до однієї цифри, тобто визначити узагальнюваний показник безпеки. Спроби визначити подібні загальні показники безпеки не знайшли практичного підтвердження. Безпека, подібна до посудини, яка зовні може здаватись міцною та стійкою, але маленька тріщина приведе до її повного руйнування. Для ухвалення державними органами обґрунтованих рішень необхідно проводити моніторинг індикаторів економічної безпеки. Його метою повинно бути відстеження, аналіз і прогнозування важливих економічних показників. Особливу увагу слід зосередити на таких індикаторах економічної безпеки:

- валовий внутрішній продукт (ВВП);
- темп інфляції;
- дефіцит бюджету;
- рівень безробіття;
- економічне зростання;
- рівень та якість життя;
- енергетична залежність;
- інтегрованість у світову економіку;
- сальдо експорту-імпорту;
- стан демографічних процесів;
- державний внутрішній і зовнішній борг;
- рівень тінізації економіки.

Важливими є граничні значення індикаторів, вихід за межі яких призводить до руйнівних тенденцій у сфері економіки і є прямою загрозою економічній безпеці держави.

4.3 Економічна безпека України в умовах війни

З початком військових дій на сході України у 2014 році економічна безпека країни опинилася під загрозою. Військовий конфлікт призвів до значних економічних втрат, руйнування інфраструктури, втрати контролю над частиною території, зменшення економічної активності та зростання соціальної напруги. У цих умовах держава зіштовхнулася з необхідністю адаптації економічної політики до нових реалій та пошуку шляхів забезпечення економічної безпеки.

Військовий конфлікт на сході України має значний негативний вплив на економіку країни. За даними Міністерства економіки України, у перші роки конфлікту ВВП країни скоротився на 16 %, а обсяг промислового виробництва – на 20 %. За підсумками 2022 р. падіння ВВП становило 29,1 %. Збитки, завдані війною, не дозволили у 2023 р. досягти довоєнного рівня реального ВВП, останній склав 75 % показника 2021 р. Водночас економічне зростання України у 2023 р. склало 5,3 % (Держстат), що дещо перевищило попередні прогнози очікування й дозволило зафіксувати впевнену стабілізацію стану та послаблення більшості ризиків для економічної безпеки у період після повномасштабного вторгнення. Для досягнення довоєнних обсягів реального ВВП національній економіці знадобиться 6–7 років щорічного зростання на рівні 5 %. Зокрема, за базовими прогнозами МВФ, реальний ВВП у 2027 р. складатиме 90,5 % від його обсягів 2021 р. При цьому, в зазначених прогнозних темпах зростання та за міжнародної допомоги держава здатна підтримувати певне «виживання», яке не орієнтоване на вирішення для економіки завдань стратегічного порядку. Відтак країна потребує суттєвішого збільшення інвестиційних вкладень, а також інших антикризових й довгострокових дій. Зниження економічної активності супроводжувалося зростанням інфляції, збільшенням дефіциту бюджету та державного боргу. Втрата контролю над частиною території, де розташовані важливі промислові підприємства, вугледобувні та металургійні комплекси, призвела до значного зниження виробництва та експорту. Сучасні

виклики для економічної безпеки України обумовлені триваючим військовим конфліктом:

1. *Руйнування інфраструктури:*

- транспортна інфраструктура: руйнування доріг, мостів, залізничних колій та портів створює серйозні проблеми для логістики та транспортування товарів, що негативно впливає на економічну активність;
- енергетична інфраструктура: військові дії призводять до руйнування електростанцій, нафтових та газових трубопроводів, що викликає перебої у постачанні енергоресурсів та підвищує ризики енергетичної кризи.

2. *Падіння ВВП та інвестицій:*

- зниження економічної активності: військовий конфлікт спричинив скорочення економічної активності у багатьох секторах, зокрема у промисловості, сільському господарстві та сфері послуг. Це призводить до зниження ВВП та втрат робочих місць;
- зниження інвестиційної привабливості: військові дії відлякують інвесторів, що призводить до зменшення іноземних та внутрішніх інвестицій. Це негативно впливає на економічний розвиток та можливості для відновлення економіки.

3. *Енергетична криза:*

- втрати енергетичних ресурсів: втрата контролю над частиною енергетичних ресурсів та об'єктів створює додаткові виклики для забезпечення енергетичної безпеки. Це включає втрати вугілля, нафти, газу та електроенергії;
- збільшення залежності від імпорту: втрата власних ресурсів змушує країну збільшувати імпорт енергоресурсів, що підвищує залежність від зовнішніх постачальників та створює додаткові ризики для економічної безпеки.

4. *Соціальні виклики:*

- зростання безробіття: військовий конфлікт призводить до закриття підприємств та втрати робочих

місць, що збільшує рівень безробіття. Це створює додаткові соціальні проблеми та знижує рівень життя населення;

- збільшення витрат на соціальне забезпечення: держава змушена витрачати більше коштів на соціальне забезпечення, підтримку внутрішньо переміщених осіб та допомогу постраждалим від війни. Це створює додатковий тиск на державний бюджет.

Серед найвагоміших загроз економічній безпеці виділяються найчутливіші до руйнівних наслідків війни – зменшення трудового потенціалу внаслідок вимушеної міграції населення за кордон, значної частки ВПО, втрати цивільного населення, фізична або фінансова нестача найбільш важливих ресурсів та матеріально-технічного забезпечення, а також загрози, які формуються внаслідок географії бойових дій – унеможливлення здійснення економічної діяльності на значних територіях, небезпека у функціонуванні логістичних маршрутів, різний потенціал диверсифікації виробничих та господарських процесів, згортання промислового та експортного потенціалу.

Посилюються загрози зростання сировинної та низькотехнологічної спрямованості експорту, збільшення негативного сальдо торгового балансу. Банківське кредитування інвестиційної діяльності згортається випереджаючими темпами. Значна частина кредитів йде на погашення старих кредитів. Гроші від експорту сировини не повертаються в країну. Серед ризиків, що загрожують економічній безпеці України і можуть загальмувати повоєнне відновлення, зберігаються такі: погіршення довіри до органів державного управління, подальше зниження конкурентоспроможності українських виробників через зупинення інновацій, імпортозалежність на національній економіці, екологія довкілля, погіршення спроможності економіки до забезпечення продовольчої безпеки. Разом з тим, Україні в умовах воєнного стану вдалося зберегти макроекономічну стійкість. У контрольованих межах залишається інфляція, утримана стабільність курсу гривні. У планових межах здійснюється наповнення державного бюджету.

Швидка та ефективна мобілізація фінансових ресурсів, виконання бюджетних фінансових зобов'язань держави дозволили зберегти банківську стійкість і отримати широку міжнародну фінансову підтримку з боку МВФ та країн-партнерів.

Економічна безпека держави в умовах війни повинна розглядатись як забезпечення стійкості економічної системи в умовах воєнних дій, ефективного управління ресурсами для підтримки обороноздатності країни, соціальної стабільності, відновлення економічної інфраструктури, мінімізації впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, а також інтеграції держави в глобальні фінансово-економічні процеси з урахуванням політичних та геостратегічних викликів. Пріоритетними завданнями економічної безпеки в умовах війни є підтримка функціонування економічної системи, враховуючи потребу мобілізації ресурсів для національної оборони та відновлення економіки. Економічна безпека також включає аспекти політичної стабільності, міжнародної підтримки, необхідності забезпечення соціальної справедливості та підтримки населення, що є важливим чинником стабільності у воєнний період. По суті в умовах війни економічна безпека зводиться до виживання суспільної системи та мобілізації всіх матеріальних, фінансових, технологічних та людських ресурсів для протистояння агресору та збереження територіальної цілісності і суверенітету держави. Саме збереження політичної суб'єктності може розглядатись як базова умова для майбутнього відновлення та економічного розвитку.

Для підвищення рівня економічної безпеки України в умовах війни необхідно розробити та впровадити комплекс заходів, спрямованих на нейтралізацію внутрішніх та зовнішніх загроз. Основними заходами є:

1. Відновлення інфраструктури – проведення робіт з відновлення зруйнованої інфраструктури, включаючи дороги, залізниці, електростанції та інші об'єкти. Відновлення інфраструктури дозволить підвищити рівень економічної активності та сприяти економічному зростанню.

2. Підтримка промислового сектору – розробка та впровадження заходів для підтримки промислового сектору, включаючи надання фінансової допомоги підприємствам, створення сприятливих умов для інвестицій та розвиток внутрішнього ринку.
3. Соціальні заходи – забезпечення високого рівня життя населення, зниження рівня безробіття, розвиток системи соціального захисту, підтримка внутрішньо переміщених осіб. Соціальні заходи дозволять знизити рівень соціальної напруженості та підвищити рівень економічної безпеки.
4. Антикорупційні заходи – розробка та впровадження заходів для боротьби з корупцією, включаючи посилення контролю за використанням державних ресурсів, підвищення прозорості діяльності державних органів та організацій.
5. Економічна диверсифікація – розвиток нових галузей економіки, зниження залежності від імпорту енергоресурсів, розвиток альтернативної енергетики. Економічна диверсифікація дозволить підвищити рівень стійкості економіки та знизити залежність від зовнішніх факторів.
6. Міжнародна співпраця – розвиток співпраці з міжнародними організаціями та партнерами, залучення іноземних інвестицій, участь у міжнародних проєктах. Міжнародна співпраця дозволить залучити додаткові ресурси для розвитку економіки та підвищення рівня економічної безпеки.

Забезпечення економічної безпеки потребує підвищення інституційної спроможності політичної влади та консолідації суспільства для протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яке місце займає економічна безпека в системі національної безпеки держави?
2. Виділіть елементи економічної безпеки.
3. Вирішення яких фундаментальних завдань передбачає економічна безпека?
4. Як розуміти критерії економічної безпеки?
5. Що таке граничні показники економічної безпеки?
6. У чому особливість забезпечення економічної безпеки в умовах війни?
7. Які найважливіші шляхи забезпечення економічної безпеки в умовах війни?

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Економічна безпека держави – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі та характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання.

Об'єкти національної економічної безпеки – це держава, суспільство, сім'я, окремі громадяни, підприємства, установи, організації, окремі території, а також основні елементи економічної безпеки.

Суб'єкти економічної безпеки – усі державні інститути та весь народ.

Критерій економічної безпеки – це ознака, за якою визначають стан і здатність суб'єкта суспільства протистояти загрозам чи проявам небезпеки.

Граничний показник – це індикатор, який сигналізує, з одного боку, про зону безпеки, а з другого – про розвиток небезпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтенко К., Дроботенко В. Фінансова безпека в умовах воєнного стану. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення*. 2023. Вип. 5. С. 18–26.
2. Економічна безпека держави: міждисциплінарний підхід : кол. монографія / за наук. ред. Є. В. Хлобистова. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2013. 642 с.
3. Економічна безпека України в умовах довготривалої війни: експертно-аналітична доповідь / за заг. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2024. 71 с.
4. Економічна безпека : навч. посібник / О. Є. Користін та ін. ; за ред. О. М. Джужі. Київ : Всеукр. асоціація вид. «Правова єдність», 2010. 368 с.
5. Економічна безпека : навч. посібник / В. І. Франчук та ін. ; за ред. В. І. Франчука. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 244 с.
6. Корнієнко Т. Аналіз стану економічної безпеки України та пріоритети її зміцнення. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1314/1269>
7. Кузнєцова М. І., Дубровіна О. О. У пошуку шляхів детінізації економіки України. *Наука, технології, інновації*. 2017. № 1. С. 46–54. URL: http://nti.ukrintei.ua/wp-content/uploads/2018/05/2017-1_stat6-UA_povn.pdf
8. Марченко О. М., Пушак Я. Я., Ревак І. О. Фінансова безпека держави : навч. посібник. Львів, 2020. 356 с.
9. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» : (Наказ Мінекономрозвитку України від 29.10.2013 № 1277) <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=d4c96730-ea46-4ebd-ba92-60631a3e2e69&tag=MetodichniRekomendatsiiMakroekonomika>
10. Мунтіян В. І. Економічна безпека України : навчальний посібник. Київ : Лібра, 2015. 462 с.
11. Стратегія економічної безпеки України на період 2025 року. Рада національної безпеки і оборони України. 11.08.2021. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS35837>

РОЗДІЛ 5

ВОЄННА БЕЗПЕКА

Климончук В. Й.

5.1 Сутність воєнної безпеки та її основні складові

Воєнна безпека – це наукова категорія та суспільно-політичне явище, що визначає захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від загроз воєнного характеру. Це стан правових норм і відповідних заходів воєнної організації держави, які стримують і послідовно знижують рівень воєнної загрози та воєнної небезпеки, відбивають агресію в разі воєнного конфлікту (війни), а також усувають або обмежують руйнівні прояви в середині держави.

Метою воєнної безпеки є пом'якшення критичних ситуацій на рівні воєнної загрози та запобігання воєнній небезпеці. Це досягається шляхом передбаченням воєнної небезпеки, застосуванням превентивних заходів щодо нейтралізації воєнної загрози.

Основними складовими воєнної безпеки є:

1. Обороздатність держави – наявність достатнього рівня збройних сил, військової техніки та озброєння для захисту суверенітету та територіальної цілісності країни.
2. Воєнно-політична стабільність – забезпечення внутрішньополітичної єдності та підтримки населенням дій влади у сфері оборони.
3. Міжнародне співробітництво – укладання військових союзів та договорів про взаємодопомогу з іншими країнами для зміцнення колективної безпеки.
4. Воєнно-економічна безпека – забезпечення економічної незалежності країни та її здатності виробляти необхідну військову продукцію.

5. Інформаційна безпека – захист інформаційного простору країни від зовнішніх впливів та дезінформації.

Основними загрозами воєнній безпеці можуть бути:

1. Збройна агресія: вторгнення збройних сил іншої держави на територію країни.
2. Міжнародний тероризм: здійснення терористичних актів на території країни або проти її громадян за кордоном.
3. Регіональні конфлікти: збройні конфлікти між сусідніми державами, які можуть загрожувати безпеці країни.
4. Внутрішні збройні конфлікти: громадянські війни або збройні повстання в середині країни.

Для забезпечення воєнної безпеки держава здійснює комплекс заходів, спрямованих на зміцнення обороноздатності країни, підтримання воєнно-політичної стабільності.

Основними напрямками забезпечення воєнної безпеки є:

Оборонна політика:

- розробка та реалізація воєнної доктрини, яка визначає основні принципи та напрямки діяльності держави у сфері оборони;
- створення та розвиток збройних сил, забезпечення їх сучасною зброєю та технікою;
- участь у міжнародних договорах та організаціях, спрямованих на зміцнення миру та безпеки.

Розвідка та контррозвідка:

- збір та аналіз інформації про можливі загрози для національної безпеки;
- протидія розвідувальній діяльності іноземних держав.

Захист критичної інфраструктури:

- забезпечення об'єктів критичної інфраструктури, таких як електростанції, транспортні вузли, системи зв'язку;
- створення систем кібернетичної безпеки для захисту від кібератак.

Цивільна оборона:

- підготовка населення до дій в умовах воєнного стану, навчання правилам поведінки під час надзвичайних ситуацій;

- створення системи оповіщення та евакуації населення.

Мобілізаційна готовність:

- створення системи мобілізаційної підготовки, яка дозволить швидко та ефективно мобілізувати необхідні ресурси у разі воєнної загрози;
- підготовка економіки країни до роботи в умовах воєнного стану.

Міжнародне співробітництво:

- розвиток співпраці з іншими країнами у сфері безпеки та оборони;
- участь у міжнародних миротворчих операціях.

5.2 Воєнна безпека як об'єкт державної політики

Воєнна безпека України є пріоритетним та стратегічно значущими вектором державної політики. Воєнна безпека держави є найважливішою складовою національної безпеки, безпосередньо спрямованою на реалізацію всієї сукупності наявних у розпорядженні країни сил, засобів і ресурсів з метою відвернення, локалізації і ліквідації загроз, створення сприятливих умов для організації її збройного захисту.

Реалізація державної політики у сфері воєнної безпеки здійснюється шляхом:

- Прийняття відповідних законів та нормативно-правових актів.
- Розробки та виконання державних програм у сфері оборони.
- Виділення необхідного фінансування на забезпечення воєнної безпеки.
- Контролю за виконанням прийнятих рішень.

У будь-якій державі воєнна політика являє собою складну комбінацію внутрішніх та зовнішніх заходів, які визначають сутність військово-політичних приготувань та практичних військово-силових акцій. Її **суб'єктами** виступають, насамперед вищі органи

державної влади (законодавчі та виконавчі), органи управління сектором безпеки і оборони, а також політичні партії, рухи, інші осередки політичної активності населення, програмні положення яких поширюються на військову сферу держави. **Об'єктами** воєнної політики є політична система, військово-економічні структури (ВПК), сектор безпеки і оборони (збройні сили та інші військові формування), військово-політичні блоки (коаліції), суспільна свідомість, відносини між різними соціальними силами з приводу використання військової сили тощо.

В умовах мирного часу воєнна політика дещо втрачає статус домінантного напрямку державотворення, проте, враховуючи необхідність силового забезпечення національних інтересів, ніколи не виключається з переліку першочергових державних завдань. Період накопичення військових загроз, а тим більше прямі військові дії, у які залучається держава, перетворюють воєнну політику у чинник державного виживання, необхідну передумову відстоювання національних інтересів і цінностей.

До функцій воєнної політики відносяться:

1. Світоглядна (формування у широких верств населення адекватного розуміння необхідності та виправданості силового убезпечення суспільного розвитку, запобігання викликам і загрозам національній безпеці за допомогою збройних засобів).
2. Методологічна (обґрунтування спектру оборонних завдань держави та їх доведення до військовослужбовців, представників державних управлінських структур, приписного і мобілізаційного складу).
3. Координаційна (забезпечення узгодженої діяльності всіх гілок політичної влади, елементів сектору безпеки і оборони у мирний і особливо у воєнний час з метою досягнення соціально значущих цілей).
4. Організаційно-мобілізаційна (створення умов ефективного управління обороноздатністю держави, насамперед – збройними силами у випадку практичного виконання планів їх бойового застосування та мобілізаційного розгортання).

5. Виховна (формування у свідомості військовослужбовців особливих духовних утворень, що визначають їх індивідуальну та групову відданість загальносуспільним цінностям й інтересам, високу активність в ході виконання функціональних обов'язків, необхідні морально-бойові якості).
6. Прогностична (передбачення перспектив розвитку військово-політичних процесів у їх конструктивних і деструктивних аспектах, прогнозування розвитку військової науки і військової практики, шляхів оптимального втілення їх напрацювань у реалії військового будівництва).

Метою воєнної політики, відносно до людських, часових, просторових, організаційних та інших характеристик соціуму є вирішення двох взаємозалежних завдань. У внутрішньополітичному просторі: для держави – збереження політичної та економічної систем, створення умов для поступального розвитку, забезпечення цілісності, стабільності, збереження соціально-класової структури, станових та інших привілеїв; для протиставленого державі соціально-політичного утворення – боротьба за політичну владу, знищення наявної політичної і економічної систем, ініціювання оновленої системи суспільних відносин на засадах власного домінування.

На міжнародній арені: реалізація охоронно-оборонного аспекту державного розвитку, забезпечення військової безпеки, захист від зовнішніх небезпек і загроз, збереження державної незалежності, суверенітету, територіальної цілісності, відсіч агресії; створення суверенними державами та використання ними можливостей наддержавних військово-політичних структур (альянсів, блоків, коаліцій); звільнення колоніальних або поневолених держав від іноземного панування; розширення зон геополітичного впливу, захоплення територій, населення, матеріальних цінностей, утиснення суверенітету інших держав або їх пряме підкорення шляхом ліквідації інститутів державно-політичної самодостатності.

Чинниками, що прямо або опосередковано впливають на воєнну політику держави є: політичні та економічні інтереси

держав та недержавних об'єднань; державні та суспільні ресурси (економічні, демографічні, духовні, науково-технологічні, сировинні, власне військові та ін.); зовнішні умови (глобальні та регіональні процеси, стан геополітичного оточення, зміни воєнно-політичної обстановки, актуалізація викликів і загроз, ступінь військової небезпеки тощо). Їхня динаміка здатна кардинально зміщувати акценти у меті і засобах забезпечення воєнної політики.

5.3 Воєнна безпека України

Воєнна безпека України регулюється Конституцією України, Законом України «Про основи національної безпеки України», Воєнною доктриною України, Стратегією воєнної безпеки України та іншими нормативно-правовими актами, що регулюють відносини у цій сфері.

Основними документами, що регулюють воєнну безпеку України, є:

- **Конституція України визначає Україну** як суверенну і незалежну державу, а також встановлює основи організації Збройних Сил України та інших військових формувань.
- **Закон України «Про основи національної безпеки України»** визначає основні засади забезпечення національної безпеки, зокрема воєнної безпеки, та встановлює повноваження органів державної влади у цій сфері.
- **Воєнна доктрина України** є основоположним документом, що визначає військово-політичні засади забезпечення воєнної безпеки держави, зокрема, шляхи запобігання та врегулювання воєнних конфліктів, застосування Збройних Сил України та інших військових формувань, а також напрями розвитку оборонного потенціалу держави.
- **Стратегія воєнної безпеки України** є документом стратегічного планування, що визначає цілі, завдання

та напрями діяльності органів державної влади щодо забезпечення воєнної безпеки держави на довгострокову перспективу.

Крім того, питання воєнної безпеки регулюються низкою інших нормативно-правових актів, зокрема законами України «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про правовий режим воєнного стану» та іншими.

Воєнна доктрина України (Воєнна доктрина) – це система керівних поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їм, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів. Положення Воєнної доктрини базуються на системному аналізі воєнно-політичної обстановки та прогнозі її розвитку з урахуванням потреб та реальних можливостей держави щодо забезпечення воєнної безпеки України, набутого досвіду воєнного будівництва та організації збройного захисту держави.

Воєнна доктрина – це сукупність керівних принципів, воєнно-політичних, воєнно-стратегічних, воєнно-економічних та воєннотехнічних поглядів на забезпечення воєнної безпеки держави. Воєнна доктрина визначає характер воєнно-політичної обстановки навколо України, реальні та потенційні загрози національній безпеці у воєнній сфері, а також принципи, умови та складові забезпечення воєнної безпеки.

Воєнна доктрина України ґрунтується на аналізі глобальної геополітичної ситуації та довгострокових наукових прогнозах як основи для формування державної політики у сфері воєнної безпеки. Слід зазначити, що її доктринальні положення є обов'язковими для виконання державними установами, організаціями та громадянами України, а також є основою для координації зусиль, спрямованих на зміцнення національної безпеки України. На основі Воєнної доктрини в Україні розроблено концепції будівництва Збройних Сил, видів Збройних сил та інших військових формувань, а також конкретні програми їх реалізації.

Доктрина є документом з чітко визначеним воєнно-політичним змістом, що описує принципи застосування Збройних Сил України, інших військових формувань та сфер діяльності з метою забезпечення необхідного рівня спроможностей для виконання завдань, визначених Конституцією України. В ньому також визначені основні принципи обороноздатності України:

- Україна не визнає війну як спосіб вирішення міжнародних проблем.
- Україна не претендує на територіальні права щодо жодної держави і не розглядає жодну державу як ворога.
- Україна не розпочинає воєнних дій проти жодної держави, якщо вона не є об'єктом агресії.

Основи організації оборони України та повноваження державних органів щодо її забезпечення визначені Законом України «Про оборону України». Відповідно до цього закону, метою оборони України є створення необхідних умов для відвернення збройної агресії проти України в будь-якій формі, а також забезпечення збройної відсічі та стримування збройної агресії проти України. Її здійснення ґрунтується на захисті Збройних Сил України, економіки, населення і території та будується відповідно до Воєнної доктрини держави.

Основою оборони України є готовність і здатність органів державної влади, складових сектору безпеки і оборони України, органів місцевого самоврядування, єдиної системи цивільного захисту та національної економіки до переведення з мирного на воєнний стан, а також готовність до захисту території, народу та держави. Зміни в стратегії та тактиці збройної боротьби призводить до змін в оборонній сфері держави. Якщо раніше основна увага приділялася підготовці до ведення бойових дій на прикордонних територіях, то сьогодні вся територія держави і більша частина державної економіки піддаються атакам. В Україні немає жодної території, недоступної для збройної агресії потенційних ворогів і сучасні тенденції війни не викликають можливості того, що об'єктами нападу стануть економічні та стратегічні об'єкти держави та національні системи життєзабезпечення.

Стратегія воєнної безпеки України – це комплексний документ, який визначає цілі, пріоритети та завдання держави у сфері оборони та військового будівництва. Вона спрямована на захист суверенітету, територіальної цілісності та інших життєво важливих національних інтересів від зовнішніх загроз. Основні положення Стратегії включають в себе сукупність поглядів на причини, характер і особливості сучасних воєнних конфліктів, готовість держави до збройної агресії, принципи та методи запобігання збройним конфліктам, застосування воєнної сили для захисту територіальної цілісності та національних інтересів. Головною метою Стратегії є всебічна підготовка та забезпечення оборони України на основі принципів стримування, стійкості та співробітництва. Вона базується на принципах національної безпеки, суверенітету, територіальної цілісності та демократичного цивільного контролю над воєнною сферою.

Документ визначає основні пріоритети та завдання в сфері воєнної безпеки, зокрема зміцнення обороноздатності держави, розвиток Збройних Сил України та інших військових формувань, інтеграція України до європейських та євроатлантичних структур безпеки і оборони. У Стратегії проаналізовано сучасні воєнні загрози та виклики для України, збройну агресію, міжнародний тероризм, кібератаки та діяльність зовнішніх розвідок. Документ визначає методи та механізми реалізації державної політики у сфері воєнної безпеки, зокрема розвитку військової інфраструктури, забезпечення армії сучасним озброєнням та військовою технікою, підготовки військовослужбовців та мобілізаційної готовності держави. Стратегія воєнної безпеки є основою для розробки інших документів воєнного планування та оборонних програм.

Компоненти системи воєнної безпеки

Сутність воєнної політики України полягає в діяльності суб'єктів забезпечення державної безпеки щодо запобігання воєнним конфліктам, організації та здійснення воєнного будівництва і підготовки Збройних Сил України (ЗСУ). Ця політика спрямована на управління, формування та розвиток механізмів забезпечення

безпеки держави. Найважливішим елементом воєнної безпеки є **система воєнної безпеки**, під якою розуміють сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних механізмів (інституційних, організаційних, правових та ін.) та суб'єктів забезпечення воєнної безпеки (посадові особи держави, органи державної влади та установи, сили та засоби сектору безпеки). Ці суб'єкти формують сектор безпеки і оборони держави, що включає органи державної влади та військові організації, діяльність яких безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Основними елементами системи воєнної безпеки України є: Верховна Рада, Президент, Рада національної безпеки і оборони, Кабінет Міністрів, Міністерство оборони, Генеральний штаб ЗСУ, правоохоронні органи, центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації. Іншими словами, система воєнної безпеки складається з двох секторів: органів державної влади (адміністративно-управлінський сектор) та військових організацій (силовий сектор). Основною складовою воєнної безпеки є ЗСУ, а також Державна прикордонна служба України, національні дружини, військові частини, Управління державної охорони, Служба безпеки України, Міністерство надзвичайних ситуацій та інші державні військові організації.

Управління системою воєнної безпеки необхідно розглядати в кількох аспектах: по-перше з боку держави, по-друге, управління в середині системи – суб'єктами управління виступають керівники та керівні апарати, які діють на відповідних рівнях і в цілому становлять підсистему управління загальної системи національної безпеки. Іншими словами, управління системою воєнної безпеки можна визначити як спеціальну діяльність державних і недержавних суб'єктів, підпорядкованих системі органів забезпечення національної безпеки, спрямовану на забезпечення оптимального функціонування та сталого розвитку всієї системи національної безпеки. Зміст цієї діяльності включає:

- визначення цілей, завдань і функцій суб'єктів забезпечення воєнної безпеки;

- розвиток і вдосконалення організаційної, функціональної, інформаційної та психологічної структур;
- забезпечення матеріальними, інформаційними та іншими ресурсами;
- підготовку та реалізацію управлінських рішень;
- координацію і взаємодію державних і недержавних суб'єктів забезпечення воєнної безпеки;
- створення ефективної системи обліку та контролю тощо.

Основним завданням системи воєнної безпеки є побудова системи управління, здатної здійснювати вплив на потенційні загрози і небезпеки. Застосування управлінського підходу дає змогу:

1. Визначити сферу забезпечення воєнної безпеки.
2. Чітке коло об'єктів воєнної безпеки.
3. Канали прямого і зворотнього зв'язку, по яких відбуватиметься надходження інформації від суб'єкта до об'єкта і навпаки.

Зміст, структура та спрямованість процесу забезпечення воєнної безпеки державною політикою визначають:

- принципи державної політики з питань національної безпеки;
- підходи та принципи розвитку воєнної сфер, викладені в нормативно-правових актах;
- рішення органів воєнно-політичного управління; реалізація воєнно-політичного керівництва держави.

До функцій системи воєнної безпеки України належать:

- встановлення вимог щодо реалізації державної політики у сфері національної безпеки;
- прогнозування та виявлення загроз і небезпек воєнній безпеці;
- розроблення та здійснення комплексу оперативних, тактичних та стратегічних заходів щодо загроз і потенційних небезпек;
- створення і підтримання у готовності сил забезпечення воєнної безпеки.

Принципи та напрями забезпечення воєнної безпеки: основна мета та стратегічні цілі

Основним завданням воєнної безпеки України є запобігання, локалізація та нейтралізація загроз воєнного характеру. Головною стратегічною метою забезпечення воєнної безпеки є не уможливлення впливу будь-якої держави чи коаліції держав на роль і значення України у міжнародних відносинах, зміну напрямів соціально-економічного розвитку України або створення передумов, що завдають шкоди національними інтересам України, створення та підтримання політичного, міжнародного та воєнно-стратегічного становища України.

Воєнна безпека України базується на основних принципах:

1. Система воєнної безпеки має будуватися з урахуванням існуючих загроз і небезпек як національній безпеці так і воєнній безпеці зокрема.
2. Забезпечення єдності, взаємопов'язаності та збалансованості всіх видів безпеки, переглядаючи їх пріоритетність залежно від ситуації, яка змінюється.
3. Пріоритетними мають бути політичні, економічні й інформаційні засоби забезпечення воєнної безпеки.
4. Діяльність елементів системи воєнної безпеки повинна підпорядковуватися Конституції і законам України.
5. Застосування силових заходів включно із використанням військової сили має ґрунтуватися на міжнародному праві та національному законодавстві й відповідати потребі в захисті національних інтересів.
6. Управління силами й засобами забезпечення воєнної безпеки має відбуватися, відповідно до чинного законодавства, з чітким розподілом компетенції між органами державної влади України й органами місцевого самоврядування.
7. Варто забезпечити цивільний демократичний контроль над Збройними Силами України.

Основні напрями забезпечення воєнної безпеки:

- створення сприятливих зовнішньополітичних умов для захисту країни;
- визначення пріоритетних національних інтересів у воєнній безпеці, застосування комплексу політико-дипломатичних та інших невійськових засобів для її забезпечення;
- здійснення розвідувальної та контррозвідувальної діяльності;
- організація військово-політичного та стратегічного керівництва обороною країни, Збройними Силами України та іншими військовими підрозділами;
- розробка безпечного законодавства у військовій сфері;
- створення потрібної економічної та науково-технічної бази для надійного оборонного потенціалу;
- підготовка території країни до можливого нападу;
- підтримка високої боєздатності, бойової та мобілізаційної готовності Збройних сил України та інших військових структур, які призначені для оборони країни;
- підготовка кваліфікованих кадрів у військовій сфері;
- організація системи освіти на різних рівнях для військово-службовців;
- зміцнення та розвиток оборонно-промислового комплексу.

**Глобальні, регіональні та національні аспекти
в контексті воєнної безпеки**

На глобальному рівні головними аспектами воєнної безпеки є порушення системи міжнародної безпеки, яка сформувалася після другої світової війни, підвищення рівня невизначеності та непередбачуваності безпекового середовища, яке характеризується:

- 1) зміцненням змагання за ресурси й міждержавною конкуренцією, використовуючи політико-дипломатичні, економічні, інформаційні, воєнні та гібридні методи, охоплюючи економічний тиск, присутність приватних

військових компаній та дії регулярних військ без розпізнавальних знаків;

- 2) загостренням конфліктів, спричинених етнічними, релігійними, міграційними, економічними та іншими чинниками;
- 3) конкуренцією між державами у сфері космічних, квантових, інформаційних, кібернетичних, гіперзвукових, біологічних, нано- та інших технологій, розробкою на їхній основі озброєнь з використанням нових фізичних принципів, робототехніки та новітніх матеріалів, а також мілітаризацією навколоземного космічного простору;
- 4) загрозами виникнення надзвичайних ситуацій, зокрема епідемій;
- 5) поширенням міжнародного тероризму та злочинності, а також загрозою розповсюдження зброї масового знищення.

На регіональному рівні найбільш загрозливим аспектом є ймовірність дестабілізації ситуації на Балканах, у Балтійському та Чорноморському регіонах, на Кавказі та у Східній Європі внаслідок:

- 1) тимчасової окупації Російською Федерацією частини території Грузії та України;
- 2) мілітаризації Російською Федерацією тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і міста Севастополь;
- 3) перешкоджання Російською Федерацією вільному судноплавству в Чорному й Азовському морях;
- 4) намагання Російської Федерації зберегти у сфері свого політичного впливу Республіку Білорусь, використання у власних інтересах конфлікту в Придністров'ї та інших «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі;
- 5) нарощування Російською Федерацією наступальних угруповань військ, розгортання нової ракетної зброї та проведення масштабних військових навчань на своїх західних кордонах і на тимчасово окупованих територіях України.

На національному рівні Російська Федерація залишається воєнним противником України, який здійснює збройну агресію проти України, тимчасово окупував територію Автономної Республіки Крим і міста Севастополь, території в Донецькій, Луганській, Херсонській та Запорізькій областях, системно застосовує воєнні, політичні, економічні, інформаційно-психологічні, космічні, кібер- та інші засоби, що загрожують незалежності, державному суверенітету й територіальній цілісності України.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття воєнної безпеки України.
2. Які цілі воєнної безпеки України?
3. Назвіть стратегічну мету воєнної безпеки України.
4. Які принципи та напрями забезпечення воєнної безпеки України?
5. Назвіть основні складові забезпечення воєнної безпеки України.
6. Які існують виклики й загрози воєнній безпеці України?
7. Яке формування реалізації державної політики в сфері воєнної безпеки України?
8. Назвіть заходи забезпечення реалізації державної політики в сфері воєнної безпеки України.
9. Назвіть основні загрози щодо воєнної безпеки.
10. Вкажіть об'єкти та суб'єкти воєнної безпеки.

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Безпека – це збалансований стан функціонування соціальної системи (людини, держави, світового співтовариства), антропогенних, природних систем тощо, за якого людина завдяки знанням про навколишнє природне середовище й тенденції його розвитку своїми діями спроможна своєчасно виявити та мінімізувати негативний вплив наявних і потенційних загроз або уникнути їх, що зі свого боку дає їй можливість зберігати систему своїх цінностей і забезпечувати подальший їх розвиток.

Безпека держави – це захищеність від зовнішніх і внутрішніх загроз її конституційного ладу, суверенітету й територіальної цілісності.

Безпека особи – це збереження й удосконалення її фізичних, розумових, соціальних і морально-психологічних якостей людини.

Безпека суспільства – це захищеність життєво важливих інтересів соціальних груп і суспільства загалом, за якої в громадському суспільстві забезпечується їх всебічний прогресивний розвиток.

Внутрішня безпека – це міра (рівень, ступінь) захищеності буття людини (індивіду), соціальних груп, суспільства та державних інститутів від небезпек, джерелами яких є процеси, явища, події тощо, а також дії (бездіяльність) юридичних і фізичних осіб, які розміщені в межах території держави та перебувають під її юрисдикцією.

Воєнна безпека – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу й інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз.

Воєнна безпека – це складова частина, найважливіший компонент національної безпеки, що визначає стан обороноздатності країни та її можливості щодо забезпечення захисту національних інтересів засобами збройного насильства.

Воєнна безпека як складова частина національної безпеки – це складна категорія, яка характеризує стан суспільних відносин цієї соціальної та військово-політичної системи,

її компонентів, за якого забезпечується ефективна протидія впливу зовнішніх і внутрішніх військових загроз (збройного насильства), у такий спосіб у військовій сфері створюються умови для стабільного динамічного розвитку цього суспільства.

Воєнна загроза – це стан, який характеризується існуванням потенційної можливості застосування воєнної сили проти держави для досягнення політичних та інших цілей суб'єктом військово-політичних відносин.

Демократичний цивільний контроль – це комплекс здійснюваних, відповідно до Конституції і законів України, правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки й оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України.

Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки й оборони – це комплекс наглядово-перевірочних і моніторингових заходів, спрямованих на формування та розвиток суспільних відносин у сфері національної безпеки, які втілюють інтереси людини, суспільства й держави, забезпечують ефективне функціонування та відкритість діяльності суб'єктів сектору безпеки й оборони відповідно до вимог законодавства.

Державна безпека – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності й демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру.

Державна безпека – це збалансований стан функціонування держави як політичного інституту влади, який досягається за допомогою прогнозування, попередження, виявлення та мінімізації негативного впливу наявних і ймовірних загроз основним ознакам держави (насамперед інститутам державної влади, територіальній цілісності, суверенітету, грошово-кредитній і податковій системам) та дає змогу державі ефективно реалізовувати своє соціальне

призначення щодо забезпечення подальшого розвитку особи (громадянина), суспільства й держави.

Доктрина національної безпеки – це фундаментальний документ, який містить керівні погляди, принципи, цільові установки та напрями забезпечення національної безпеки в конкретній сфері життєдіяльності й окреслює механізм функціонування системи безпеки у цій сфері.

Загрози національній безпеці України – це явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України.

Зовнішня безпека – це міра (рівень, ступінь) захищеності буття людини (індивіду), соціальних груп, суспільства та державних інститутів від небезпек, але джерелами їх є процеси, явища, події тощо, дії (бездіяльність) юридичних і фізичних осіб, які перебувають поза межами території держави і не підпадають під її юрисдикцію.

Інформаційна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави, у разі якого запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність і невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації.

Кібербезпека – це захист інформаційних систем, які входять до складу кіберпростору, від нападів, забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації, яка обробляється в цьому просторі, виявлення та протидія атакам і кіберінцидентам.

Кібербезпека – це такий стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави в умовах використання комп'ютерних систем та/або телекомунікаційних мереж, за якого мінімізується завдання їм шкоди через: неповноту, невчасність і невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки

функціонування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання й порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації.

Національна безпека – це складне явище являє собою систему взаємопов’язаних елементів, яка включає в себе певну сукупність концептуальних установок і положень, соціально-політичних і правових інститутів та установ, визначених засобів, методів і форм, що дозволяють не допускати, уникати та реагувати на внутрішні й зовнішні небезпеки та загрози.

Національна безпека – це захист життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави у різних сферах життєдіяльності від загроз зовнішніх і внутрішніх, який забезпечує стабільний розвиток країни загалом.

Національна безпека – це найважливіший складник правопорядку та гарантія національного суверенітету держави, гарантія захисту національних інтересів.

Національна безпека – це багаторівневе й багатокомпонентне явище, що відображає стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від реальних і потенційних загроз. Вона тісно пов’язана з усіма аспектами життя людини, суспільства й держави та є складовою їх існування й розвитку.

Національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства й держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності та добробут її громадян.

Національні інтереси – це сукупність загальних для нації інтересів і потреб, задоволення та захист яких є необхідною умовою її існування як суб’єкта історії.

Національні інтереси – це комплексна система життєво важливих потреб держави та суспільства з внутрішньо властивими народу культурно-духовними цінностями, які дають змогу забезпечити його добробут і мінімізувати (ліквідувати) загрози державній безпеці.

Національні цінності – це основоположні матеріальні, інтелектуальні й духовні надбання народу України, визначальні умови існування та розвитку людини, суспільства й держави.

Нормативно-правова база – це організаційно-функціональний образ системи національної безпеки, виражений юридичною мовою, який відповідає її цільовому призначенню.

Нормативно-правове забезпечення національної безпеки – це процес створення та підтримки в потрібних межах конструктивних організаційно-функціональних характеристик системи національної безпеки за допомогою впорядковуючого впливу нормативно-правових засобів.

Сили безпеки – правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту та інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України.

Сили оборони – Збройні сили України, а також інші утворені, відповідно до законів України, військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави.

Система демократичного цивільного контролю над сектором безпеки й оборони України – це комплекс організаційно-правових заходів здійснення контрольних функцій суб'єктами демократичного цивільного контролю над органами державного та військового управління, відповідно до Конституції і законів України, з метою неухильного дотримання законності, прозорості, ефективності в діяльності сектору безпеки й оборони, його відповідності суспільним потребам.

Система забезпечення воєнної безпеки – це сукупність сил, засобів та органів, на які покладено обов'язок реалізовувати прийняті в країні концептуальні погляди у сфері забезпечення воєнної безпеки.

Стратегія воєнної безпеки України – документ, у якому викладається система поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи та засоби щодо запобігання їх виникненню, підготовку держави до можливого

воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів.

Управління системою забезпечення національної безпеки – це як особливий вид діяльності державних і недержавних суб'єктів з упорядкування системи забезпечення національної безпеки, забезпечення її оптимального функціонування та стійкого розвитку з організації управління системою національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьїн В. О. Національна безпека держави в сучасних умовах : монографія / В. О. Ананьїн, О. В. Ананьїн, В. В. Горлинський ; за загальною редакцією В. О. Ананьїна. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2021. 345 с.
2. Білий В. І., Михальчук В. М. Основні напрями забезпечення національної безпеки держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 17. С. 92–98.
3. Бандурка О. М. Економічна безпека України: виклики та загрози. *Економічна безпека держави в контексті національних інтересів*. 2021. С. 16–18.
4. Доронін І. М. Безпекова сутність функцій держави. *Інформація і право*. 2020. № 1 (32). С. 66–79.
5. Білий В. І., Михальчук В. М. Основні напрями забезпечення національної безпеки держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 17. С. 92–98.
6. Ладан М. І., Майстренко К. М. Політична та військова стабільність в контексті безпеки. *Публічне урядування*. 2023. № 2 (35). С. 43–49.
7. Про Стратегію воєнної безпеки України : Указ Президента України від 25.03.2021 № 121.
8. Стратегія національної безпеки України : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020.
9. Ситник Г. П., Орел М. Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України : підручник / Г. П. Ситник, М. Г. Орел ; за ред. Г. П. Ситника. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. 372 с.
10. Товма І. М. Основні проблеми прогнозування суспільно-політичної обстановки в інтересах виконання службово-бойових завдань силами Національної гвардії України та шляхи його оптимізації. *Честь і Закон*. Харків : Видавництво НАНГУ, 2019. № 1. С. 73–77.

11. Стичинська А. Б. Військово-політичне прогнозування як умова забезпечення національної безпеки держави. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голова ред. ради), Л. І. Кормич (голов. ред.), І. М. Милосердна (вик. ред.), Т. М. Краснопольська (вик. ред.) [та ін.] ; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 69. С. 101–107.
12. Стратегія національної безпеки України. Затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>
13. Колб О. Г., Копотун І. М., Савченко А. В. Теорія безпеки : курс лекцій. Луцьк : В-во «Терен», 2021. 504 с.
14. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія. Київ : НІСД, 2022. 456 с.
15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. *Офіц. інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
16. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення : монографія / М. Ф. Криштанович, Я. Я. Пушак, М. І. Флейчук, В. І Франчук. Львів : Сполом, 2020. 418 с.
17. Павленко В. П. Щодо визначення поняття «безпека держави»: проблеми теорії та практики у сучасних умовах війни. *Нове українське право*. 2022. Вип. 3. С. 103–110.
18. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони: теорія і практика : навчальний посібник / В. А Ященко., В. Г. Пилипчук, П. П. Богущький, О. Д. Довгань., І. М. Доронін, О. В. Петришин ; за заг. ред. В. Г. Пилипчука ; Науково-дослідний інститут інформатики і права НАПрН України. Київ. Одеса : Фенікс, 2020. 224 с.

19. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» : Указ Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. *Законодавство України* : офіц. портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>
20. Пархоменко–Куцевіл О. Теоретичні засади формування та розвитку воєнної безпеки України. *Літопис Волині*. 2023. № 28. С. 367–371.
21. Обороздатність VS воєнна безпека держави: теоретико-правовий аспект / В. Артемов та ін. 2022. Т. 24. № 1. С. 21–28.

РОЗДІЛ 6

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА

Березовська-Чміль О. Б.

Соціальна безпека визначається здатністю держави, суспільства підтримувати і зберігати необхідні параметри якості соціального середовища, гарантованістю захисту прав і свобод, створенням для громадян країни безпечних умов життєдіяльності, життєзабезпечення через ефективну соціальну політику, а також здатністю і готовністю самої людини захищати себе від небезпек і загроз для життя та здоров'я...

Леся Кравченко

Соціальна безпека є однією із складових національної безпеки держави. Вона охоплює велику кількість аспектів, пов'язаних із захистом основних прав та свобод громадян, забезпеченням їх соціальних благ та захистом від різноманітних загроз та ризиків, які можуть виникати на соціальному рівні.

Соціальна безпека включає в себе захист права на життя, здоров'я, освіту, працю та інші аспекти соціального добробуту громадян, захист від різних загроз, таких як бідність, безробіття, соціальна та економічна нерівність, дискримінація, насилля, корупція та інші явища, які порушують стабільність та сталий розвиток держави.

Проблема соціальної безпеки залишається актуальною у сучасному світі з ряду причин. Варто розглянути найбільш вагомі з них.

По-перше, це глобалізація, військові конфлікти та соціальні виклики. Сучасний світ став свідком інтенсивних процесів глобалізації, які мають соціальні наслідки. Глобальні виклики, такі як міграція, біженство, тероризм, міжнаціональні конфлікти, нерівність та бідність мають серйозний вплив на соціальну безпеку

держав та народів. Дослідження соціальної безпеки можуть допомогти у розумінні цих викликів та розробці стратегій та політик для їх подолання.

По-друге, змінні соціальні динаміки. Соціальні динаміки у сучасному суспільстві також змінюються швидкими темпами. Зміни у структурі населення, соціальних цінностях, освіті, технологіях та культурі впливають на соціальну стабільність та безпеку.

По-третє, міжнародне співробітництво. У сучасному світі співробітництво між країнами є важливим аспектом забезпечення національної безпеки, включаючи і соціальну безпеку. Більшість викликів, такі як міграція, транснаціональний тероризм, пандемії, кліматичні зміни та інші глобальні проблеми потребують спільних зусиль та співробітництва між країнами для їх вирішення.

Дослідження соціальної безпеки допомагають розробляти стратегії для забезпечення соціальної безпеки на національному та міжнародному рівнях, вирішувати соціальні виклики та вразливості, сприяти міжнародному співробітництву у соціальних питаннях.

6.1 Теоретичні підходи до трактування соціальної безпеки

У світовій практиці часто визначення соціальної безпеки має переважно прикладне, інструментальне значення, пов'язане зі створенням та функціонуванням державних систем соціальної підтримки людей із суспільно неадекватним низьким рівнем доходів або їх відсутністю.

Зазвичай виокремлюють три структурні складові соціальної безпеки – соціальну безпеку держави, соціальну безпеку суспільства і соціальну безпеку людини, що тісно пов'язані та суттєво впливають одна на одну.

Закон України «Про основи національної безпеки України» визначає поняття «безпека» як захищеність життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства та держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення,

запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам.

Поняття національної безпеки трактується як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам.

Варто розглянути різноманітні теоретичні підходи до трактування соціальної безпеки.

Науковці Копенгагенської школи (*Б. Бузан, О. Уейвер, Я. Уальд*) ототожнили поняття «соціальна безпека» з «безпекою ідентичності», яка у свою чергу характеризується тим, що досягається шляхом збереження ключових особливостей суспільства. Концепція соціальної безпеки розроблена вченими Копенгагенської школи передбачає стійкість лише до невійськових загроз, де суб'єктом виступає безпосередньо суспільство, а не держава чи особа. Зокрема, *Б. Бузан* писав, що засоби, покликані підвищувати безпеку держави, створюють лише недовіру та почуття страху серед населення.

Окрім того, вчені даної школи запропонували термін «сек'ютеризація», тобто дискурсивний процес конструювання в рамках політичної спільноти інтерсуб'єктивного тлумачення чогось як екзистенційної загрози, а також заклику до невідкладних заходів для боротьби із загрозою.

Український вчений *І. Корж* розглядає поняття «безпека» як стан спокою, який діє завдяки забезпеченню його захисту від загроз та небезпек. Дане визначення підходить до будь-якої системи захисту від загроз, зокрема і соціальної.

Ще одним українським вченим, який дослідив феномен соціальної безпеки є *Б. Сташків*. Він розглядає соціальну безпеку у широкому сенсі як стан захищеності суспільства чи людства і отожднює її з безпекою у цілому і національною безпекою зокрема.

Лібанова Е. та Палій О. визначають соціальну безпеку як стан захищеності від загроз соціальним інтересам, а також результат реалізації соціальної політики.

Данилишин Б. трактує соціальну безпеку як стан стабільного розвитку суспільства, при якому поліпшується якість життя. В свою чергу *П. Шевчук* розглядає її як стан, коли наявні можливості для реалізації соціальних інтересів.

Інша українська дослідниця *О. Новікова* під поняттям «соціальна безпека» розуміє стан захищеності соціальних інтересів особи і суспільства від впливаючих на них загроз національній безпеці, наголошуючи при цьому, що стан безпеки є наслідком реалізації заходів соціального захисту, який характеризує їх результативність та ефективність.

Гнибіденко І. визначає соціальну безпеку як стан гарантованої правової та інституційної захищеності життєво важливих соціальних інтересів людини, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз, і коли значення критеріїв їх соціальної захищеності перебувають не нижче порогових значень, що становлять загрозу для національної безпеки країни.

Коленда Н. описує соціальну безпеку як стан захищеності соціальних інтересів населення від загроз щодо його соціального стану та рівня життєзабезпечення, за якого відбувається збереження та розвиток людського потенціалу, просте чи розширене відтворення населення, а також досягнення в суспільстві соціальної злагоди і цілісності.

Відомий дослідник соціальної сфери та політики *В. Скуратівський* наводить дещо схоже тлумачення соціальної безпеки як стану життєдіяльності людини та суспільства, що характеризується сформованою, сталою соціальною системою забезпечення соціальних умов діяльності особистості, її соціальної захищеності, стійкості до впливу чинників, які підвищують соціальний ризик.

Отже, в найбільш загальному розумінні *соціальна безпека* – це стан гарантованої правової та інституційної захищеності життєво важливих соціальних інтересів людини, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз.

До *внутрішніх загроз* соціальній безпеці можемо віднести:

- зростання ризиків та небезпек, пов'язаних зі військовим конфліктом;

- низький рівень економічного розвитку країни;
- зростання бідності та безробіття населення;
- недостатня ефективність управління соціальною сферою;
- зростання депопуляції та міграції населення за кордон;
- зростання соціальної нерівності в суспільстві, деформація соціальної структури суспільства;
- поглиблення моральної та духовної деградації суспільства, посилення криміногенної ситуації;
- зростання соціального та майнового розшарування населення;
- різке погіршення стану здоров'я населення, поширення соціальних захворювань (наркоманії, алкоголізму, ігроманії тощо) та насильства.

Серед *зовнішніх загроз* соціальній безпеці можемо виділити:

- посягання на територіальну цілісність та суверенітет держави;
- втручання іноземних держав у внутрішні справи країни;
- зростання енергетичної залежності країни;
- світові фінансові кризи та їх негативний вплив на економічну ситуацію в країні;
- копіювання рис суспільства споживання при несформованій раціональній культурі споживання;
- поширення міжнародної економічної та кримінальної злочинності, тероризму.

Через тривале сприйняття в нашій країні поняття «безпека» як захисту від зовнішніх загроз на політичному та військовому рівнях, на даний момент формування сучаснішого розуміння соціальної безпеки проходить дещо складніше. Попри наявність гострої необхідності у вигляді соціальних проблем, наша країна не отримала належного розвитку соціального сектору в системі захисту національної безпеки. Деякі дослідники безпекової сфери держави не виокремлюють соціальну безпеку як окрему складову національної безпеки у своїх працях. Відбувається це, насамперед тому, що частина з них наголошує, що «соціальна

безпека» відображає в собі усі види безпеки (адже та взаємозалежна з іншими видами безпеки), а отже тотожна з поняттям «національна безпека». А решта вчених взагалі вважають, що виокремлювати соціальну безпеку у вузькому значенні неприпустимо, адже та, знову ж таки, нероздільно пов'язана з економічними, політичними, духовними та іншими процесами. Також значна кількість вчених визначає соціальну безпеку як важливий елемент національної безпеки. Соціальна безпека відображає загальні риси соціальної взаємодії як явища та наслідків цього процесу.

Більшість зарубіжних фахівців соціальну безпеку розглядають у вузькому сенсі, зокрема як гарантування і забезпечення державою реалізації людиною її соціальних прав. Тобто основною характеристикою соціальної безпеки на думку дослідників є те, що вона є складовою частиною національної безпеки. Однак, на даний момент між вченими триває дискусія відносно доцільності виокремлення соціальної безпеки як окремого елементу національної безпеки.

Загалом соціальна безпека розглядається науковцями як комплексне поняття, яке об'єднує велику кількість факторів, що впливають на добробут та безпеку населення. Трактуювання соціальної безпеки базується на міждисциплінарному підході, який включає у себе соціальні, економічні, політичні та інші аспекти, передбачає комплексний аналіз та оцінку стану соціальної безпеки на різних рівнях. В умовах глобалізації та суспільних змін виникає необхідність розроблення нової концепції та створення нової, більш ефективної системи забезпечення соціальної безпеки.

6.2 Політико-правові основи формування соціальної безпеки

Політико-правові основи формування такого елементу національної безпеки як соціальна безпека визначають принципи та стратегії держави щодо забезпечення безпеки громадян та створення стабільного соціального середовища. Вони можуть

змінюватися відповідно до окремо взятої країни, але загалом ґрунтуються на принципах конституційної гарантії, законодавстві про соціальний захист, державній політиці соціального захисту, концепції соціальної держави, концепції універсального соціального захисту, концепції соціального партнерства, концепції запобігання соціальних ризиків, концепції інтегруючого підходу, концепції справедливості та рівноправ'я та на соціально-економічних концепціях.

Конституція держави має містити положення, які гарантують соціальні права та свободи громадян. Це право на життя, здоров'я, житло, освіту тощо. Можна сказати, що конституційні гарантії є основою формування соціальної безпеки та визначають відповідальність держави щодо захисту та забезпечення соціальних прав громадян.

Також державні органи можуть та мають приймати закони та нормативні акти, які у свою чергу регулюватимуть систему соціального захисту населення, включаючи соціальне забезпечення, медичне страхування, пенсійне забезпечення та інші заходи соціальної підтримки. Законодавство про соціальний захист визначає права та обов'язки громадян у сфері соціальної безпеки та встановлює механізми її реалізації.

Держава може розробляти та реалізовувати політику соціального захисту, яка буде спрямована на забезпечення соціальної справедливості, підтримку найвразливіших верств населення, викорінення соціальної нерівності, запобігання конфліктів всередині суспільства та створення умов для стабільного його розвитку.

У сучасній Україні політико-правові основи соціальної безпеки визначені Конституцією України, яка є основним законом держави та встановлює основні принципи та правила її функціонування, а також права і обов'язки громадян (на життя, свободу, рівність, справедливість, свободу совісті, думок, слова, зборів, асоціацій та інше). Ці положення створюють в Україні основу для захисту прав громадян та забезпечення їх соціальної безпеки.

В Україні також існує окреме законодавство у сфері соціального захисту, яке регулює соціальний захист громадян, включаючи

закон про соціальний захист, про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям, про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії тощо. Всі ці закони спрямовані в першу чергу на забезпечення соціального захисту найвразливіших верств населення та створення умов для їх соціальної безпеки.

Існує в Україні і система соціальних гарантій, які надає громадянам держава. Вона включає у себе пенсії, допомоги, квоти. Ці гарантії створені забезпечити соціальний захист населення у будь-яких життєвих ситуаціях, які можуть виникнути.

Разом з тим, в Україні є законодавство спрямоване на подолання корупції всередині держави. Оскільки корупція може сприяти розвитку нерівності всередині суспільства, загрожувати правам та інтересам громадян, послаблювати довіру населення до державних інститутів, то існування такого законодавства просто необхідне, адже воно покликане забезпечувати принципи прозорості, відкритості та відповідальності всередині державних органів, боротися із корупцією та створювати умови для більш справедливого та рівного доступу громадян до ресурсів та послуг.

Отже, формування та розвиток політико-правових засад формування соціальної безпеки є дійсно необхідним. Однак, навіть розуміючи важливість забезпечення соціальної безпеки, не завжди вдається робити це ефективно. Причин існує безліч: недосконалість законодавчої бази, погано продумана стратегія, недостатньо розвинуті навички пристосовування до змін та викликів сьогодення чи деградація якоїсь із складових національної безпеки держави, що тісно пов'язані між собою. Відтак нормативно-правова база соціальної сфери потребує доповнень у відповідь на виклики сьогодення.

6.3 Основні напрями та механізми забезпечення соціальної безпеки

Сьогодні перед багатьма країнами світу стоїть ряд важливих викликів, одним з яких є питання організації ефективної роботи владних структур у сфері забезпечення соціальної безпеки громадян.

Україна, яка запозичує зарубіжний досвід розвинених країн (у тому числі європейських), від самого початку свого незалежного існування розпочала етап впровадження концепції соціальної безпеки з прийняття у 1992 році Програми соціального захисту населення України і до сьогоднішнього дня займається її удосконаленням враховуючи нові виклики та загрози. Сюди увійшла і система соціального страхування, яка включає соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві, соціальне страхування від безробіття, а також пенсійне та медичне страхування. Ці програми передбачені гарантовано захищати та допомагати найвразливішим верствам населення.

Ще один механізм впровадження соціальної безпеки в Україні – це державні соціальні програми. Поступово розробляються та впроваджуються різні соціальні програми, спрямовані на підтримку населення. До прикладу, державна програма забезпечення молоді житлом та програма соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також ряд інших соціальних програм.

Наступний важливий механізм впровадження соціальної безпеки в Україні – різні некомерційні організації, які займаються питанням соціального захисту населення. Вони допомагають ветеранам, інвалідам, малозабезпеченим, та іншим вразливим категоріям, а також займаються розробкою і реалізацією програм освіти та професійної підготовки. Такими некомерційними організаціями можна вважати різні соціальні фонди. Фінансова система таких фондів не пересікається із тими, які перебувають у державній власності, вони не є складовими державних та місцевих бюджетів та не підлягають вилученню. Бюджет фондів використовується суворо у цільовому порядку, діє заборона на використання цих фінансів у комерційній діяльності. Також існує цілий перелік страхових фондів: Фонд соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві. До державних не страхових фондів належить Пенсійний

фонд України (однак Бюджет Пенсійного фонду України затверджує безпосередньо Кабінет Міністрів України).

Поряд із вказаними державними страховими фондами існують і не страхові: Фонд соціального захисту інвалідів, Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. Контроль і нагляд за їх діяльністю покладається на державні органи системи соціального забезпечення.

Ще одним механізмом слугує система державної медицини. Конкретно в Україні вона забезпечує надання українському населенню безкоштовну медичну допомогу. До неї входять програми профілактики захворювань, лікування та реабілітації.

Не менш важливим механізмом впровадження соціальної безпеки є і контроль за дотриманням прав на роботі. Існує такий законодавчий документ як «Трудовий кодекс України», який має захищати права працівників та слугувати гарантом безпеки на робочому місці. Роботодавці зобов'язані дотримуватися визначених законом правил та забезпечувати безпеку своїх робітників.

Всі перелічені механізми впровадження соціальної безпеки в Україні покликані забезпечити захист і підтримку найвразливіших верств населення. Саме вони дозволяють потребуючим допомоги людям отримати доступ до всіх необхідних для них соціальних послуг. В цілому ці механізми створюють необхідний соціальний захист для тих людей, які вже перебувають у важких життєвих ситуаціях. Важелем впливу на процес впровадження та забезпечення соціальної безпеки в Україні слугує вже існуюча система контролю та покарання за порушення встановлених державним законодавством норм у сфері соціального захисту та система відшкодування матеріальних та моральних збитків отриманих внаслідок дій, що становлять загрозу соціальній безпеці. Таким чином, за умов дотримання та можливої оптимізації вже розроблених механізмів впровадження та забезпечення соціальної безпеки Україна, має всі шанси побудувати таку систему соціального захисту, за якої кожен громадянин зможе відчувати себе надійно захищеним від усіх можливих життєвих загроз.

Враховуючи вивчення зарубіжного досвіду, варто розглянути також політику забезпечення соціальної безпеки у США. Вона ґрунтується на таких важливих аспектах:

1. Соціальний контракт. Соціальна безпека заснована на ідеї соціального контракту між державою та народом, згідно з яким держава зобов'язана забезпечувати базовий захист і фінансову підтримку своїх громадян.
2. Рівність. Соціальна безпека спрямована на забезпечення рівності можливостей і справедливості для всіх громадян, незалежно від їх соціального статусу, статі, раси або віку.
3. Соціальна відповідальність. Соціальна безпека побудована на ідеї соціальної відповідальності, відповідно з якою громадяни і влада мають співпрацювати задля забезпечення базових умов життя для всіх без винятку громадян.
4. Фінансова стабільність. Соціальна безпека ґрунтується на принципі фінансової стійкості, який припускає ефективне використання державою економічних ресурсів для забезпечення стабільності забезпечення соціальної безпеки народу.
5. Гарантії прав. Соціальна безпека у США гарантує права громадян на фінансову підтримку у випадку втрати заробітку, інвалідності або досягнення пенсійного віку.

Названі ключові аспекти соціальної безпеки у США є важливими для розуміння цілей та цінностей обраної політики та допомагають забезпечити її стабільність та ефективність.

Також можна проаналізувати для прикладу соціальну безпеку ЄС. Соціальна безпека є чи не найважливішим аспектом життя людей у ЄС. В Європейському Союзі соціальна безпека визначається як система захисту громадян від соціальних ризиків, таких як бідність, безробіття, хвороби та інвалідність. У рамках ЄС існує ряд основних принципів соціальної безпеки, які відображають загальну філософію та цілі ЄС.

Одним із основних принципів Європейського Союзу є принцип соціальної солідарності. Він припускає, що багаті та успішні

держави та громадяни мають підтримувати бідних і потребуєчих. Працює механізм розподілу багатства та доходів, який спрямований на скорочення розбіжностей між рівнями життя різних верств населення та регіонів.

Наступним не менш важливим принципом соціальної безпеки ЄС є принцип універсальності, який передбачає рівність можливостей отримання соціальних послуг і гарантований захист від соціальних ризиків для кожного громадянина ЄС, незалежно від їх статі, віку, раси, національності, віросповідання та інших соціальних характеристик.

Також важливий аспект доступності соціальних послуг та програм. Для забезпечення доступності останніх Євросоюз працює на декількох рівнях:

1. Регулювання на рівні ЄС.
2. Державне регулювання у кожній країні-члені ЄС.
3. Робота на місцевому рівні.

Органи Співтовариства встановлюють мінімальні стандарти соціального захисту, які мають бути забезпечені щодо кожного громадянина ЄС, але кожна країна-член самостійно регулює механізми реалізації цих стандартів у своїй країні.

Береться до уваги також аспект зайнятості та безробіття. ЄС вважає, що повна зайнятість є ключовим фактором соціальної безпеки. Європейський Союз розробляє та реалізовує програми, спрямовані на створення робочих місць, підвищення кваліфікації та боротьбу з безробіттям.

Також Європейський Союз забезпечує доступ до високоякісної медичної допомоги та ліків для кожного жителя ЄС. Це працює на рівні країн-членів Союзу у боротьбі з розповсюдженням інфекційних захворювань та хвороб, пов'язаних із способом життя.

Наступним важливим напрямом виступає освіта. Євросоюз вважає освіту визначальним для соціальної мобільності та успіху на ринку праці фактором. Всередині Союзу розробляються та діють програми, спрямовані на підвищення якості освіти та забезпечення рівного доступу до освіти кожного громадянина ЄС, незалежно від соціального та економічного статусу. Крім того,

ЄС підтримує програми обміну студентами і викладачами між університетами та національними системами освіти, що сприяє розвитку міжкультурного розуміння та інтеграції у Європейському освітньому просторі.

Також існує житловий напрям. ЄС працює на рівні країн-членів для боротьби із проблемами доступності та якості житла. Він підтримує програми по будівництву соціального житла та надання житлових субсидій найвразливішим верствам населення.

Останній, але не менш важливий механізм забезпечення соціальної безпеки у ЄС – це захист споживачів. Союз забезпечує захист прав споживачів у різних сферах: продукти харчування, ліки, електроніка, транспорт тощо. ЄС розробляє стандарти безпеки та якості продуктів, контролює їх відповідність та карає порушників.

Ці важливі напрями та механізми соціальної безпеки об'єднуються у єдину систему, спрямовану на забезпечення сталого економічного та соціального розвитку, а також на захист основних прав і свобод людини.

Отже, соціальна безпека пов'язана передусім із забезпеченням стабільності та добробуту суспільства, а також із захистом його членів від різноманітних загроз та ризиків.

6.4 Особливості забезпечення соціальної безпеки в умовах військових конфліктів

Від 2014 року Україна зіткнулась з проблемою військової агресії з боку рф. Всі ці роки питання соціальної безпеки було поставлене досить гостро, адже війна є прямою загрозою для життя та здоров'я кожного громадянина. Однак з моменту початку повномасштабної війни питання забезпечення та зміцнення соціальної безпеки в Україні набуло ще більшої актуальності та гостроти, оскільки воно має займати чи не найперше місце серед пріоритетів держави.

Оскільки Україна є соціальною та правовою державою відповідно до її конституційних засад, державна влада повинна

докладати максимум зусиль задля реалізації визначених пріоритетів у соціальній сфері. Конституцією визначено, що «громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, у старості... це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням». Найвищою цінністю для держави згідно основного закону є безпосередньо людина, якій вона гарантує захист і справедливості для кожного і зміцнення злагоди всередині суспільства. Економіка має слугувати фундаментом у питанні реалізації соціальних прав громадян на соціальний захист та гідний рівень життя.

В Україні, як і в більшості демократичних суспільств, інтереси людини та інтереси держави мають гармонійно співіснувати та співвідноситись один з одним. На сучасному етапі не сформовано одностайне і чітке визначення категорії «соціальна безпека» у правовому полі, однак в політичному та науковому дискурсах це визначення віднедавна набуло широкого використання. Варто зазначити, що вперше конкретне визначення терміну «соціальна безпека» світ побачив у міжнародному документі «Всесвітня соціальна декларація», що був затверджений у 1995 році на Всесвітній конференції із соціального розвитку. Але тоді соціальній безпеці надали мінімум завдань, які гарантували б світовій спільноті соціальну стабільність та безпеку.

Соціальна безпека є комплексним поняттям, адже торкається кожної сфери людського життя та у поєднанні з економічною безпекою виступає показником розвитку держави, її соціального та економічного становища. Соціальну безпеку прийнято визначати як готовність держави та безпосередньо людини відстоювати власну безпеку, захищаючись від вже існуючих небезпек та перешкоджаючи виникненню різних загроз для життя, свободи, здоров'я, рівності, справедливості та інших важливих цінностей людини. Отже, соціальна безпека має бути побудована таким чином, щоб ефективно боротися з усіма соціальними викликами, такими як бідність, безробіття, соціальні конфлікти, екологічні та техногенні катастрофи, пандемії, війни тощо.

Останні роки можна характеризувати не лише як серйозну соціальну кризу в Україні, але й як кризу міжнародної безпеки, яка виникла через порушення світового порядку росією внаслідок втручання останньої у внутрішні справи інших незалежних країн, спроб дестабілізації їх політичних систем та загарбання чужих територій. Розпочата рф гібридна війна у 2014 році призвела до різнобічної та затяжної дестабілізації політичної та соціально-економічної систем в Україні. Навіть за умов існування різних міжнародних гарантій безпеки для України (зокрема, Будапештського меморандуму), держава стала жертвою агресії зі сторони одного з колишніх гарантів. Окупація частини держави призвела до виникнення нових соціальних проблем захисту прав людини: протидії дискримінації щодо населення окупованої АР Крим, ВПО (близько 1,5 млн.), організація їх проживання, зайнятості, призначення їм соціальних виплат, пенсій, адміністративне визнання документів, питання політичних в'язнів, зниклих безвісті осіб та їх сімей, порядок вступу до закладів вищої освіти абітурієнтів із тимчасово окупованих територій, забезпечення та пільги для учасників АТО тощо.

З кожним роком ситуація ставала дедалі складнішою і згодом ми зіткнулися з проблемою вже повномасштабної агресії з боку рф, яка становить наразі найбільшу загрозу національній безпеці України. Негативний вплив цієї війни загострює питання щодо пошуку та застосування нових ефективніших механізмів зміцнення соціальної безпеки держави, суспільства та кожного громадянина. Внаслідок цієї ескалації різко зросло навантаження на систему соціального захисту, адже потребуючих соціальної та реабілітаційної допомоги громадян стає дедалі більше. Поряд з падінням економічних надходжень до держави та некомерційних соціальних фондів непропорційно зростає необхідність виплачування збитків спричинених війною. Країна стикається з нестачею ресурсів (як економічних, так і соціальних), ускладненням підтвердження інформації щодо фактичного перебування людей різних вікових категорій, які потребують допомоги у вигляді соціального захисту та елементарної підтримки, знищенням об'єктів соціальної

інфраструктури, вимушеним переселенням спеціалістів сфери соціального захисту населення (через що потребуючі допомоги люди залишаються без певних соціальних послуг). Складнішим стає завдання забезпечення гідного рівня життя людей та належного надання послуг. Постійна зміна лінії зіткнень та переліку окупованих територій ускладнює процес соціальних виплат. Населення перебуває в емоційному розпачі, люди не розуміють, де проходить межа їх прав та обов'язків в умовах війни.

Аналіз нинішнього стану соціальної безпеки потребує систематичності, комплексності та об'єктивності оцінки стану життєвого рівня населення, його добробуту, стійкості соціальних відносин та організаційної структури, культурного рівня, наявності змоги попередження та вирішення виникаючих соціальних конфліктів.

Загалом в умовах війни забезпечення соціальної безпеки стає особливо актуальним та важливим, але надзвичайно складним завданням. Оскільки війна несе з собою руйнацію інфраструктури, недоступність медичної допомоги, підвищення рівня насилля та злочинності, погіршення економічної ситуації в країні, то для забезпечення соціальної безпеки в таких умовах необхідно вживати ряд нагальних заходів.

По-перше, необхідно організувати евакуацію населення із небезпечних територій. В період війни громадяни з великою вірогідністю потерпатимуть від бомбардувань, обстрілів та решти небезпек. Через це організація евакуації населення є невідкладним та першочерговим завданням кожної потерпаючої від війни держави.

По-друге, важливо вчасно створити певну систему захисту населення, адже знову таки, загроза обстрілів, бомбардувань, хімічних та біологічних атак нікуди не зникає. Відтак на державу покладається завдання створення системи захисту від небезпек у надзвичайних умовах.

По-третє, попри всі складнощі війни, необхідно забезпечити доступність медичної допомоги громадянам. В умовах війни кількість поранених і хворих стрімко зростає. Тому держава повинна забезпечити вільний доступ потребуючих до медичної допомоги

та готовність хоча б частини медичних закладів до роботи в екстремальних умовах.

По-четверте, треба вжити всіх заходів для того, щоб попередити економічну кризу або ж вчасно її стабілізувати ситуацію. Важливо вжити нагальних заходів у питанні підтримки економіки.

По-п'яте, необхідно попередити погіршення в різних сферах людського життя. Попри всі наявні ризики треба продовжувати забезпечувати доступність освіти, культури та решти важливих напрямів. Саме це допоможе зберегти більш-менш нормальний рівень життя, а також ментальне і психічне здоров'я громадян.

Наразі в Україні відбувається поступове реформування соціальної сфери та відносне зростання соціальних стандартів, однак ситуація із соціальною безпекою характеризується поки що як критична. Війна привела економіку країни до шокового стану. Затягування війни та збільшення її масштабів сприяє виникненню нових серйозніших загроз перед соціальною безпекою, адже суспільство потерпає від систематичних людських втрат, зниження матеріального становища, погіршення фізичного і психічного здоров'я населення, знищення довкілля, екологічних катастроф та інших страшних наслідків активних бойових дій. В умовах повномасштабної війни суспільство поступово втрачає здатність відповідати принципам соціальної солідарності, відповідальності та побратимства. Сильно ускладнюється здатність протистояти виникаючим всередині країни загрозам, боротися з наявними небезпеками ззовні, паралельно підтримуючи якість життя населення. Сьогодні головним гарантом збереження соціальної безпеки в нашій країні виступають Збройні Сили України. Зміцнення їх могутності, професійності та озброєння, комплексний підхід держави та вміла координація дій державних та громадських організацій з великою вірогідністю сприятиме дотриманню принципів соціальної безпеки в умовах війни.

Отже, соціальна безпека є однією з найважливіших складових всієї системи національної безпеки. Головною метою соціальної безпекової політики є забезпечення захисту суспільства від усіх явищ, які становлять загрозу для його стабільності та добробуту.

Досі залишаються відкритими питання боротьби із безробіттям, бідністю, злочинністю, нерівністю, соціальними хворобами, насильством та їх негативними наслідками.

Також важливо зауважити, що сучасні конфлікти і війни – це боротьба за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, над їхньою поведінкою. Це війна за домінування певних уявлень про світ та події в соціальному й індивідуальному довіллі і одночасне руйнування протилежних ідей та думок. Завдяки новітнім цифровим технологіям когнітивна територія війни поширюється на весь світ, стає глобальною. Водночас силовий складник війни, що приносить смерть та матеріальні руйнування, наразі діє у просторово обмежених, локальних вимірах. Обмежені масштаби військової активності супроводжуються необмеженим поширенням дискурсу війни. Відтак для забезпечення соціальної безпеки людей, їхнього психічного і ментального здоров'я критично важливим є постійний доступ до об'єктивної інформації та боротьба із маніпулюванням свідомістю, дезінформацією та пропагандою.

Більшість країн продовжує боротися з рядом небезпек соціального значення. Кожна країна робить це по-своєму, відповідно до власних особливостей. Найголовніше завдання кожної держави – правильно розставити пріоритети у боротьбі із загрозами соціальній безпеці та навчитися запозичувати позитивний досвід у провідних країн світу, інтерпретуючи його із врахуванням особливостей власної держави. Саме всеохоплюючий, глибокий аналіз наявного досвіду та його вдале запозичення стимулює розвиток молодих країн. Використання вже наявних безпекових механізмів та їх модернізація в перспективі дає змогу побудувати цілісну систему соціальної безпеки, де держава зможе забезпечити громадян надійним захистом від різноманітних загроз.

Виклики, ризики і проблеми у соціальній сфері України (міграційні процеси, гуманітарна і продовольча криза, руйнація стратегічної інфраструктури і проблеми житлово-комунальної сфери, паливно-енергетична криза, соціальна нестабільність, гостра потреба у медичній допомозі та соціальному обслуговуванні

окремих категорій населення, особливо у період воєнного стану і у післявоєнний час) і обмежені можливості державних інституцій у їх невідкладному вирішенні значною мірою вплинуть на рівень національної безпеки та світову соціальну безпеку в цілому.

Війна поставила Україну перед принципово новими питаннями в сфері національної безпеки держави загалом та соціальної безпеки зокрема. Вона змусила замислитися про особливості нашої стратегічної культури, стійкості, здатності до опору і виживання. І, зрештою, підштовхнула до усвідомлення нагальної потреби формування великої стратегії для нашої держави, яка передбачає, насамперед, відновлення територіальної цілісності України, визначення внутрішніх і зовнішніх засобів досягнення цієї мети з довгостроковою проєкцією умов майбутнього миру після перемоги.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які є наукові підходи щодо трактування соціальної безпеки?
2. Як ви розумієте поняття «соціальна безпека»?
3. Хто із науковців найбільш ґрунтовно проаналізував сутність соціальної безпеки?
4. Охарактеризуйте основні напрями та механізми забезпечення соціальної безпеки.
5. Проаналізуйте внутрішні та зовнішні загрози соціальній безпеці.
6. Якими є політико-правові засади формування соціальної безпеки?
7. У чому полягає специфіка забезпечення соціальної безпеки в умовах військових конфліктів?

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Безпека – стан складної системи, коли дія зовнішніх і внутрішніх факторів не призводить до погіршення системи або до неможливості її функціонування й розвитку.

Соціальна безпека – стан гарантованої правової та інституційної захищеності життєво важливих соціальних інтересів людини, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Соціальна загроза – несприятливий процес чи явище, що становить небезпеку для життя і здоров'я людей, їхнього майна, прав та законних інтересів.

Соціальний захист – система суспільно-економічних заходів, спрямованих на убезпечення населення від соціальних ризиків (хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника, безробіття, нещасний випадок на виробництві тощо).

Соціальна інфраструктура – сукупність установ, закладів, організацій та інших об'єктів користування, діяльність яких покликана забезпечувати умови існування і відтворення населення шляхом всебічного задоволення його соціальних потреб.

Соціальний конфлікт – зіткнення інтересів різних соціальних груп, окремий випадок прояву соціальних суперечностей, одна з їх форм, що характеризується наявністю вираженого протистояння суспільних сил.

Соціальна напруженість – стан, який виникає в суспільстві внаслідок дії дестабілізуючих факторів і виявляється у зростанні негативних соціальних настроїв та деструктивної поведінки, що містить у собі небезпеку руйнування певних соціальних структур чи всього суспільства.

Соціальний ризик – це втрата доходу, що спричиняє необхідність матеріальної підтримки громадян для задоволення мінімальних потреб незалежно від їх індивідуальних можливостей.

Соціальний розвиток – це якісне поліпшення показників, що характеризують соціальну сферу, насамперед доходів населення, а також освіти, охорони здоров'я, культури.

Соціальне середовище – сукупність соціальних умов життєдіяльності людини, що впливають на її свідомість і поведінку.

Соціальні послуги – дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб чи сімей, які в них перебувають.

Соціальне управління – свідомий, систематичний, організований вплив на суспільство з метою впорядкування, вдосконалення його структури і діяльності, збереження цілісності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баланда Л. Соціальна складова національної безпеки України. *Демографія та соціальна економіка*. 2006. № 1. С. 166–172.
2. Березовська–Чміль О. Соціальні аспекти національної безпеки держави. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2018. № 6. С. 7–12.
3. Білоус І. І. Поняття соціальної безпеки та її роль в системі національної безпеки держави. *Ефективна економіка*. 2019. № 3. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6955>
4. Весельська Л. Соціальна безпека: проблема визначення. *Науковий вісник Академії муніципального управління* : збірник наукових праць. 2010. Вип. 3. С. 460.
5. Гаращук О. Соціальна складова національної безпеки та сталого розвитку в умовах глобалізації. *Економічний аналіз*. 2017. № 1. С. 28–34.
6. Давидюк О. Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системних показників. URL: <http://www.cpsr.org.ua/>
7. Данилишин Б. Соціальна безпека – підґрунтя сталого розвитку. *Вісник НАН України*. 2010. № 1. С. 20–28.
8. Коленда Н. Соціальна безпека населення та її основні складові. URL: <http://www.sworld.com.ua/konfer30/776.pdf>
9. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
10. Коваль О. Семантика та сутність терміна «соціальна безпека». *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 2 (39). С. 58–65.
11. Корж І. Безпека: методологічні підходи до поняття. *Національний юридичний журнал*. 2019. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/4/part_1/14.pdf
12. Лібанова Е., Палій О. Ринок праці та соціальний захист : навчальний посібник. Київ : Основи, 2004. 491 с.
13. Людська безпека як імператив сучасної епохи: переніс фокусу з держави на людину. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07749.pdf>

14. Основи соціальної безпеки : навч. посіб. / уклад. Л. В. Кравченко ; Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Візаві, 2022. 127 с.
15. Підлипна Р. Теоретико-методологічні основи соціальної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Економіка. 2015. № 1. С. 97–100.
16. Подольська Є. Новий сенс й інноваційні способи забезпечення соціальної безпеки. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Соціологія і політичні науки. 2015. № 2. С. 19–25.
17. Про основи національної безпеки України. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>
18. Скуратівський В., Линдюк О. Соціальна безпека українського суспільства та шляхи її забезпечення. *Вісник Національної академії державного управління*. 2011. № 3. С. 194–204.
19. Соціальна безпека: теорія та українська практика : монографія / І. Гнибіденко, А. Колот, О. Новікова та ін. ; за ред. І. Гнибіденка. К. : КНЕУ, 2016. 292 с.
20. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки : монографія. / О. Новікова, О. Сидорчук, О. Панькова та ін. НАН України. Київ : НАДУ, 2018. 184 с.
21. Buzan B. *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge University Press, 2003. 564 p.
22. Wæver O. Securitization and Desecuritization. *International Security*. 2007. Vol. III. P. 66–98.
23. Wæver O. *Societal Security: The Concept Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*. London : Pinter, 2003. P. 17–40.

РОЗДІЛ 7

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Матвієнків С. М.

7.1 Роль інформаційної безпеки держави в сучасному світі

Перед Україною сьогодні стоять нові виклики та надзвичайно складні завдання. Протистоячи різним проявам гібридної, а потім і широкомасштабної війни, розв'язаної російською федерацією, стало зрозуміло, що Україна постала перед життєвою необхідністю захистити фундаментальні національні цінності – незалежність, територіальну цілісність і суверенітет держави, свободу, права людини і верховенство права, добробут, мир і безпеку – та забезпечити ефективне функціонування сектору безпеки і оборони у стислі строки в умовах обмежених ресурсів. Запорука успішної протидії широкомасштабній зовнішній агресії та сталого розвитку інформаційного суспільства в Україні сьогодні полягає не лише у збільшенні технологічних можливостей інформаційного обміну, а й у глибокому усвідомленні всіма суб'єктами інформаційних відносин необхідності вжиття всіх заходів для захисту інформаційних ресурсів та забезпечення інформаційної безпеки держави, що неможливо без чіткого розуміння сутності інформаційної безпеки.

Сучасна епоха побудови інформаційного суспільства, тобто суспільства, в якому більшість працездатного населення (на відміну від аграрного чи індустріального) залучена до інформаційної сфери, сприяє розвитку нових форм і способів досягнення країнами політичних, економічних та інших цілей на інформаційному рівні. Не дивно, що в системі національної безпеки розвинених країн передбачено реалізацію національних стратегій (програм)

національної безпеки, до яких входять політичні, воєнні, економічні, соціальні, інформаційні й інші стратегії. Особлива роль при цьому належить інформаційним стратегіям, основне призначення яких полягає в забезпеченні реалізації решти стратегій.

Останнім часом визначальної ваги набуває інформаційна безпека. Рівень інформаційного потенціалу все більшою мірою обумовлює оперативність прийняття державних рішень, структуру і якість озброєнь, оцінку рівня їх достатності, дієвість пропаганди, ефективність дій союзників і власних збройних сил і, в підсумку, результат збройного протистояння. Концепція тотальної війни в традиційному розумінні себе зживає. Наступає епоха так званих «цивілізованих» війн, в яких політичні й економічні цілі досягаються не прямим збройним втручанням, а використанням нових форм насилля та підриву могутності противника зсередини.

В сучасному суспільстві одним з основних джерел загроз національній безпеці держави стали «нетрадиційні», зокрема інформаційні війни, які розвиненими країнами розглядаються як найбільш ефективний засіб забезпечення своїх національних інтересів. У сучасних умовах Україна є об'єктом безперервного інформаційно-психологічного впливу, що обумовлено її геополітичним положенням і наявністю політичних, економічних та інших інтересів щодо нашої держави з боку розвинених країн та сусідніх держав. У цьому контексті проблеми забезпечення інформаційної безпеки національних інтересів у будь-якій сфері останнім часом набувають усе більшої значущості. Згідно зі ст. 17 Конституції України, забезпечення інформаційної безпеки держави стоїть на одному рівні із захистом суверенітету й територіальної цілісності України, забезпеченням її економічної безпеки як найважливішими функціями держави. Державна політика забезпечення інформаційної безпеки є невід'ємною складовою державної політики національної безпеки і являє собою офіційно прийняту систему поглядів та практичну діяльність органів державної влади і управління, спрямовану на забезпечення такого стану захищеності інтересів людини, суспільства та держави, при якому досягається інформаційний розвиток (інтелектуальний,

соціально-політичний, технічний, морально-етичний), за якого сторонні інформаційні впливи не завдають їм суттєвої шкоди.

7.2 Зміст, структура та складові інформаційної безпеки

Інформаційна безпека є, як важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки, так і невід'ємною складовою кожної зі сфер національної безпеки. Інформаційні простір, інформаційні ресурси, інформаційна інфраструктура та технології значною мірою впливають на рівень і темпи соціально-економічного, науково-технічного й культурного розвитку. Тому розвиток України як суверенної, демократичної, правової та економічно стабільної держави можливий за умови забезпечення інформаційної безпеки. Для сучасного етапу генезису суспільства характерне постійне зростання впливу інформаційної сфери, до складу якої входять: інформація, інформаційні зв'язки та інформаційні системи, об'єкти, які займаються підготовкою, зберіганням, поширенням і використанням інформації, а також система регулювання інформаційних відносин. Національна безпека держави має стійку залежність від інформаційної безпеки, яка постійно зростає із розвитком інформаційних технологій.

У науковій літературі відсутній єдиний усталений погляд на зміст поняття «інформаційна безпека». Існує необхідність уточнення поняття інформаційної безпеки, яке сприятиме осмисленню перспективних змін інформаційної безпеки та дозволить повніше розкрити її зміст та надання йому більш широкого й системного характеру.

Сьогодні провідні спеціалісти з цього питання ведуть дискусію, зокрема навколо характеристик небезпек та їхньої структури, принципів побудови системи забезпечення національної безпеки. Система інформаційної безпеки повинна відображати стан захищеності інтересів держави або суспільства, а також окремої людини в інформаційній сфері від загроз не тільки зовнішніх,

а також і внутрішніх. При цьому система інформаційної безпеки – елемент у системі більш високого рівня – міжнародного та національного.

Інформаційна безпека – захищеність (стан захищеності) основних інтересів особи, суспільства і держави у сфері інформації, включаючи інформаційну й телекомунікаційну інфраструктуру і власне інформацію та її параметри, такі як повнота, об'єктивність, доступність і конфіденційність. Інформаційна безпека є складовою національної безпеки. Але особливістю інформаційної безпеки є те, що вона, як невід'ємна частина, входить до інших складових національної безпеки: економічної, воєнної, політичної безпеки тощо.

Інформаційна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави, при якому досягається інформаційний розвиток (технічний, інтелектуальний, соціально-політичний, морально-етичний тощо), за якого сторонні інформаційні впливи не завдають їм суттєвої шкоди.

Інформаційна безпека особи – це стан захищеності психіки та здоров'я людини від деструктивного інформаційного впливу, який призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності та (або) погіршення її фізичного стану.

Необхідний рівень інформаційної безпеки особи забезпечується:

- рівнем підготовки людини, при якому досягається захищеність і реалізація її життєво важливих інтересів і гармонійний розвиток незалежно від наявності інформаційних загроз;
- здатністю держави створити умови для гармонійного розвитку й задоволення потреб людини в інформації, незалежно від наявності інформаційних загроз;
- гарантуванням розвитку і використання інформаційного середовища в інтересах людини;
- захищеністю від різного роду інформаційних загроз.

Інформаційна безпека суспільства – це можливість безперешкодної реалізації суспільством й окремими його членами своїх

конституційних прав, пов'язаних із вільним одержанням, обробленням, створенням і поширенням інформації, а також ступінь їх захисту від деструктивного інформаційного впливу. Необхідний рівень інформаційної безпеки суспільства забезпечується сукупністю політичних, економічних, організаційних заходів, спрямованих на попередження, виявлення й нейтралізацію тих обставин, факторів і дій, які можуть завдати збитків чи зашкодити реалізації інформаційних прав, потреб та інтересів країни і її громадян.

Варто відмітити, що інформаційна безпека особи та суспільства тісно пов'язані між собою.

Інформаційна безпека суспільства та окремих осіб залежить від рівня:

- інтелектуальності, спеціальної теоретичної й практичної підготовки;
- критичного мислення, морального та духовного вдосконалення;
- гармонійного розвитку особистості в суспільстві;
- технічних засобів захисту.

Інформаційна безпека держави – це стан її захищеності та інформаційного розвитку, при якому акції інформаційного впливу, спеціальні інформаційні операції, інформаційні війни, інформаційний тероризм, незаконне зняття інформації за допомогою спеціальних технічних засобів та комп'ютерна злочинність не завдають суттєвої шкоди національним інтересам. Необхідний рівень ІБ держави забезпечується створенням умов для гармонійного розвитку інформаційної інфраструктури держави, реалізації конституційних прав і свобод людини в інтересах держави: зміцнення конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності країни, встановлення політичної і соціальної стабільності, економічного розвитку, безумовного виконання законів та міжнародного співробітництва.

Розглядаючи значення терміна «інформаційна безпека» доцільно з'ясувати сутність поняття «безпека». Так, під *безпекою* розуміють, зокрема, такий стан складної системи, коли дія зовнішніх і внутрішніх факторів не призводить до погіршення системи

або до неможливості її функціонування і розвитку. Загалом безпеку можна розглядати у різних аспектах: як потребу й інтерес, відчуття, цінність для особи чи суспільства, соціальні відносини, соціальну функцію, яку насамперед виконує держава, систему заходів тощо.

Інформаційна безпека – стан захищеності інтересів будь-якого об'єкта в інформаційній сфері (в тому числі – соціального, починаючи з людства, держав, закінчуючи організацією, групою, особою, та технічного – інформаційно-телекомунікаційних систем, засобів зв'язку, автоматизованих систем управління, окремих комп'ютерів та інших засобів обробки й передачі інформації).

Далі під терміном «інформаційна безпека» розумітимемо інформаційну безпеку держави, суспільства, особи. У науковій літературі, а також на рівні національного законодавства існує досить багато варіантів визначення поняття інформаційної безпеки. Основну групу становлять бачення, у рамках яких інформаційну безпеку держави розглядають як стан, тенденції розвитку, умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів і установ, за яких забезпечується збереження їх якісного, вільного, відповідного власній природі та інноваційного функціонування. Деякі з них представлені нижче.

Інформаційна безпека – стан захищеності інтересів особи, суспільства та держави в інформаційній сфері, який виключає можливість заподіяння їм шкоди через неповноту, несвоєчасність і недостовірність інформації, а також негативні наслідки використання інформаційних технологій або законодавчо забороненої чи обмеженої для поширення інформації.

Інформаційна безпека – це стан захищеності об'єкта (людини, суспільства, держави) від інформаційних загроз, який визначається рівнем шкоди, яку може бути заподіяно існуванню, функціонуванню чи діяльності об'єкта в разі реалізації цих загроз через використання неповної, несвоєчасної та недостовірної інформації; здійснення негативного інформаційного впливу; протиправного застосування інформаційних технологій; несанкціонованого розповсюдження і використання інформації, порушення її цілісності, конфіденційності та доступності.

Інформаційна безпека – це стан захищеності потреб в інформації особи, суспільства й держави, при якому забезпечується їхнє існування та прогресивний розвиток незалежно від наявності внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз. Стан інформованості визначає ступінь адекватності сприйняття суб'єктами навколишньої дійсності і як наслідок – обґрунтованість прийнятих рішень і дій.

Інформаційна безпека – це стан захищеності свідомості і буття соціальних суб'єктів від інформаційних загроз, який визначається рівнем реальної або потенційної шкоди, заподіяної внаслідок деструктивного інформаційного впливу або порушення безпеки інформації.

Науковці також розглядають інформаційну безпеку через призму розвитку інформаційного простору держави, суспільства і розуміють під нею стан захищеності інформаційного середовища, за якого забезпечується його формування, використання й розвиток в інтересах особистості, суспільства, держави незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх інформаційних загроз. Під інформаційним середовищем мають на увазі сферу діяльності суб'єктів, пов'язану із створенням, обробленням та обміном інформації.

Розглядаючи сутність поняття «інформаційна безпека», слід відзначити, що в англійській мові є два терміни, які одинаково перекладаються на українську мову, однак мають відмінний зміст: “*safery*” і “*security*”. Перший з них означає стан захищеності об'єкта, другий – акцентує на діяльності із забезпечення цього стану. Тому інформаційну безпеку визначають і як стан, який характеризується відсутністю небезпеки, тобто чинників і умов, які загрожують безпосередньо об'єкту (індивіду, спільноті, державі) з боку інформаційно-комунікаційного середовища, і як можливість, здатність об'єкта надійно захиститися, нейтралізувати, протидіяти різним інформаційним загрозам. У цьому контексті можна розглянути такі визначення інформаційної безпеки.

Інформаційна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави від негативних

інформаційних впливів в економіці, внутрішній і зовнішній політиці, в науково-технологічній, соціокультурній і оборонній сферах, системі державного управління, забезпечення самостійного й незалежного розвитку всіх елементів національного інформаційного простору та забезпечення інформаційного суверенітету країни, захищеності від маніпулювання інформацією і дезінформування та впливів на свідомість, підсвідомість і психіку як індивіда, так і суспільства в цілому, спроможність держави нейтралізувати чи послабити дію внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз.

Інформаційна безпека – це стан захищеності особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх небезпек і загроз, який базується на діяльності людей, суспільства, держави, світового співтовариства з виявлення (вивчення), попередження, послаблення, ліквідації і відбиття небезпек і загроз, здатних знищити їх, позбавити фундаментальних матеріальних і духовних цінностей, завдати неприйнятної шкоди, закрити шлях для прогресивного розвитку. На нашу думку, в українській мові доцільно використовувати два терміни, які відображають зазначену різницю. Під інформаційною безпекою розуміти стан захищеності і, отже, стійкості основних сфер людської діяльності (політичної, економічної, наукової, технічної, культурної, військової сфер, сфери державного управління та суспільної свідомості тощо), по відношенню до можливих небезпечних інформаційних впливів.

Термін «*забезпечення інформаційної безпеки*» означає діяльність, сукупність заходів і загалом здатність суспільства і держави гарантувати бажаний захищений стан. На думку фахівців, забезпечення інформаційної безпеки передбачає наявність таких трьох складових: діяльність, засоби та суб'єкти.

На основі розглянутих визначень виділимо такі основні аспекти інформаційної безпеки:

- забезпечення доступу суб'єктів до повної, достовірної інформації для їх життєдіяльності, освіти та розвитку, реалізації прав та обов'язків в суспільстві;

- захист суб'єкта від деструктивних інформаційних впливів;
- реалізація гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина, що стосуються діяльності в інформаційній сфері;
- захист від несанкціонованого впливу на інформацію, що належить суб'єкту (охорона персональних даних, державної таємниці, службової інформації та інших видів інформації обмеженого доступу);
- захист інформаційної інфраструктури групи суб'єктів (організації, держави) від руйнівних впливів (випадкових або навмисних, природного або штучного характеру).

Аналізуючи сутність поняття «інформаційна безпека», нагадаємо, що інформаційна сфера сучасного суспільства має дві складові: **інформаційно-технічну** (штучна сфера техніки, технологій, ресурсів тощо) та **інформаційно-психологічну** (психіка людини, пізнання, безпосереднє спілкування). Відповідно, в загальному випадку інформаційну безпеку представляють двома складовими: інформаційно-технічною безпекою та інформаційно-психологічною безпекою.

Отже, *інформаційна безпека* – стан захищеності особистості, суспільства, держави від інформації шкідливого або протиправного характеру, яка здійснює негативний вплив на людську свідомість та перешкоджає сталому розвитку особистості, суспільства і держави. Інформаційна безпека – це також стан захищеності інформації та інформаційної інфраструктури, включаючи комп'ютери та інформаційно-телекомунікаційну інфраструктуру, які забезпечують її зберігання, обробку й передавання.

Побіжно встановимо співвідношення між поняттями «інформаційна безпека» та «безпека інформації». Очевидно, що значення першого терміну є значно ширшим і включає друге. Так, безпека інформації (даних) – це стан захищеності інформації (даних), при якому забезпечуються її конфіденційність, доступність і цілісність. Окрім власне інформації часто до об'єктів безпеки інформації додають також інфраструктуру, яка забезпечує їх обробку та передавання. Важливо розуміти, що інформаційна безпека є однією

зі складових національної безпеки держави нарівні з економічною, енергетичною, військовою, соціальною та іншими. При цьому цілком очевидно, що роль інформаційної безпеки та її місце в системі національної безпеки держави стає все значнішою. Це відбувається внаслідок таких чинників:

- національні інтереси, загрози їм і забезпечення захисту від цих загроз у всіх галузях національної безпеки виражаються, реалізуються і здійснюються через інформацію та інформаційну сферу;
- особа та її права, інформація та інформаційні системи і права на них – це основні об'єкти не тільки інформаційної безпеки, а й основні елементи всіх об'єктів безпеки в усіх її галузях;
- вирішення завдань національної безпеки пов'язане з використанням інформаційно-комунікаційних засобів та технологій як основних на сучасному етапі;
- проблема національної безпеки має яскраво виражений інформаційний характер.

У визначенні, представленому вітчизняними науковцями, **інформаційну безпеку України** розуміють як складову національної безпеки і виділяють такі напрями її забезпечення:

- гарантування інформаційного суверенітету України;
- вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери, впровадження новітніх технологій у цій сфері, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну;
- активне залучення засобів масової інформації до боротьби з корупцією, зловживанням службовим становищем, іншими явищами, які загрожують національній безпеці України;
- неухильне дотримання конституційних прав громадян на свободу слова, доступу до інформації, недопущення неправомірного втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових

осіб у діяльність засобів масової інформації, дискримінації в інформаційній сфері і переслідування журналістів за політичні позиції;

- вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери України.

Цікавим є визначенням зарубіжних фахівців, у якому зроблено акцент на необхідності проактивної позиції держави, суспільства й особистості в умовах прискореного розвитку та впровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій у всі сфери життєдіяльності суспільства, виникнення нових видів загроз та потреби вироблення інноваційних форм поведінки для забезпечення інформаційної безпеки.

Таким чином, **інформаційна безпека** – це здатність держави, суспільства, соціальної групи, особистості, по-перше, забезпечити з певною ймовірністю достатні і захищені соціальний інтелект та інформаційний ресурс, оптимальну соціальну впорядкованість та інфосередовище для підтримки життєдіяльності та життєздатності, стійкого функціонування і розвитку соціуму; по-друге, протистояти інформаційним небезпекам і загрозам, негативним інформаційним впливам на індивідуальну і суспільну свідомість і психіку людей, а також на комп'ютерні мережі та інші технічні джерела інформації; по-третє, виробляти особистісні та групові навички та вміння безпечної поведінки; по-четверте, підтримувати постійну готовність до адекватних заходів в інформаційному протиборстві; по-п'яте, постійно і послідовно за певною безпечною програмою «вмонтовувати» штучний інтелект в соціальне середовище.

7.3 Особливості та етапи розвитку системи забезпечення інформаційної безпеки держави

Сьогодні в умовах розвитку інформаційного суспільства інформаційна безпека виступає в якості базової цінності держави, забезпечення якої гарантує її стабільне функціонування

та прогресивний розвиток. З огляду на виділення двох складових інформаційної безпеки держави, суспільства (інформаційно-технічної та інформаційно-психологічної), визначають дві групи об'єктів інформаційної безпеки:

- соціальні: особа – її права та свободи в інформаційній сфері, психіка, в т.ч. свідомість та підсвідоме, особиста інформація; суспільство – його духовні цінності, засади солідарної діяльності; держава – її конституційний лад, суверенітет, ефективне функціонування;
- технічні: інформаційні ресурси, інформаційно-комунікаційна інфраструктура, в тому числі інформаційно-комунікаційні системи різного масштабу і різного призначення, технології та засоби обробки, зберігання, передавання інформації.

Суб'єктами забезпечення інформаційної безпеки є:

- держава, яка здійснює функції у цій галузі через органи законодавчої, виконавчої та судової влади;
- комерційні, громадські, інші організації та об'єднання;
- громадяни, які відповідно до законодавства мають права й обов'язки щодо участі у забезпеченні безпеки держави.

Головну роль при цьому відіграє держава, яка відповідно до чинного законодавства повинна забезпечувати інформаційну безпеку на рівні особи (дотримання прав і свобод особи в інформаційній сфері, сприяння формуванню раціонального, критичного мислення на основі принципів свободи вибору, забезпечення захисту конфіденційної інформації особи), суспільства (формування якісного інформаційно-аналітичного простору, забезпечення плюралізму, багатоканальності отримання інформації, незалежної діяльності ЗМІ) і держави (інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності державних органів, інформаційне забезпечення внутрішньої і зовнішньої політики держави, функціонування системи захисту інформації з обмеженим доступом, проти-дія правопорушенням в інформаційній сфері, комп'ютерним злочинам тощо).

У залежності від об'єктного складу (особи, суспільства або держави, що є об'єктом) визначають такі види інформаційної безпеки:

- особисту (безпеку конкретної особи);

- суспільну (безпеку суспільства);
- державну (безпеку окремої держави);
- міжнародну (безпеку багатьох держав, світового співтовариства загалом).

Дослідник Тихомиров О. О. пропонує серед суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки узагальнено виділити три групи: *міжнародні організації; держава в особі державних організацій; недержавні організації, громадяни та їх об'єднання*. Такий підхід був закріплений в Доктрині інформаційної безпеки, яка передбачала що діяльність органів виконавчої влади у сфері забезпечення інформаційної безпеки України має бути зосереджена на конструктивному поєднанні діяльності держави, громадянського суспільства і людини. Окрім того, заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України фактично відображали міжнародний, державний і недержавний рівні забезпечення інформаційної безпеки.

Дослідник В. І. Гурковський до системи органів (суб'єктів) щодо підтримання інформаційної безпеки відносить: 1) *органи законодавчої влади і державного управління загальної компетенції* – Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України; 2) *Конституційний суд, суди загальної юрисдикції*; 3) *органи виконавчої влади*: а) правоохоронні органи – Прокуратура України, Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України; б) галузеві органи державного управління, що регулюють інформаційні відносини в певних галузях – Державний комітет зв'язку та інформатизації України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державний департамент інтелектуальної власності, Департамент спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України; 4) *громадські структури* – підприємства, установи, організації різних форм власності, діяльність яких пов'язана з наданням послуг зв'язку, із захистом інформації, інформаційні агентства, суб'єкти видавничої справи.

Дослідник О. В. Олійник на основі аналізу чинного законодавства та враховуючи досвід інших держав запропонував *чотири*

рівні організаційно-функціональної системи забезпечення інформаційної безпеки. **Перший рівень** – стратегічний, загальнодержавний, який включає Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України та їх консультативно-дорадчі органи. Це рівень охоплює політичні рішення, законодавче і нормативно-правове забезпечення, встановлення порядку міжнародного співробітництва, застосування сил і засобів інформаційного протистояння, поведінки суб'єктів в критичних ситуаціях. **Другий рівень**, за О. В. Олійником, організаційно-виконавчий, відомчо-територіальний, який включає центральні органи виконавчої влади і органи місцевого самоврядування, воєнну організацію держави, правоохоронні органи і органи судової влади. На цьому рівні здійснюється організаційне і методичне забезпечення інформаційної безпеки у відповідних галузях та адміністративно-територіальних утвореннях, координація і контроль діяльності у сферах відповідальності державно-владних структур. **Третій рівень** – критично важливі інфраструктури країни, до яких доцільним вбачається включення підприємств, установ і організацій, комунікацій національного простору та інших об'єктів, управління яким здійснюється з використанням електронно-комунікаційних засобів та інформаційних технологій. На цьому рівні мають виконуватись повноваження, спрямовані на забезпечення безпечного функціонування загальнодержавних, відомчо-територіальних критично важливих інфраструктур, гарантованого попередження зовнішніх та внутрішніх загроз і небезпек, які можуть завдати шкоду громадянам, суспільству і державі. **Четвертий рівень** – рівень суб'єктів невідомого характеру, до яких О. В. Олійник відніс громадян України та їх об'єднання, державні і приватні засоби масової інформації.

Забезпечення інформаційної безпеки можна визначити як комплекс адміністративних заходів необхідний для досягнення такого стану інформаційного розвитку (духовного, соціально-політичного, технічного) та захищеності особи, суспільства, держави, за якого сторонні інформаційні впливи не завдають суттєвої шкоди національним інтересам. Діяльність із забезпечення інформаційної безпеки має бути зосереджена на конструктивному

поєднанні діяльності держави, громадянського суспільства та людини за трьома головними напрямками:

- інформаційно-психологічному, зокрема щодо забезпечення конституційних прав і свобод людини й громадянина, створення сприятливого психологічного клімату в національному інформаційному просторі для утвердження загальнолюдських та національних моральних цінностей;
- технологічного розвитку, зокрема стосовно розбудови та інноваційного оновлення національних інформаційних ресурсів, упровадження новітніх технологій створення, оброблення та поширення інформації;
- захисту інформації, зокрема щодо забезпечення її конфіденційності, цілісності й доступності, в тому числі технічного захисту інформації в національних інформаційних ресурсах від кібернетичних атак.

Дослідник О. О. Золотар вважає, що різноманітність підходів до визначення категорії «інформаційної безпеки», виявлена як в науковій думці, так і в правовому регулюванні, вказує, що інформаційна безпека становить одну з важливих та багатограних концепцій в науці та інших сферах людської діяльності. Зміст і складність цієї концепції є також атрибутивною властивістю відносин у сучасному інформаційному суспільстві. Аналіз різних підходів до визначення категорії інформаційної безпеки дозволяє зробити висновок про недоцільність суворого дотримання однієї позиції. Найбільш відповідним є комплексний підхід, згідно з яким інформаційна безпека визначається через її істотні риси, основні функції, беручи до уваги постійну динаміку інформаційних і соціальних систем. Таким чином, онтологічне розуміння інформаційної безпеки опирається на ціннісному вимірі об'єкта безпеки. Тобто, коли йдеться про інформаційну безпеку людини – то це насамперед потреби людини, можливість реалізації яких в правовому полі закріплюється через її права і свободи.

Об'єктивно категорія «інформаційна безпека» виникла з появою засобів комунікації між людьми, а також з усвідомленням людиною

наявності у людей і їх співтовариств інтересів, яким може бути завданий збитку шляхом дії на інформаційні та комунікаційні засоби, наявність і розвиток яких забезпечує інформаційний обмін в соціумі. Враховуючи вплив на трансформацію ідей інформаційної безпеки, в розвитку інформаційно-комунікаційних засобів виділяють сім етапів. Розглянемо кожний етап детальніше.

I етап – до 1816 року – характеризується використанням природно виникаючих інформаційно-комунікаційних засобів. У цей період основне завдання інформаційної безпеки полягало в захисті відомостей про події, факти, майно, місцезнаходження і інші дані, що мають для людини особисто або співтовариства, до якого вона належала, життєве значення. Серед методів захисту інформації, розроблених на першому етапі її розвитку, варто згадати: підписи, особисті печатки, ручна і механічна шифрація, приховування факту передачі інформації.

II етап – починаючи з 1816 року – пов'язаний з початком використання штучно створених технічних засобів електро- і радіозв'язку. Для забезпечення скритності і перешкодостійкості радіозв'язку необхідно було використовувати досвід першого періоду інформаційної безпеки на вищому технологічному рівні, а саме застосування перешкодостійкого кодування повідомлення (сигналу) з подальшим декодуванням прийнятого повідомлення (сигналу). Цей часовий етап ознаменувався появою в широкому вжитку телеграфів і подібних пристроїв.

III етап – починаючи з 1935 року – пов'язаний з появою засобів радіолокації (визначення положення об'єкта за допомогою відбитих від нього радіохвиль) і гідроакустики (розділ акустики, що вивчає випромінювання, прийом і поширення звукових хвиль в реальному водному середовищі: океанах, морях, озерах тощо – для цілей підводної локації, зв'язку). Основним способом забезпечення інформаційної безпеки в цей період було поєднання організаційних і технічних заходів, направлених на підвищення захищеності засобів радіолокації від дії на їх приймальні пристрої активних маскуючих і пасивних імітуючих радіоелектронних перешкод. На третьому часовому етапі створено нову технологію для передачі інформації – радіо.

IV етап – починаючи з 1946 року – пов’язаний з винаходом і впровадженням в практичну діяльність електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів). Завдання інформаційної безпеки вирішувалися, в основному, методами і способами обмеження фізичного доступу до устаткування засобів добування, переробки і передачі інформації.

V етап – починаючи з 1965 року – обумовлений створенням і розвитком локальних інформаційно-комунікаційних мереж. Завдання інформаційної безпеки також вирішувалися, в основному, методами і способами фізичного захисту засобів добування, переробки і передачі інформації, об’єднаних в локальну мережу шляхом адміністрування і управління доступом до мережевих ресурсів.

VI етап – починаючи з 1973 року – пов’язаний з використанням надмобільних комунікаційних пристроїв з широким спектром завдань. Загрози інформаційній безпеці стали набагато серйознішими. Для забезпечення інформаційної безпеки в комп’ютерних системах з безпроводними мережами передачі даних потрібно було розробити нові критерії безпеки. Утворилися співтовариства хакерів, що ставлять собі за мету нанесення збитку інформаційній безпеці окремих користувачів, організацій і цілих країн. Інформаційний ресурс став найважливішим ресурсом держави, а забезпечення його безпеки – найважливішою і обов’язковою складовою національної безпеки. Формується інформаційне право – нова галузь міжнародної правової системи.

VII етап – починаючи з 1985 року – пов’язаний зі створенням і розвитком глобальних інформаційно-комунікаційних мереж з використанням космічних засобів забезпечення. Черговий етап розвитку інформаційної безпеки, очевидно, буде пов’язаний з широким використанням надмобільних комунікаційних пристроїв з широким спектром завдань і глобальним охопленням у просторі та часі, що забезпечуватиметься космічними інформаційно-комунікаційними системами. Для вирішення завдань інформаційної безпеки на цьому етапі необхідним є створення макросистеми інформаційної безпеки людства під егідою провідних міжнародних форумів. На цьому етапі створено кібермережі сучасного зразка, найбільшою з яких є Інтернет.

Таким чином, упродовж століть формувалося і видозмінювалося поняття інформаційної безпеки. Паралельно із розвитком засобів оброблення та передачі інформації вдосконалювалися підходи до забезпечення інформаційної безпеки. Чим складніше ставала техніка, чим більше довіряли їй інформації, тим сильніше була необхідність зберігати її в цілості й схоронності. З часом з'явилася потреба у захисті не тільки інформації, але й самої інформаційно-комунікаційної інфраструктури.

Попри розкриття змісту інформаційної безпеки багатьма ученими, визначення досліджуваної категорії наводиться також у нормативно-правових актах України. Повномасштабне вторгнення росії на територію України загострило та вивело на перший план проблему захисту національного інформаційного простору. Необхідність швидкого реагування та вирішення зазначеної проблеми зумовлена інформаційною загрозою державній безпеці України. Як відомо, через інформаційний вплив іншої сторони на свідомість, підсвідомість, інформаційні ресурси та інші об'єкти інформаційної інфраструктури країни, можна нав'язати особистості, суспільству чи державі бажану (для іншої сторони) систему цінностей, поглядів, інтересів і рішень у життєво важливих сферах суспільної та державної діяльності, керувати їхньою поведінкою і розвитком у бажаному для іншої сторони напрямку. Власне, це є загрозою суверенітету України в життєво важливих сферах народного господарства, що реалізовується на інформаційному рівні.

Враховуючи зазначене, очевидно, що сьогодні одним із першочергових завдань для України є захист інформаційної безпеки. Власне забезпечення останньої є «...найважливішою функцією держави, справою всього Українського народу» (ст. 17 Конституції України), «основним напрямом державної інформаційної політики» (п. 1 ст. 3 Закону України «Про інформацію»), одним із ключових завдань «державної політики у сферах національної безпеки і оборони» (п. 4 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України»). Правовою основою національної безпеки України є Конституція України, відповідно до якої розробляються закони,

доктрини, концепції, стратегії та програми, що визначають цілі та орієнтири політики національної безпеки України з метою своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України.

Закон України «Про основи національної безпеки України» визначає інформаційну безпеку важливою складовою національної безпеки. Значимість інформаційної безпеки пояснюється тим, що, по-перше, національні інтереси, загрози їм, управління цими ризиками реалізуються тільки через інформаційну сферу; по-друге, людина та її права, інформація та інформаційні системи та права на них – це основні об'єкти не тільки національної безпеки в інформаційній сфері, але й основні елементи всіх об'єктів безпеки в усіх галузях; по-третє, інформаційна складова є притаманною будь-якій сфері життєдіяльності суспільства. Об'єктами інформаційної безпеки є людина, суспільство та держава, забезпечення їхніх інтересів є завданням інформаційної безпеки.

Закон України «Про основи національної безпеки» стосовно загроз національній безпеці зазначає: на сучасному етапі найбільш важливими потенційними та реальними ризиками стабільності в суспільстві та національній безпеці України в інформаційній сфері є: 1) розголошення конфіденційної інформації, що є власністю держави та спрямована на забезпечення національних інтересів та потреб держави та суспільства; 2) прояви обмеження доступу громадян до інформації та свободи слова; 3) поширення через засоби масової інформації культу та ідеології насильства, жорстокості тощо; 4) комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм; 5) розголошення інформації, що становить як державну, так і іншу таємницю, що передбачена Законом; 6) намагання маніпулювання суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення упередженої, неповної чи недостовірної інформації.

Одним із ключових нормативно-правових документів, який визначає актуальні виклики та загрози національній безпеці України в інформаційній сфері, стратегічні цілі та завдання, спрямовані на протидію таким загрозам, захист прав осіб на інформацію та захист персональних даних є Стратегія інформаційної безпеки.

Зокрема, у Стратегії інформаційної безпеки затвердженій Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021 зазначено, що інформаційна безпека України – це складова частина національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом.

У вищезгаданій Стратегії представлено детальний аналіз загроз та викликів інформаційній безпеці в розрізі глобальних та національних рівнів, а також висвітлено стратегічні цілі її забезпечення з детальним аналізом окремих завдань.

Стратегічні цілі забезпечення інформаційної безпеки України:

- протидія дезінформації та інформаційним операціям, насамперед держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання національної, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі та ненависті, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини;
- забезпечення всебічного розвитку української культури та утвердження української громадянської ідентичності;
- підвищення рівня медіакультури та медіаграмотності суспільства;
- забезпечення дотримання прав особи на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, свободу вираження своїх поглядів і переконань, захист приватного

життя, доступ до об'єктивної та достовірної інформації, а також забезпечення захисту прав журналістів, гарантування їх безпеки під час виконання професійних обов'язків, протидія поширенню незаконного контенту;

- інформаційна реінтеграція громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях та на прилеглих до них територіях України, до загальноукраїнського інформаційного простору, а також відновлення їх права на інформацію, що дає їм змогу підтримувати зв'язок з Україною;
- створення ефективної системи стратегічних комунікацій;
- розвиток інформаційного суспільства та підвищення рівня культури діалогу.

Відповідно до Стратегії інформаційної безпеки, загрозами та викликами інформаційній безпеці на глобальному рівні є:

- збільшення кількості глобальних дезінформаційних кампаній;
- інформаційна політика російської федерації;
- посилення кількості соціальних мереж, їх інтегрованість з іншими соціальними сервісами повсякденного користування;
- недостатній рівень медіаграмотності (медіакультури) в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій.

До національних загроз та викликів інформаційній безпеці згідно Стратегії відносяться:

- інформаційний вплив російської федерації як держави-агресора на населення України;
- інформаційне домінування російської федерації як держави-агресора на тимчасово окупованих територіях України;
- обмежені можливості реагувати на дезінформаційні кампанії;
- несформованість системи стратегічних комунікацій;
- недосконалість регулювання відносин у сфері інформаційної діяльності та захисту професійної діяльності журналістів;

- спроби маніпуляції свідомістю громадян України щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України;
- доступ до інформації на місцевому рівні;
- недостатній рівень інформаційної культури та медіа-грамотності в суспільстві для протидії маніпулятивним та інформаційним впливам.

Для України важливим питанням є створення ефективної системи забезпечення інформаційної безпеки. Загалом під останньою розуміють організовану державою сукупність суб'єктів (державних органів, посадових осіб, громадських організацій, окремих громадян), об'єднаних цілями та завданнями захисту національних інтересів України в інформаційній сфері, які здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України.

Відповідно до Стратегії інформаційної безпеки, в Україні систему забезпечення інформаційної безпеки формують органи державної влади. Склад та функції системи забезпечення інформаційної безпеки в Україні становлять:

Рада національної безпеки і оборони України: здійснює координацію діяльності органів виконавчої влади щодо забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері.

Кабінет міністрів України:

- забезпечує формування та реалізацію інформаційної політики держави, забезпечує інформаційний суверенітет, фінансування програм, пов'язаних з інформаційною безпекою, спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади у цій сфері;
- розробляє та затверджує план заходів з реалізації Стратегії, на основі якого відповідні органи виконавчої влади реалізують заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки.

Центральний орган виконавчої влади:

- здійснює в межах компетенції нормативно-правове регулювання у сфері інформаційної безпеки України;
- визначає перспективи та пріоритетні напрями розвитку у сфері інформаційної безпеки України;

- сприяє популяризації та формуванню позитивного іміджу України у світових інформаційних ресурсах та національних інформаційних ресурсах іноземних держав з метою захисту її політичних, економічних та соціально-культурних інтересів, зміцнення національної безпеки і відновлення територіальної цілісності України.

Міністерство оборони України:

- забезпечує моніторинг інформаційного простору, прогнозування та виявлення інформаційних загроз національній безпеці держави у воєнній сфері;
- забезпечує підготовку та проведення інформаційних заходів оборони держави, координацію залучення до них суб'єктів забезпечення національної безпеки держави;
- забезпечує розвиток та функціонування системи стратегічних комунікацій сил оборони;
- забезпечує здійснення правових, організаційних, технічних, інформаційних та інших дій щодо забезпечення власної інформаційної безпеки, у тому числі захисту єдиного інформаційного середовища сил оборони;
- забезпечує зв'язки з українськими та іноземними засобами масової інформації щодо висвітлення ситуації у районах здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях;
- забезпечує протидію інформаційним операціям та іншим заходам інформаційного впливу, спрямованим проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України;
- забезпечує донесення достовірної інформації до військовослужбовців Збройних Сил України, інших складових сил оборони.

Служба безпеки України:

- здійснює моніторинг спеціальними методами і способами вітчизняних та іноземних засобів масової

інформації та Інтернету з метою виявлення загроз національній безпеці України в інформаційній сфері;

- здійснює протидію проведенню проти України спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, загострення суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації.

Розвідувальні органи України сприяють реалізації та захисту національних інтересів України в інформаційній сфері за кордоном, здійснюють виявлення та протидію зовнішнім інформаційним загрозам у сфері безпеки та оборони держави.

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення бере участь у забезпеченні захисту українського інформаційного простору від пропагандистської аудіовізуальної продукції держави-агресора, сприяє розповсюдженню українського телерадіомовлення на тимчасово окупованих територіях України.

Стратегією передбачено, що органи державної влади у взаємодії з органами місцевого самоврядування, Центром протидії дезінформації та інститутами громадянського суспільства забезпечують реалізацію Стратегії згідно з планом заходів, який затверджується Кабінетом Міністрів України. До реалізації цілей Стратегії відповідальними державними органами можуть залучатися також наукові та науково-дослідні установи, які забезпечують науково-аналітичне та експертне супроводження процесу формування та реалізації державної інформаційної політики.

З урахуванням сучасних актуальних викликів і загроз дослідник Старостін О. виокремив конкретні кроки щодо забезпечення інформаційної безпеки як складової національної безпеки України.

1. Використання можливостей штучного інтелекту в ході забезпечення інформаційної безпеки. Штучний інтелект стає все більш актуальною темою досліджень у сфері національної безпеки через зростаючу потребу в мирних та інклюзивних суспільствах, а також у підтримці сильних інститутів правосуддя. Оскільки електронні суспільства продовжують розвиватися завдяки прогресу

в інформаційно-комунікаційних технологіях, штучний інтелект має вирішальне значення для забезпечення розробки заходів безпеки, особливо проти зростаючих кіберзагроз і кібератак.

2. Закладення надійного економічного підґрунтя для розвитку інформаційних технологій. Так, вітчизняні дослідники даної проблематики стверджують, що поступовий еволюційний розвиток національної економіки вимагає залучення максимального обсягу інвестицій, які мають бути спрямовані на створення ефективної системи кредитування малого та середнього бізнесу, розвиток технологічного виробництва конкурентоспроможної продукції, удосконалення транспортної інфраструктури та створення нових робочих місць.
3. Забезпечення ресурсної та інфраструктурної основи інформаційної безпеки України. Окремі дослідники наголошують, що використання енергії має важливе значення для існування будь-якої країни в сучасному світі. Електроенергетика надзвичайно важлива для економіки і має великий вплив на її галузі, оскільки від неї залежить їх нормальне функціонування. Запорукою енергетичної безпеки країни, а отже, її сталого розвитку є надійне, стабільне, достатнє, економічно ефективне та екологічно чисте енергопостачання. Водночас в умовах російсько-української війни та постійних атак на вітчизняні об'єкти критичної інфраструктури науковці стверджують, що високі технології є однією з найважливіших складових ефективності та надійності установ і відділів, які є частиною об'єктів критичної інфраструктури.
4. Розвиток інформаційної компетентності та медіаосвіти населення. Не випадково у світі сучасних викликів окремі науковці до кола ключових компетентностей відносять саме інформаційну компетентність, яка базується на універсальному вмінні працювати з різними

джерелами інформації та забезпечує допрофесійну та соціальну мобільність особистості.

Для забезпечення інформаційної безпеки та створення відповідних умов дослідник О. В. Войтко вважає, що необхідно визначити ряд основних завдань з реалізації державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки України (в умовах конфлікту з рф) таких як:

- забезпечення постійного об'єктивного моніторингу інформаційного простору (внутрішнього та зовнішнього), систематичний аналіз результатів моніторингу;
- чітке визначення єдиного загальнодержавного стратегічного наративу та особливостей його трактування різними державними інституціями України; створення механізмів унеможливлення відхилення від наративу при здійсненні інформаційної діяльності різними державними інституціями;
- скоординована діяльність в інформаційному просторі всіх державних інституцій України;
- реалізація принципів та методології стратегічних комунікацій всіма державними інституціями, які здійснюють інформаційну діяльність;
- виявлення, оцінювання та прогнозування наслідків загроз національним інтересам та національній безпеці України в інформаційній сфері;
- протидія зовнішнім інформаційним впливам на населення України, зокрема на воєнно-політичне керівництво, особовий склад всіх складових Сектору безпеки і оборони України;
- захист об'єктів критичної інформаційної інфраструктури України (зокрема від кібератак);
- підвищення медіаграмотності населення України.

При реалізації запропонованих положень це дозволить:

- досягти єдиного розуміння сутності основних шляхів (способів) реалізації державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки (в умовах конфлікту з рф);

- розробити теоретичну базу для вирішення проблеми реалізації державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки (в умовах конфлікту з рф) з єдиних концептуальних позицій;
- створити дієву систему реалізації державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки (в умовах конфлікту з рф проти України, відновленню територіальної цілісності і державного суверенітету України, своєчасному виявленню і нейтралізації загроз національним інтересам та національній безпеці України в інформаційній сфері, задоволенню національних інтересів України в усіх сферах життєдіяльності держави.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте зміст поняття «інформаційна безпека».
2. Визначте особливості інформаційної безпеки особи, суспільства та держави.
3. Які виділяють напрями забезпечення інформаційної безпеки України як складової національної безпеки?
4. Визначте суб'єктів та об'єктів інформаційної безпеки.
5. Охарактеризуйте рівні організаційно-функціональної системи забезпечення інформаційної безпеки.
6. Охарактеризуйте особливості етапів розвитку інформаційно-комунікаційних засобів.
7. Які виділяють виклики та загрози в сфері інформаційної безпеки України відповідно до Стратегії інформаційної безпеки?
8. Які органи державної влади входять до системи забезпечення інформаційної безпеки України?

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Безпека – стан складної системи, коли дія зовнішніх і внутрішніх факторів не призводить до погіршення системи або до неможливості її функціонування і розвитку.

Інформаційна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави, при якому досягається інформаційний розвиток (технічний, інтелектуальний, соціально-політичний, морально-етичний тощо), за якого сторонні інформаційні впливи не завдають їм суттєвої шкоди.

Інформаційна безпека особи – це стан захищеності психіки та здоров'я людини від деструктивного інформаційного впливу, який призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності та (або) погіршення її фізичного стану.

Інформаційна безпека суспільства – це можливість безперешкодної реалізації суспільством й окремими його членами своїх конституційних прав, пов'язаних із вільним одержанням, обробленням, створенням і поширенням інформації, а також ступінь їх захисту від деструктивного інформаційного впливу.

Інформаційна безпека держави – це стан її захищеності та інформаційного розвитку, при якому акції інформаційного впливу, спеціальні інформаційні операції, інформаційні війни, інформаційний тероризм, незаконне зняття інформації за допомогою спеціальних технічних засобів та комп'ютерна злочинність не завдають суттєвої шкоди національним інтересам.

Забезпечення інформаційної безпеки – діяльність, сукупність заходів і загалом здатність суспільства і держави гарантувати бажаний захищений стан.

Безпека інформації (даних) – це стан захищеності інформації (даних), при якому забезпечуються її конфіденційність, доступність і цілісність.

Інформаційна безпека України – це складова частина національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави,

за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів.

Стратегія інформаційної безпеки – це офіційний нормативний акт, що визначає цілі, принципи, напрями, заходи та механізми забезпечення інформаційної безпеки в межах держави та включає комплексний план дій, спрямований на забезпечення захисту інформаційних ресурсів організації, держави чи окремої особи від несанкціонованого доступу, кіберзагроз, витоку, маніпуляцій та інших форм інформаційних атак.

Загрози та виклики в інформаційній сфері – це сукупність дій, процесів або факторів, які можуть завдати шкоди інформаційним ресурсам, інформаційній безпеці та стабільності функціонування суспільства, держави чи організації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтко О. В. Реалізація державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки в умовах конфлікту з Російською Федерацією. *Міжнародний журнал «Грааль науки»*. 2021. № 1. С. 166.
2. Гурковський В. І. Деякі організаційно-правові питання взаємовідносин органів державної влади в сфері інформаційної безпеки. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2002. Вип. 5. С. 87.
3. Доктрина інформаційної безпеки України : Указ Президента України від 08.07.09 р. № 514/2009. URL: [//www.president.gov.ua/documents/9570.html](http://www.president.gov.ua/documents/9570.html)
4. Золотар О. О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика : монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім "АртЕк"», 2018. С. 400.
5. Інформаційна безпека держави : навч. посіб. для студ. спец. 6.170103 «Управління інформаційною безпекою», 125 «Кібербезпека»/ В. І. Гур'єв, Д. Б. Мехед, Ю. М. Ткач, І. В. Фірсова. Ніжин : ФОП Лук'яненко В. В. ; ТПК «Орхідея», 2018. С. 6, 10.
6. Інформаційна безпека : підручник / В. В. Остроухов, М. М. Присяжнюк, О. І. Фармагей, М. М. Чеховська та ін. ; під ред. В. В. Остроухова. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. С. 5–11.
7. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
8. Кукляк Р. І. Інформаційна безпека як складова національної безпеки України. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 4 (18). С. 105–106.
9. Мужанова Т. М. Інформаційна безпека держави : навчальний посібник, Київ. 2019. С. 8–22.
10. Олійник О. В. Теоретико-методологічні засади адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки України : монографія. Київ : Вид. підпр-во «Український пріоритет», 2012. С. 219–220.

11. Панченко О. Інформаційна безпека держави як елемент соціокультури. *Аспекти публічного управління*. 2020. № 1. С. 204.
12. Панченко О. Інформаційна складова національної безпеки. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2019. Вип. 3. С. 4–5.
13. Петрик В. М. Забезпечення інформаційної безпеки держави : підручник / за заг. ред. О. А. Семченка та В. М. Петрика. Київ : ДНУ «Книжкова палата України», 2015.
14. Про інформацію : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
15. Про національну безпеку України : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
16. Старостін О. Забезпечення інформаційної безпеки як складової національної безпеки України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 31 (1). С. 469–471.
17. Стратегія інформаційної безпеки : Указ Президента України від 21.12.2021 р. № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>
18. Тихомиров О. О. Забезпечення інформаційної безпеки як функція сучасної держави : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2011. С. 109.
19. Шатун В. Т. Інформаційна безпека – невід’ємна складова національної безпеки України. Наукові праці. *Державне управління*. 2016. Т. 267. Вип. 255. С. 175.
20. Шевчук М. О. До питання генези поняття інформаційної безпеки як складової національної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Том 2. № 78. С. 136.

РОЗДІЛ 8

ЕВОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Голуб'як Н. Р.

Війна є життєво важливою сферою для держави,
сфера життя або смерті, шлях до виживання або знищення.

Тому цю проблему слід уважно розглянути

Сун Дзи «Мистецтво війни»

8.1 Війна як основний інструмент забезпечення безпеки. Витоки та формування безпекових систем

Стародавня історія, середньовічна історія та сучасність – перш за все історія воєн. Така практика призвела до розвитку мистецтва ведення війни та розробки дієвої стратегії. До воєнної проблематики зверталися найвидатніші мислителі різних епох, від Сун Дзи, Нікколо Макіавеллі, Томаса Гоббса, Карла фон Клаузевіца, Ганса Моргентау до сучасників Мартіна ван Кревельда, Мері Келлдор та Шона Макфейта. Їхні ідеї продовжують впливати на сучасні міжнародні відносини та стратегії безпеки, оскільки аналіз ідей класиків політичної думки допомагає краще зрозуміти нові виклики і розробляти оновлені стратегії забезпечення безпеки.

З початку існування держави, і протягом декількох десятиків століть проблема безпеки була зведена до війни, яка велася дуже часто з тривіальних причин, це було «капризом» правителів, бажанням отримати прибуток, прагненням до слави і престижу. Війна також була інструментом побудови імперії, який іноді знищав з смертю імператора (прикладом є завоювання Олександра Македонського). Зростання території прийшло із необхідності розширювання та експансії нових земель, досить часто це було прикладом егоїстичних прагнень правителя. З появою великих релігій мотивом війни стає поширенням віри.

Війна завжди супроводжувалася кровопролиттям, руйнуванням та виснаженням сили, регресом цивілізації, деморалізацією і дегуманізацією суспільного життя, виродження звичаїв; загалом, торжеством низьких людських інстинктів. У рідкісних випадках війна ставала предметом розрахунку пов'язаним із правовою потребою в безпеці (такі війни називалися оборонні або справедливі). Війни, які на той час були, по суті, єдиним виразом «політики безпеки» держав, мали незначне відношення до безпеки; швидше, навпаки, вони призводили до порушення безпеки держав, в тому числі тих, хто їх ініціював.

У період Відродження, у XVI столітті в Європі з'являються нові інструменти безпеки держав – **мирні договори та міжнародне право**. Однак їх поява не відіграє значної ролі, тому що країна може оголосити війну без будь-яких правових наслідків. Однак відбуваються вагомні перетворення у політичному житті Європи. В 1555 р. укладається **Аугсбурзький релігійний мир**, який визнавав протестантизм на території Священної Римської імперії, а також тогочасні князі отримали право вибирати віру для своїх земель. У договорі був введений знаменитий принцип **“cuius regio, eius religio”** («чия влада, того і віра»), який означає, що держави є суверенними в своїй владі над їх територією та населенням. Компромісна угода стала значним кроком у напрямку встановлення релігійної толерантності в Європі та запобігання подальшим релігійним війнам. Хоча цей договір мав свої обмеження і не вирішив усіх релігійних протиріч, але він заклав важливі основи для подальшого розвитку міжнародних відносин і концепції безпеки.

У другій половині XVI століття із посиленням на цей договір, з'являються **основи вчення про міжнародне право**. Релігійні конфлікти, розвиток дипломатії і формування концепції суверенітету – все це сприяло становленню нового міжнародного порядку. Хоча міжнародне право того часу було далеким від досконалості, воно заклало важливі основи для подальшого розвитку. Формуються ідеї іспанської (Франсиско де Віторія (1492–1546 рр.), Франсиско Суарес (1548–1617 рр.)) та італійської школи міжнародного

права (Марсилій Падуанський (1275–1342 рр.), Данте Аліґ'єрі (1265–1321 рр.)), «батька Вестфальського договору» Гуго Гроція, які відстоюють першість закону (права) у відносинах між народами.

Гуго Гроцій (1583–1645 рр.) – нідерландський юрист, який вважається одним з батьків сучасного міжнародного права. У своїх працях він обґрунтував, що міжнародне право є універсальним і базується на природному праві, незалежно від національних чи релігійних традицій. Крім того, Гроцій був прихильником рівності між державами, їхнього права на суверенітет і самоврядування. А також виступав за те, щоб конфлікти вирішувалися через переговори та право, а не шляхом сили.

Таким чином, ідеї іспанської та італійської шкіл, а також концепції Гуго Гроція, мали вирішальне значення для формування сучасного міжнародного права. Вони акцентували на пріоритеті закону, мирного вирішення конфліктів та рівності між державами, що стало фундаментом для системи міжнародної безпеки.

Першими принципами, що регулюють відносини між народами стали право на незалежність, суверенітет, визнання плюралізму міжнародного співтовариства (створеного не тільки християнськими країнами), обов'язок співпраці між державами. Однак це ще не визнані принципи міжнародного права. Навпаки, вся епоха XVI–XVIII століть була часом зростання воєнної активності європейських держав. Від Тридцятилітньої війни до Наполеонівських воєн, це були довгі конфлікти, які поглинали ресурси держав, часто руйнуючи їх. З другого боку, це був час утворення національних держав, які ставали все більш організованими, що дозволило мобілізувати необхідні ресурси для ведення війн.

Саме в той час був розроблений новий важливий безпековий інструмент зовнішньої політики держав, а саме **принцип рівноваги**, який почав розглядатися як інституційний механізм міжнародного права. **Принцип рівноваги** як основи стабільності був формально встановлений **Утрехтським миром (1713 р.)**. Даний мир припинив тривалий, вичерпний конфлікт у північно-західній Європі, в якому брала участь Франція, Іспанія, Нідерланди, Великобританія та деякі німецькі держави. Принцип

рівноваги виключав політику територіальної експансії і мав запобігти гегемонії однієї наддержави, яка могла б стати загрозою для сусідів, що стало ключовим елементом європейської дипломатії XVIII століття.

8.2 Геополітичний баланс та концепція рівноваги сил у XIX столітті

Після наполеонівських війн (1799–1815 рр.) виникла потреба в перегляді європейського порядку. Віденський конгрес (1814–1815 рр.) мав на меті відновити стабільність та встановити новий баланс сил. На цьому конгресі був впроваджений принцип легітимізму, який передбачав відновлення законних династій та кордонів, що існували до Французької революції. Це було спрямовано на забезпечення **«справедливої рівноваги»**, де інтереси всіх держав враховувалися для підтримки стабільності та миру в Європі.

Віденська система міжнародних відносин (т. зв. «Європейський концерт») – структура міждержавних відносин в Європі, яка проіснувала з певними модифікаціями до Першої світової війни. Вперше було сформульовано поняття «великі держави», до яких належали Росія, Австрія, Велика Британія, Пруссія та Франція. Ці держави взяли на себе роль гарантів стабільності та порядку в Європі, спільно вирішуючи ключові міжнародні питання. Крім того, Віденська система передбачала можливість колективного втручання в справи тих держав, яким загрожували революції, а також можливість дипломатичних консультацій з територіальних та інших проблем.

Однак існували й певні недоліки. Перш за все, Європейський концерт гарантував безпеку великим монархіям; по-друге, він не враховував інтереси націй, завойованих Росією та Австрією; по-третє, дана система не була гнучкою в умовах економічних та політичних змін, які стали постійною рисою європейської сучасності. В той час відбувається піднесення Пруссії, здійснюються

війни за самовизначення, боротьба націоналізму малих народів, що виступають за звільнення від іноземного правління з націоналізмом великих держав, які відмовлялися відмовитися від свого панування над ними, простежується поступовий занепад великий багатонаціональних монархій. Подальший опір проти національного гніту призвело до «Весни народів» (1848–1849 рр.), яка охопила більшість європейських країн і мала на меті повалення феодально-абсолютистських режимів, впровадження демократичних реформ та забезпечення національного самовизначення. Хоча більшість революцій зазнали поразки, вони мали значний вплив на подальший розвиток Європи.

Загальний мир і безпека в системі рівноваги втратила сенс з появою **принципу імперіалізму**. У другій половині XIX століття Європа переживала інтенсивну індустріалізацію. Промислова революція призвела до швидкого економічного зростання, розвитку нових технологій та збільшення виробництва. Це стимулювало пошук нових ринків збуту, джерел сировини та можливостей для інвестицій. Відтак, зростаюча економічна конкуренція між європейськими державами призвела до перегляду зовнішньої політики. Країни почали активно розширювати свої колоніальні володіння в Африці, Азії та інших регіонах, прагнучи забезпечити контроль над ресурсами та ринками. Ця експансія, відома як імперіалізм, була мотивована економічними інтересами, стратегічними міркуваннями та бажанням підвищити національний престиж.

Спочатку т.зв. «невідкритих» земель було достатньо для розвинутих країн Західної Європи, відтак «Новий світ» (іспанська, португальська експансія був повністю розділений. Проте це не припинило розширення капіталу, коштом колоніальних держав, що й призвело до конфлікту інтересів з колами розвинутої столиці інших країн.

На початку XX століття суперечності між провідними імперіалістичними державами загострилися через боротьбу за перерозподіл колоній, ринків збуту та сфер впливу. Це призвело до формування військово-політичних блоків – Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та Антанти (Велика Британія, Франція,

Росія). В подальшому зростання напруженості між цими блоками створило передумови для глобального конфлікту.

8.3 Перша світова війна та пошук механізмів колективної безпеки

Обидві світові війни стали підтвердженням військового характеру імперіалізму. Це виражалося в різних формах від військової присутності, експедиційної діяльності, утримання безпеки морських транспортних шляхів, важливих для формування міжнародного порядку. Офіційним лейтмотивом військового дискурсу стає цивілізаційна місія, а саме безпека (інтереси) одних держав створює почуття загрози для інших.

У цей період особливу увагу приділяли технічній перевазі у веденні війни. Саме технічна перевага західних держав над іншими частинами світу дозволяла їм завойовувати країни з давніми та розвиненими цивілізаціями, такі як Китай та Індія. Це також породило ідею використання сили для впровадження «вищого» суспільного устрою або примусу до прогресу.

Розвиток військової техніки, зокрема збільшення вогневої потужності, мобільності руйнівних засобів, застосування хімічної зброї та появи літаків, а також масовий характер збройних сил («війна народів») та їх організація, проявилися в руйнівній Першій світовій війні (1914–1918 рр.), яка стала не лише результатом випадковості, але й наслідком глибоких протиріч, що назрівали в Європі. Це був провал дипломатії, брак механізмів комунікації та крах системи стримувань і противаг.

У цей час стирається різниця між солдатами та цивільним населенням як об'єктами воєнних атак. Війна вийшла далеко за межі Європи, територією воєнних дій стали Африки, Близькій Схід та Східна Азія. Деякі імперії впали, з'явилося багато нових країн, виникає проблема суперечливих, невизначених кордонів особливо в контексті національних меншин. Це стане джерелом майбутніх конфліктів. Такий руйнівний характер війни створив новий тип

небезпеки і викликав оборонну реакцію у вигляді політичних та правових заходів, спрямованих на обмеження озброєнь, використання сили та запобігання військовим діям.

Перша світова війна спонукала багатьох політиків шукати цілісний підхід до проблеми миру в Європі. Традиційно, відповідно до чинного законодавства, застосування збройної сили вимагало категоричних обмежень. Одним з перших проєктів були Чотирнадцять пунктів американського президента Вудро Вілсона, оголошені у Вашингтоні 8 січня 1918 р. Ключовою пропозицією було створення «загального об'єднання націй», щоб надати взаємні гарантії політичної незалежності і територіальної цілісності всіх країн, які стануть частиною об'єднання (мова йде про Лігу Націй). Створення даного об'єднання стане переломним моментом у справах міжнародної безпеки.

Офіційно Ліга Націй була заснована на Паризькій мирній конференції в 1919–1920 роках. Статут Ліги Націй, також відомий як Пакт Ліги Націй, був схвалений 28 квітня 1919 року на Паризькій мирній конференції та підписаний 28 червня 1919 року. Відтак, Пакт Ліги Націй став першою системою **колективної безпеки**. Це була спроба відійти від поточного методу дотримання миру в межах більшої спільноти держав, яка складалася з сили держав та балансу сил, сформованих різними коаліціями держав. Даний пакт був першим багатостороннім міжнародним документом, в якому, крім, поняття миру, з'являється термін «безпека». Таким чином, сутністю Ліги Націй була колективна безпека, сенс якої суворо обмежувати, повністю забороняти агресивну війну та створити цілий механізм забезпечення відповідності принципу заборони застосування сили.

Положення Статуту Ліги Націй фактично означали відмову від системи балансу сил, замінюючи її колективною відповідальністю членів Ліги. Це передбачало втрату юридичного значення інституту нейтралітету як позиції нейтральності третіх держав щодо війни. У преамбулі Статуту Ліги Націй зазначалося, що члени Організації не повинні вдаватися до війни; вони мають підтримувати відкриті, справедливі та поважливі відносини між державами; утверджувати розуміння міжнародного права в діях урядів;

підтримувати справедливість і сумлінно виконувати договірні зобов'язання у взаємодії між організованими народами.

Держави-учасниці зобов'язувалися: визнати, що підтримання міжнародного миру і безпеки вимагає скорочення національних озброєнь (Стаття 8); гарантувати територіальну цілісність та існуючу політичну незалежність усіх членів Ліги (Стаття 10); утримуватися від війни протягом трьох місяців без вирішення спору арбітражем, судовим врегулюванням чи розслідуванням Радою Ліги (Стаття 12).

Однак це не означало повної ліквідації війни з міжнародного життя. Держави могли вдатися до неї, але лише після мирного вирішення спорів. Якщо держава, сторона конфлікту, не бажає виконувати судові рішення або підпорядковуватися компетентним органам Ліги, інша держава має право ініціювати війну.

Практичне значення для підтримання миру мали додаткові заходи, що гарантували дотримання правила заборони війни. Стаття 11 Пакту Ліги Націй проголошувала, що Ліга повинна прийняти всі заходи, які можуть ефективно забезпечити мир. Розвиток цього зобов'язання відображено у Статті 16, де зазначено, що країна, яка здійснює «військовий акт», діє проти всіх членів Ліги і підлягає санкціям у формі негайного припинення всіх контактів з членами Ліги.

Крім того, члени Ліги взяли на себе зобов'язання надавати свої військові контингенти. Країна, яка порушила зобов'язання пакту, підлягала виключенню з Ліги. Усі ці положення були новими у міжнародних відносинах. Вони були настільки радикальними, що держави не змогли швидко адаптуватися у своєму розумінні та поведінці до нових умов своєї політики безпеки. Відмова від військової сили в системі безпеки Ліги були гарантовані законом і міжнародним правосуддям, яке розглядалося судами (Міжнародний суд) та міжнародними органами.

Проте Лігу Націй критикували за ідеалізм пропозицій, за нескінченність дипломатичних зустрічей та консультацій, за нездатність впоратись із зростаючими загрозами і, зрештою, неможливістю запобігти початковій стадії другої світової війни.

Хоча названі положення в майбутньому стали основою для нової системи колективної безпеки у формі ООН.

Поразка Ліги Націй визначалася відсутність визнання серед її членів відповідальності за ефективність системи, і підтримання миру. Серед недоліків виділяють: добровільний вступ і вихід з Ліги Націй; неприєднання Сполучених Штатів Америки до Ліги; порушення принципу колективної безпеки, шляхом укладання часткових систем надання гарантії безпеки (наприклад, Локарнська конференція 1925 р.); ігнорування положення про зобов'язання що стосується скорочення озброєнь; непослідовність та нерішучість застосування санкції до країн, які порушують правила Ліги; політику «умиротворення», яка стала результатом Мюнхенської конференції 1938 року, під час якої Франція та Велика Британія погодились на окупацію Чехословаччини Третім Рейхом).

Однак остаточний крах першої системи колективної безпеки не можна звести лише до політичного опортунізму провідних членів Ліги Націй. Його причини були набагато глибшими: відродження імперських амбіцій, поширення фашистської ідеології, що виправдовувала агресію та геноцид, а також глибока економічна криза 1929–1932 років, яка спричинила соціальні та політичні потрясіння.

Попри невдачу, Пакт Ліги Націй заклав правову основу для сучасного міжнародного співтовариства. Європа, домінуючи в Лізі, започаткувала дискурс про міжнародну безпеку, який згодом продовжився під егідою Заходу та лідерством США. Проте, європейська безпека залишалася головним пріоритетом протягом наступних десятиліть.

8.4 Ядерна загроза та початок нової ери міжнародної безпеки

Версальська система, також відома як Версальський мирний порядок, проіснувала недовго. Створення Анतिकомінтернівського пакту, до якого увійшли Третій Рейх, Японія та Італія, призвело

до порушення попередніх міжнародних угод. Це, зрештою, спричинило розв'язання Другої світової війни, яка почалася 1 вересня 1939 року з вторгнення Німеччини до Польщі.

Війна стала одним із наймасштабніших конфліктів в історії людства, забравши життя мільйонів людей у Європі, Азії, Африці та на Тихоокеанському фронті. Рівень руйнувань, спричинених війною, не мав прецедентів: великі міста, соціальні та культурні центри, а також національні осередки цивілізації були стерті з лиця землі. Символами цих руйнувань стали Варшава та Хіросіма. Війна принесла нові руйнівні технології та методи ведення бойових дій, серед яких – масовані бомбардування беззахисних міст, створення ядерної зброї та концентраційних таборів, які функціонували як «фабрики смерті».

Цивільне населення стало основною жертвою широкомасштабних атак, кульмінацією яких стало застосування ядерної зброї проти міст Хіросіма та Нагасакі. Лише два атомні вибухи забрали миттєві життя понад 150 тисяч людей, а наслідки радіації спричинили ще більше смертей у наступні роки.

Безпрецедентним злочином цієї війни став Голокост – цілеспрямована політика нацистської Німеччини щодо знищення єврейського населення. Протягом кількох років цей геноцид ретельно планувався та здійснювався в концентраційних таборах, спеціально побудованих для масового винищення людей. Голокост став однією з найжахливіших сторінок історії Другої світової війни.

Як і після кожної великої війни, переможці визначили нові державні кордони, керуючись насамперед власними інтересами безпеки. Вперше у міжнародній практиці одним із засобів досягнення цієї мети стали етнічні чистки – примусове переселення населення для ліквідації національних меншин.

Поділ світу, закріплений у Ялті та підтверджений у Потсдамі, визначав не лише територіальні сфери впливу, але й ідеологічні кордони. **Принцип «чия влада – того ідеологія»** став основою для післявоєнного світового порядку. Однак цей поділ став джерелом подальшої напруженості та потенційних конфліктів. Для його підтримання були потрібні значні військові ресурси та політика

гонки озброєнь, що згодом стало передумовою для початку Холодної війни.

Слід виділити три фактори, які визначили стан міжнародної безпеки під час холодної війни: поява ядерної зброї, накладення ідеологічної та військової конфронтації, глобальний характер протистояння між двома наддержавами та блоками країн.

Поява ядерної зброї стала безпрецедентним явищем в історії людства, адже це була зброя, здатна знищити все живе на планеті. Один із перших стратегів ядерної епохи Бернард Броді ще в 1946 році зауважив, що раніше військові командувачі прагнули знайти способи виграти війну, а тепер усі зусилля спрямовуються на те, щоб їй запобігти.

Ядерна гонка між наддержавами мала значні побічні наслідки. Зокрема, розвиток ракетних технологій сприяв запуску перших штучних супутників, що стало початком мілітаризації космосу. В 1957 році Радянський Союз здійснив запуск першого у світі штучного супутника Землі, відомого як «Супутник-1». Спочатку космічний простір використовувався для розміщення супутників розвідників, а згодом – як потенційний плацдарм для розміщення зброї, зокрема лазерних систем.

Стан взаємного гарантованого знищення змусив наддержави шукати шляхи обмеження ядерної загрози. Це знайшло своє відображення у низці міжнародних угод, спрямованих на обмеження розповсюдження ядерної зброї та її застосування. До основних належать: Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою (1963 р.), що забороняв проведення ядерних випробувань у зазначених середовищах та Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) (1968 р.), що спрямований на запобігання розповсюдженню ядерної зброї, сприяння роззброєнню та підтримку мирного використання ядерної енергії. Окрім цього, розпочалися переговори між США та СРСР щодо скорочення стратегічних наступальних озброєнь, зокрема в рамках угод SALT, які стосувалися обмеження ядерних ракет, здатних завдати удару по території противника.

Ядерна одержимість та страх перед потенційною військовою перевагою однієї зі сторін протягом кількох десятиліть залишалися визначальним чинником міжнародної безпеки, породжуючи напруженість у світовій політиці та прискорюючи гонку озброєнь.

8.5 Формування військових альянсів у час холодної війни

Під час холодної війни безпекова ситуація визначалася протистоянням між Сходом і Заходом, де панував принцип «чия влада, того і устрій». Однак конфлікт між США та СРСР виходив за межі боротьби за глобальне лідерство, зони впливу та доступ до стратегічних ресурсів. Це було зіткнення двох універсальних ідеологій, різних поглядів на соціально-економічний лад, а також протилежних уявлень про відносини між людиною і державою. Політична та економічна системи слугували маркерами приналежності до одного з ідеологічних і стратегічних блоків, а спроба змінити систему означала б зміну цієї приналежності, що мало б наслідки у сфері безпеки.

Тому значну увагу приділяли підтримці системної однорідності в межах власної сфери впливу. Водночас обидві сторони намагалися підірвати існуючий ідеологічний статус-кво: Радянський Союз підтримував революції та перевороти марксистсько-ленінського спрямування, тоді як США та їхні союзники поширювали власні цінності серед суспільств комуністичних держав. Тісний зв'язок між ідеологією та безпекою робив ці поняття взаємозалежними.

Ця ситуація призвела до розширення поняття «безпеки» та суб'єктивності в інтерпретації конкретних подій з точки зору безпеки. Будь-яка реальна або уявна слабкість могла бути використана противником, що підвищувало значення розвідки та контррозвідки.

На початковому етапі холодної війни з'явилася ще одна важлива інституційна новація в політиці безпеки – формування спільнот безпеки. Держави, усвідомлюючи взаємозалежність та спільні інтереси, розуміли, що конфлікт між ними стає неможливим.

Навесні 1948 року в Східній Європі чітко окреслилася зона впливу СРСР, яка охоплювала Східну Німеччину, Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Югославію, Албанію, Болгарію та Румунію. Ці країни були пов'язані з Радянським Союзом політичними договорами, перші з яких уклали ще під час війни. Договори про взаємодопомогу між СРСР і країнами так званої «народної демократії» мали однаковий формат і були укладені на 20 років (вони включають: Польщу, Чехословаччину, Німецьку Демократичну Республіку (НДР), Угорщину, Румунію та Болгарію (усі – 1948 року)).

Холодна війна започаткувала новий етап у політиці безпеки, що супроводжувався створенням багатосторонніх політико-військових альянсів. Однак вони мали принципово інший характер, ніж союзи, відомі з попередніх століть, і відзначалися чотирма ключовими ознаками:

1. Міжнародно-правова основа – альянси формувалися на основі офіційних міжнародних договорів, які реєструвалися в Організації Об'єднаних Націй. Їхня головна суть полягала в зобов'язанні держав-членів (зокрема, стаття 5) надавати взаємну військову допомогу в разі збройної агресії.
2. Організаційна структура – альянси мали складну організаційну систему, яка сприяла інтеграції військових потенціалів країн-учасниць.
3. Контроль над союзниками – військові блоки слугували не лише для зовнішньої безпеки, а й для підтримки політичної дисципліни всередині угруповань.
4. Ідеологічна функція – альянси відігравали важливу роль у поширенні та закріпленні відповідних політичних і економічних моделей у своїх сферах впливу.

Початком формування військового союзу Заходу став 1948 року, коли Велика Британія та Франція ініціювали переговори з Бельгією, Нідерландами та Люксембургом щодо укладення політичного пакту для зміцнення європейської безпеки. Це стало продовженням англо-французької угоди, підписаної

4 березня 1947 року в Дюнкерку, яка була спрямована на запобігання новій агресії з боку Німеччини.

В подальшому 17 березня 1948 року у Брюсселі представники цих країн підписали Брюссельський договір – угоду про економічне, соціальне та культурне співробітництво, а також колективну самооборону. Хоча документ включав положення про співпрацю в різних сферах, його головною метою була саме безпекова координація. Договір передбачав автоматичне надання військової допомоги в разі нападу на будь-яку з країн-учасниць, а також консультації у разі загроз на інших континентах.

Після укладення Брюссельського договору постало питання про залучення США до європейської оборонної системи. 17 березня та 17 квітня 1948 року міністри закордонних справ Франції та Великої Британії – Жорж Бідо та Ернест Бевін – звернулися до держсекретаря США Джорджа Маршалла з пропозицією розпочати переговори щодо створення ширшого військового альянсу. Ці ініціативи отримали підтримку в Конгресі США. 11 червня 1948 року Сенат схвалив так звану «резолюцію Ванденберга», яка дозволяла уряду США укладати військові союзи навіть у мирний час.

Відповідно до ухвалених рішень, у жовтні 1948 року країни Брюссельського договору уклали тимчасову угоду про співпрацю з США та Канадою. Це стало кроком до формування довгострокового військового союзу. Відтак, після низки переговорів, що тривали з грудня 1948 року, 20 березня 1949 року було узгоджено остаточний текст договору. 4 квітня 1949 року у Вашингтоні було підписано Північноатлантичний договір. Його засновниками стали США, Канада та 10 країн Західної Європи: Бельгія, Велика Британія, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Франція. Договір був укладений на 20 років, швидко ратифікований усіма учасниками й офіційно набув чинності 24 серпня 1949 року.

У період Холодної війни Сполучені Штати Америки взяли на себе роль гаранта безпеки та лідера «вільного світу». У 1950-х роках було створено інтегровану військову структуру НАТО, яка стала безпрецедентним прикладом військово-політичної координації між суверенними державами.

Усі країни-члени дотримувалися спільної стратегії, яка залишалася конфіденційною. Протягом Холодної війни (1949–1989) лише одна країна – Франція – вийшла з військової структури НАТО в 1966 році, проте зберегла членство в Альянсі та політичні зобов'язання.

Відтак, Альянс відіграв вирішальну роль у стримуванні СРСР і забезпеченні стратегічного балансу між Сходом і Заходом. Радянський Союз не наважувався перевірити ефективність гарантій НАТО, усвідомлюючи військовий потенціал США та їхню присутність у Західній Європі.

З приходом у 1953 році до влади в США президента Дуайта Ейзенхауера зовнішня політика Вашингтона щодо СРСР стала більш конфронтаційною. Було прийнято рішення щодо нарощування найновішої зброї масового ураження. У рамках відповідної діяльності 8 вересня 1954 року в Манілі було укладено Договір про колективну оборону Південно-Східної Азії (СЕАТО), відомий як Манільський пакт. Договір об'єднував США, Францію, Об'єднане Королівство, Австралію, Нову Зеландію, Філіппіни, Пакистан і Таїланд.

На тлі загострення міжнародних відносин у 1950-х роках постала потреба створити військово-політичний блок, який би охоплював Близький і Середній Схід, виконуючи роль зв'язуючої ланки між НАТО та СЕАТО. За підтримки США та Великої Британії уряд Іраку ініціював переговори з Туреччиною, результатом яких стало підписання 24 лютого 1955 року договору про співробітництво та оборону. Вже у квітні того ж року до договору, який більш відомий як Багдадський пакт (або ж СЕНТО – Організація Центрального Договору) приєдналася Великобританія, а восени – Пакистан та Іран. США, хоча й активно підтримували створення пакту, не приєдналися до нього, проте брали участь у його засіданнях.

Поступово альянс почав втрачати вплив. Після революції 1958 року Ірак вийшов із СЕНТО, а внаслідок Ісламської революції в Ірані 1979 року з організації вийшов і Тегеран. Незабаром про свій вихід оголосив і Пакистан, залишивши у складі пакту лише

Туреччину та Велику Британію. Влітку 1979 року організація припинила своє існування.

Ще одним військовим блоком, спрямованим на протидію СРСР і його союзникам у Південно-Східній Азії, став Тихоокеанський пакт безпеки (АНЗЮС), укладений у вересні 1951 року в Сан-Франциско. АНЗЮС об'єднав Австралію, Нову Зеландію та США, ставши стратегічним альянсом у Тихоокеанському регіоні. На відміну від інших військових блоків, країни-члени АНЗЮС демонстрували високий рівень координації у міжнародних відносинах і зберігають військово-політичну співпрацю до сьогодні.

У відповідь на зміцнення західних військових союзів у травні 1955 року СРСР ініціював створення Організації Варшавського договору (ОВД). Учасниками стали Албанія, Болгарія, Угорщина, НДР, Польща, Румунія, СРСР і Чехословаччина, які підписали у Варшаві Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. Хоча офіційно документ проголошував прагнення до колективної безпеки в Європі, насправді ОВД була створена для протидії НАТО та контролю над соціалістичними державами.

Відтак, ключовими особливостями Організації Варшавського договору стали:

1. Домінування СРСР. Хоча структура альянсу була формально подібною до НАТО, проте Радянський Союз відіграв у ній головну роль, що призводило до нерівноправних відносин між Москвою та країнами-союзниками.
2. Ідеологічний фактор. ОВД використовувалася для збереження комуністичних режимів у Східній Європі та підтримки соціалістичних урядів.
3. Застосування сили проти союзників. На відміну від НАТО, яке дотримувалося принципу невтручання, СРСР не вагався використовувати військову силу для придушення антисистемних виступів. Так сталося під час Угорської революції 1956 року та Празької весни в Чехословаччині 1968 року.

Західні країни не наважилися втручатися у внутрішні справи соціалістичного блоку, що закріпило поділ Європи «залізною завісою».

Згодом протистояння між НАТО та ОВД охопило всі ключові сфери внутрішньої та зовнішньої політики країн-учасниць.

Загалом стартові позиції НАТО та Організації Варшавського Договору (ОВД) у військовому протистоянні суттєво різнилися. Північноатлантичний альянс мав значно потужніший економічний і військовий потенціал, особливо завдяки підтримці США. ОВД, навпаки, базувалася на обмежених фінансових ресурсах. Однак тоталітарні режими країн ОВД, вдаючись до безпрецедентних обмежень потреб населення, змогли тимчасово вирівняти, а навіть випередити НАТО у розвитку військової техніки.

Згодом виявилось, що надмірне виснаження ресурсів країн ОВД призвело до різкого падіння рівня життя та посилення опозиційних настроїв, що стало однією з головних причин внутрішньополітичної кризи та розпаду організації. 25 лютого 1991 року в Будапешті, на нараді міністрів закордонних справ і оборони країн-учасниць ОВД було прийнято історичне рішення про припинення діяльності військових структур організації до 1 квітня 1991 року. Це стало першим кроком до офіційного розпуску ОВД. В подальшому 1 липня 1991 року у Празі було підписано Протокол про припинення дії Варшавського договору, яким було офіційно оголошено про розпуск ОВД. Президент Чехословаччини Вацлав Гавел формально припинив дію Організації дружби, співробітництва та взаємодопомоги Варшавського договору 1955 року

«Крах» Організації Варшавського Договору був не миттєвим актом, а результатом тривалого процесу, що прискорився під впливом глибоких політичних та економічних змін у Східній Європі та Радянському Союзі. Розпад ОВД став символом завершення «холодної війни» та біполярного світу. Це призвело до появи нових незалежних держав у Східній Європі та зміни геополітичної карти світу. Зміни в Центральній і Східній Європі змусили НАТО переглянути свою стратегію та адаптуватися до нової геополітичної реальності.

8.6 Кінець холодної війни та нові виклики

Після завершення холодної війни міжнародна безпекова архітектура зазнала істотних трансформацій, що зумовило появу нових тенденцій, викликів та принципів у сфері глобальної і регіональної безпеки. Перехід від біполярної системи міжнародних відносин, що домінувала впродовж десятиліть протистояння між США та СРСР, до умов багатопольярного світу, створив передумови для формування нових моделей безпеки, а також викликав потребу в переосмисленні усталених підходів до забезпечення стабільності.

Однією з ключових тенденцій стало поступове утвердження багатопольярності як нової форми організації міжнародної системи. Зростання впливу Китаю, Індії, Європейського Союзу, а також активізація регіональних держав (Туреччина, Бразилія, Іран) призвели до зниження ролі США як єдиного центру сили, що визначало характер глобального порядку в перші десятиліття після розпаду СРСР. Багатопольярна структура світової політики, попри потенціал до балансу інтересів, водночас породжує конкуренцію, фрагментацію та збільшує імовірність конфліктів за регіональне домінування.

Невід'ємним елементом нової системи міжнародної безпеки стало визнання комплексного характеру загроз. Окрім традиційних військових ризиків, дедалі більшого значення набули нетрадиційні загрози: міжнародний тероризм, кіберзлочинність, організована злочинність, кліматичні зміни, енергетична та продовольча безпека. Після терактів 11 вересня 2001 року глобальна боротьба з тероризмом набула пріоритетного значення, спричинивши масштабні військові операції та посилення координації розвідки між державами.

Важливою складовою після біполярного періоду стало також розширення та функціональна трансформація НАТО. Якщо раніше Альянс мав виключно оборонну місію в контексті протистояння Варшавському договору, то після 1991 року його роль змінилася. НАТО не лише розширився на схід, приймаючи

до свого складу країни Центрально-Східної Європи, а й адаптував свою стратегію до нових загроз – зокрема, міжнародного тероризму, регіональних конфліктів та кібербезпеки. Операції НАТО поза межами зони дії статті 5 Вашингтонського договору, такі як в Афганістані (місія ISAF), засвідчили зміну характеру безпекових викликів.

Особливу роль у процесі трансформації безпекової системи відіграє війна росії проти України, яка розпочалась з анексії Криму у 2014 році, а у 2022 році переросла у повномасштабне вторгнення. Цей акт агресії засвідчив руйнування основоположних принципів міжнародного права, насамперед поваги до суверенітету та територіальної цілісності, а також продемонстрував обмеженість та неефективність традиційних механізмів колективної безпеки, зокрема в межах ОБСЄ. Водночас агресія росії стала потужним імпульсом для переозброєння країн Заходу, перегляду стратегічних пріоритетів НАТО, відновлення євроатлантичної єдності, активізації процесів військово-технічної інтеграції, а також формування нових неформальних коаліцій, таких як Контактна група з оборони України (формат Рамштайн). Розширення НАТО за рахунок вступу Фінляндії та Швеції стало символічним і практичним кроком до зміцнення колективної оборони в умовах нової ескалації.

Окремою тенденцією стало стрімке зростання значущості цифрових загроз, що вийшли на рівень структурної складової безпекового порядку. Кіберпростір перетворився на арену стратегічного протистояння між державами, а також на інструмент впливу недержавних акторів. Кібератаки на критичну інфраструктуру, банківську систему, енергетику, державні установи стали системним явищем, здатним спричинити політичні, економічні й соціальні наслідки, не поступаючись за масштабом традиційним воєнним загрозам. Активно використовуються засоби інформаційно-психологічного впливу, дезінформації, маніпуляцій у соціальних мережах, втручання у вибори, що є ключовими елементами сучасної гібридної війни. Цифрова безпека поступово інституціоналізується – зокрема, через оновлені стратегічні концепції НАТО (2010, 2022), діяльність Європейського агентства

з кібербезпеки (ENISA), кіберцентр НАТО в Таллінні та міжнародні формати кіберспівпраці.

Поряд із цим відбувається розширення змісту самого поняття безпеки. Сучасна безпека розглядається як комплексне явище, що охоплює військовий, політичний, гуманітарний, кібернетичний, енергетичний та екологічний виміри. Таке ускладнення безпекової парадигми потребує міждисциплінарного підходу до формування політик, нових форматів міждержавної взаємодії, підвищеної ролі громадянського суспільства та приватного сектору в процесах безпеки. Зростає важливість нових принципів, серед яких провідне місце посідає концепція «відповідальності захищати» (Responsibility to Protect, R2P), яка визнає право міжнародної спільноти на втручання в разі масових порушень прав людини.

Таким чином, еволюція міжнародної безпеки після холодної війни відзначається переходом від вузько оборонного, жорстко структурованого підходу до багатовекторної, адаптивної та мережевої безпекової архітектури. Агресія Росії проти України, цифровізація загроз, глобальні виклики клімату, пандемії та технологічні прориви у сфері штучного інтелекту засвідчують потребу в глибокій модернізації засобів і механізмів забезпечення стабільності. Сучасна безпека дедалі більше формується на перетині державного та недержавного, реального та віртуального, регіонального та глобального, що потребує нових форм стратегічного мислення, відповідального лідерства та гнучких інституцій.

Підсумовуючи, варто наголосити, що проблема безпеки завжди була актуальною для людства, але її розуміння та підходи до забезпечення постійно еволюціонували. У давні часи війна була основним способом забезпечення безпеки, проте згодом міжнародне право та дипломатія також почали відігравати важливу роль у стримуванні конфліктів. Крім того, від XVI століття почався процес правового врегулювання відносин між державами, що стало фундаментом сучасних принципів суверенітету, незалежності та співпраці. Подальша еволюція безпеки протягом XVIII–XIX століть сформувала систему балансів, що сприяла стабільності, однак імперіалізм та колоніальна експансія призвели

до її краху. Наступним етапом стало формування міжнародного права та інститутів колективної безпеки, таких як Ліга Націй та ООН, які були важливим кроком у напрямку створення більш стабільного та безпечного світу.

Створення ядерної зброї докорінно змінило систему міжнародної безпеки, змусивши держави створювати військові альянси та розробляти механізми запобігання глобальним конфліктам. Відтак, стратегічні альянси НАТО та Організації Варшавського Договору стали прямими виразниками біполярного світового порядку, що існував до 1991 року. Однак подальший розпад ОВД та завершення холодної війни відкрили нову еру в міжнародних відносинах, але також породили нові виклики та загрози. Сучасна міжнародна безпека вимагає комплексного підходу, що враховує не лише військові, але й економічні, політичні, соціальні та інформаційні аспекти.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте вплив історичних подій на становлення та еволюцію перших принципів, які регулюють міжнародні відносини.
2. Чи можна розглядати принцип рівноваги сил як ефективний механізм запобігання війнам?
3. У чому полягав військовий характер імперіалізму?
4. Чому Ліга Націй не змогла виконати свою функцію колективної безпеки та які уроки були винесені для створення ООН?
5. Виділіть особливості стану міжнародної безпеки під час холодної війни.
6. Як ядерна зброя вплинула на міжнародну безпеку та змінила способи ведення війни?
7. Порівняйте становлення військово-політичних блоків: на прикладі НАТО та ОВД.
8. Чому військові альянси стали ключовим фактором у забезпеченні безпеки під час Холодної війни?
9. Як розпад Варшавського договору вплинув на сучасну архітектуру міжнародної безпеки?
10. Назвіть приклади військово-політичного співробітництва в незахідній частині світу.
11. Які основні виклики та загрози стоять перед міжнародною безпекою в сучасному світі?
12. Які шляхи та механізми можуть бути використані для зміцнення міжнародної безпеки та запобігання конфліктам?
13. Які нові форми загроз сформувалися в системі міжнародної безпеки після завершення біполярного протистояння, і як на них реагують міжнародні інституції?
14. Який вплив має війна Росії проти України на трансформацію безпекової архітектури Європи та стратегічні пріоритети НАТО?
15. У чому полягає значення цифрових викликів у сучасному безпековому порядку, і які механізми міжнародного співробітництва використовуються для їх подолання?

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Альянс – військово-політичний союз держав, створений для спільного забезпечення безпеки та оборони.

Антанта – військово-політичний блок Великої Британії, Франції та Росії перед Першою світовою війною.

Баланс сил – концепція міжнародних відносин, яка передбачає рівновагу між державами для запобігання гегемонії однієї з них.

Багатополарність – система міжнародних відносин, у якій кілька держав або об'єднань держав мають приблизно однаковий рівень впливу на світову політику.

Багдадський пакт (СЕНТО) – військово-політичний союз Близького Сходу, що існував з 1955 до 1979 року для протидії впливу СРСР у регіоні.

Біполярна система – модель міжнародних відносин, у якій домінують дві наддержави (після Другої світової війни – США та СРСР), навколо яких формуються протилежні блоки.

Версальська система – міжнародний порядок після Першої світової війни, закріплений Версальським мирним договором 1919 року.

Вестфальський мир (1648) – угоди, що завершили Тридцятилітню війну і закріпили принципи державного суверенітету.

Віденський конгрес (1814–1815) – конференція, що визначила післявоєнний порядок у Європі після Наполеонівських війн.

Відповідальність захищати (Responsibility to Protect, R2P) – міжнародна норма, яка передбачає втручання світової спільноти у разі масових злочинів проти людяності або геноциду, якщо держава не здатна захистити своє населення.

Військово-політичний блок – союз держав, що об'єднуються з метою забезпечення колективної оборони та безпеки.

Геополітичний баланс – співвідношення сил між державами та альянсами у міжнародній системі.

Гібридна війна – форма конфлікту, яка поєднує військові дії з кіберопераціями, інформаційними атаками, економічним тиском тощо.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) – міжнародна угода 1968 року, що обмежує поширення ядерної зброї та сприяє її роззброєнню.

Залізна завіса – політичний, військовий і ідеологічний кордон між країнами Західного світу та соціалістичним табором у період Холодної війни.

Інформаційно-психологічні операції – цілеспрямоване використання інформації з метою впливу на свідомість, поведінку чи політичні рішення населення або держав.

Колективна безпека – система міжнародних відносин, що передбачає спільні дії держав для запобігання агресії та збереження миру.

Ліга Націй – міжнародна організація, створена після Першої світової війни для підтримання миру, яка припинила існування у 1946 році.

Міжнародне право – система правових норм, що регулює відносини між державами та міжнародними організаціями.

Наполеонівські війни (1799–1815) – серія конфліктів між Францією та коаліціями європейських держав.

НАТО (Організація Північноатлантичного договору) – військово-політичний альянс, створений у 1949 році для забезпечення колективної безпеки країн Заходу.

Нетрадиційні загрози – небезпеки, що виходять за межі класичного розуміння військових конфліктів: кіберзлочинність, тероризм, екологічні катастрофи, епідемії тощо.

Організація Варшавського договору (ОВД) – військово-політичний союз соціалістичних країн, створений у 1955 році під керівництвом СРСР.

Пакт Ліги Націй – основний документ Ліги Націй, що містить принципи колективної безпеки та мирного врегулювання конфліктів.

Принцип суверенітету – концепція, згідно з якою держави є незалежними у своїх внутрішніх і зовнішніх справах.

Рівновага сил – механізм міжнародних відносин, спрямований на запобігання домінуванню однієї держави чи блоку.

Стратегічний баланс – рівновага між військовими потенціалами наддержав у період Холодної війни.

Троїстий союз – військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини та Італії напередодні Першої світової війни.

Формат Рамштайн / Контактна група з оборони України – міжнародна платформа для координації військової допомоги Україні у війні проти Росії.

Холодна війна – період глобального протистояння між США та їхніми союзниками (НАТО) і СРСР та його сателітами (ОВД) у 1947–1991 роках.

Ядерна гонка – змагання між США і СРСР у створенні та розгортанні ядерної зброї під час Холодної війни.

ENISA (European Union Agency for Cybersecurity) – агентство ЄС, що займається зміцненням кібербезпеки в країнах-членах.

ISAF (International Security Assistance Force) – міжнародна військова місія НАТО в Афганістані, яка діяла з 2001 по 2014 рік.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кіссінджер Г. Світовий порядок. *Роздуми про характер націй в історичному контексті*, Київ, 2017. 320 с.
2. Коломієць О. В. Концепт міжнародної безпеки в контексті глобалізації : монографія. Київ : Вид-во КиМУ, 2013. 427 с.
3. Ліпкан В. А. Національна безпека України : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2009. 576 с.
4. Міжнародні відносини та світова політика : підручник / кер. авт. кол. В. Ю. Крушинський ; за ред. В. А. Манжолі. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 863 с.
5. Потехін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі ХХ – початку ХХІ ст. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. 552 с.
6. Сунь-дзи. Мистецтво війни / перекл. з кит. Віктор Киктенко. Харків : Фоліо, 2017. 224 с.
7. Тімоті Ендрюс Сейл. Міцний альянс: Історія НАТО й глобального післявоєнного порядку / пер. з англ. М. Хандога. Харків : Фабула, 2023. 368 с.
8. Тимків Я. Теорія і практика сучасної європейської політики безпеки: приклад Польщі : навч. посібник. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. 224 с.
9. Хаас Р. Розхитаний світ. *Зовнішня політика Америки і криза старого ладу*. Київ, 2019. 376 с.
10. Bezpieczeństwo międzynarodowe / pod red. Kuzniar. Warszawa, 2012. 478 s.

РОЗДІЛ 9

ГУМАНІТАРНА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ, СУСПІЛЬСТВА, ГРОМАДЯНИНА

Липтчук О. І.

Ворог іде туди, де програє вчитель і священик...

Отто фон Бісмарк

Безпека завжди була предметом занепокоєння людства протягом усього розвитку цивілізації. Після закінчення двох світових воєн і холодної війни очікування, що загрози національній безпеці зменшаться, не виправдалися. Міждержавні конфлікти, терористичні акти, загроза ядерної війни, надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру продовжують становити значну небезпеку і в ХХІ столітті. Перелік реальних і потенційних загроз національній безпеці не обмежується наведеними вище прикладами. У цьому контексті кожна держава світу має адекватно реагувати на сучасні виклики та загрози з метою забезпечення своїх національних інтересів.

Гуманітарна безпека є невід'ємною складовою загальної національної безпеки будь-якої держави, і в умовах воєнного стану її значення набуває ще більшого актуального характеру, оскільки саме рівень захисту гуманітарної сфери визначає життєздатність суспільства та стабільність державних інститутів.

Рівень загального розвитку сучасної держави тісно пов'язаний із розвитком її людського капіталу. Це створює завдання для уряду щодо формування та підтримки умов, що забезпечують розвиток і самореалізацію громадян, захист їхніх прав і свобод, а також сприяють розкриттю потенціалу кожного члена суспільства і гарантують достойний рівень життя. Одним із ключових механізмів для досягнення цих завдань виступає гуманітарна безпека.

Сьогодні демократичні країни розглядають ефективність гуманітарної безпеки як один із показників процвітання суспільства,

досягнення соціальної справедливості та розвитку. Відповідно до Конституції, Україна прагне розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну та правову державу. Повномасштабна агресія РФ проти України ще раз підкреслила актуальність розробки ефективних шляхів реалізації гуманітарної політики у сфері безпеки та оборони, яка відповідала б міжнародним стандартам, сприяла реальному, а не лише декларативному розвитку соціальної держави та допомагала окреслити механізми модернізації з урахуванням сучасних викликів і тенденцій суспільного розвитку.

9.1 Гуманітарна безпека: поняття, теоретичні підходи, стратегія

Стратегічним пріоритетом державної політики є гуманітарна безпека, яка охоплює духовне життя суспільства. Її складові – мова, освіта, наука, релігія та культура – є життєво важливими для формування ціннісної основи суспільного розвитку та зміцнення української національної ідентичності. Стан безпеки держави безпосередньо залежить від рівня національної самосвідомості і самоповаги її громадян, характеру взаємин представників різних національностей і національних угруповань, особливостей етнічних, демографічних і соціально-культурних процесів в Україні.

Гуманітарна безпека є важливою складовою національної безпеки держави. Отже, політика національної безпеки в гуманітарній сфері – це комплекс політичних заходів, спрямованих на забезпечення захисту культурних, освітніх, наукових, духовних, релігійних та інших життєво важливих інтересів і цінностей людини, суспільства і держави. Вона передбачає виявлення та подолання загроз і викликів у сферах культури, освіти, науки та релігії.

Визначення поняття «гуманітарної безпеки» в науковій літературі має принципове значення, адже воно дозволяє окреслити сутність явища та виділити його ключові елементи. Інституціоналізація гуманітарної безпеки сприяє вдосконаленню

як теоретичних підходів до безпеки, так і практичних аспектів діяльності в гуманітарній сфері.

Аналіз сучасних досліджень показує, що численні вчені, зокрема В. Горбулін, С. Здіорук, О. Литвиненко, А. Качинський, Ф. Медвідь, Г. Новицький, С. Кісельов, М. Розумний, Б. Парахонський, С. Пірожков, Г. Ситник, Л. Чупрій, М. Ожеван, Ю. Опалько, М. Баюк та інші, наголошують на тому, що гуманітарна безпека є однією з пріоритетних сфер забезпечення національної безпеки. Вони стверджують, що безпека людини є однією з головних задач політики національної безпеки держави.

Представники різних галузей науки, зокрема права, політології, соціології, філософії, економіки та державного управління, досліджували та формували теоретичну базу феномену національної безпеки в різних сферах життєдіяльності людини, суспільства і держави. Основним завданням державної політики є гарантування захисту людини, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, що відображено в законодавстві України «Про національну безпеку України».

Для створення ефективної структури національної безпеки в гуманітарній сфері необхідно активне залучення громадських організацій, які можуть забезпечити контроль і супровід реалізації цієї політики. Лише через тісну взаємодію з громадськими інституціями Україна зможе сформувати стратегію, спрямовану на підтримання духовної єдності народу та сталий розвиток суспільства.

Основною метою політики у гуманітарній сфері є ідентифікація, подолання та попередження загроз і викликів у галузях культури, освіти, науки та історичної пам'яті з метою консолідації та єдності держави, а також посилення її інтелектуального і історико-культурного потенціалу. Сутність гуманітарної безпеки розкривається через забезпечення захисту людини, сім'ї, народу і суспільства, їхніх цінностей, ідеалів, традицій, способу життя і культури, а також гарантування прав і обов'язків людини, основних свобод незалежно від раси, статі, мови чи релігії. У сучасних умовах, на фоні різноманітних конфліктів, таких як війни ідей, цивілізаційні протистояння, терористичні загрози

та окупація територій, поняття гуманітарної безпеки набуває нового розуміння.

За своїм змістом поняття гуманітарної безпеки частково збігається з концепцією сталого розвитку ООН та розвитку людського потенціалу. У «Доповіді про гуманітарний розвиток» (1994) була представлена «Концепція гуманітарної безпеки», що знаменує відхід від традиційних уявлень про безпеку як демонстрацію військової потужності, яку забезпечують державні структури через озброєння для захисту кордонів. Натомість ця концепція орієнтована на забезпечення окремої людини роботою, стабільним доходом, якісною охороною здоров'я та безпечним довкіллям. Результатом наукових і політичних обговорень стала створена в 1999 році Мережа гуманітарної безпеки, до якої приєдналися 12 країн із різних регіонів, що щорічно проводять спільні наради, а у 2003 році вийшла доповідь Комісії з гуманітарної безпеки. Від самого початку ЮНЕСКО підтримувала та просувала цю концепцію, залучаючи регіональні, національні та місцеві організації, а також різні установи, зокрема військові сили Центральної Америки та Африки. Такий підхід відповідає зусиллям організації у боротьбі з бідністю, сприянні розвитку прав людини та запобіганні конфліктам, що реалізується через розробку регіональних програм дій, а також проведення міністерських і міжурядових нарад з питань безпеки.

Гуманітарна безпека охоплює широкий спектр питань, пов'язаних із захистом прав людини, забезпеченням доступу до базових послуг, соціальною стабільністю та збереженням культурної спадщини. Вона включає аспекти охорони здоров'я, освіти, житлового забезпечення, соціальної підтримки та культурного збереження.

Аналіз наукових і нормативних джерел у сфері гуманітарної безпеки України вказує на те, що поняття гуманітарної безпеки досі не виокремлене як окрема складова національної безпеки. Крім того, в нормативних документах країни відсутнє чітке визначення і розуміння її суті. Наприклад, у Законі України «Про національну безпеку України» гуманітарна та соціальні сфери зливаються, і ці поняття часто ототожнюються в наукових дослідженнях.

Наразі не завершена розробка «Концепції гуманітарного розвитку України», започаткована ще в 2008 році, де питання гуманітарної безпеки могли б піднятися на загальнодержавний рівень. Поняття гуманітарної безпеки включає кілька аспектів: забезпечення фізичного і психічного здоров'я людини; гарантування можливостей для вільної самоідентифікації громадян, суспільних груп та країн; безпека громадян і країн щодо можливостей розвитку та визначення свого майбутнього.

Під гуманітарною безпекою можна розуміти стан захищеності людини, сім'ї та народу, включаючи їхні цілі, ідеали, цінності, традиції, уклад життя та культуру, а також забезпечення стійкого розвитку прав, обов'язків та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови чи релігії.

Гуманітарна безпека – це комплекс методів і процедур, спрямованих на забезпечення захищеності людини та життєво важливих структур в умовах кризових та конфліктних ситуацій (надзвичайних станів, воєнних дій тощо), а також під час стабілізації та реабілітації після кризового періоду (постконфліктного мирного процесу). Ця універсальна парадигма включає кілька основних вимірів, серед яких вирішальне місце займають політико-правовий аспект (з точки зору гуманітарного права) та воєнно-політичний аспект (як розширення функціональних можливостей гуманітарної складової у військових діях).

Унікальність поняття гуманітарної безпеки полягає в його багатогранності, адже воно охоплює захист людини, сім'ї, народу та суспільства, їхніх цінностей, ідеалів, традицій, способу життя та культури. Важливим аспектом є також підтримка та розвиток основних прав і свобод людини, незалежно від її раси, статі, мови чи релігії. У сучасних умовах, коли світ стикається з ідеологічними війнами, конфліктами цивілізацій, терористичними загрозами та окупацією територій, концепція гуманітарної безпеки набуває нового значення.

Ця сфера включає широкий спектр питань, пов'язаних із захистом прав людини, доступом до основних соціальних послуг, забезпеченням соціальної стабільності та збереженням культурної

спадщини. Серед ключових її складових – охорона здоров'я, освіта, забезпечення житлом, соціальна підтримка та збереження культурних надбань.

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що поняття гуманітарної безпеки має багатовимірну природу. Зокрема, воно включає:

1. Захист фізичного та психічного здоров'я людини.
2. Забезпечення можливості вільної самоідентифікації як для окремих громадян, так і для суспільних груп і держав.
3. Гарантування умов для розвитку громадян і країн, що дозволяють самостійно визначати своє майбутнє.

Стратегія гуманітарної безпеки передбачає роботу в кількох важливих напрямках, серед яких можна виокремити такі:

1. Збереження віри та вірувань, що визначали історичний розвиток народу та держави.
2. Захист мовного багатства від спрощення, звуження та забуття.
3. Збереження духовно-моральних традицій народу, укріплення національної ідентичності в культурі, особистісному самовизначенні та освіті, зокрема в умовах впливу масової культури, часто антилюдської.
4. Виховання толерантності до інших релігій та культур для забезпечення стабільного розвитку держави.
5. Формування таких якостей особистості, які сприяють національній безпеці, навіть під час кризових ситуацій для Батьківщини.

Руйнування цих основних якостей, вироблених культурою нації, може призвести до серйозних загроз безпеці, тому гуманітарна безпека є ключовим елементом загальної безпеки держави.

Для досягнення цієї мети необхідно залучати дослідницькі установи, що займаються питаннями миру, інститути, які вивчають проблеми безпеки, а також неурядові організації. Це сприятиме активній участі громадянського суспільства у всіх етапах створення та реалізації політики, що спрямована на забезпечення гуманітарної безпеки на кожному рівні. Однак реалізація цього

завдання неможлива без урахування широкого спектру питань, пов'язаних із національними особливостями, стилем мислення, національними пріоритетами та стереотипними моделями поведінки, які формують унікальні для кожного народу підходи до інтерпретації реальності.

Отже, забезпечення гуманітарної безпеки як процес набуває форми послідовного впровадження заходів, спрямованих на підтримку і посилення гуманітарного розвитку суспільства згідно з визначеними пріоритетами та загальнонаціональними інтересами. Головною метою цього процесу є мінімізація негативного впливу трансформаційних процесів на населення та створення умов, що сприяють формуванню активної життєвої позиції громадян через розробку ефективного законодавства і впровадження дієвої культурної, освітньої та соціальної політики.

9.2 Загрози національній безпеці в гуманітарній площині

Основні гуманітарні питання, що впливають на безпеку держави, охоплюють функціонування суверенних держав, державну ідеологію та прогнозовану демографічну політику. Сьогодні одним із пріоритетних завдань державної гуманітарної політики є формування національної ідентичності та впровадження її традиційних форм у сучасному середовищі, що становить невід'ємну складову національної безпеки.

Наразі більшість досліджень зосереджено на взаємодії органів державної та місцевої влади з інститутами громадянського суспільства. Проте публічне управління не розглядається як всеохоплюючий механізм інтеграції роботи органів влади та інститутів громадянського суспільства у сфері національних інтересів. Виявлення сутності цієї проблеми, аналіз її механізмів і визначення шляхів вдосконалення взаємодії державних органів у розвитку цивільного суспільства є одним із найактуальніших завдань, що сприяє реалізації державної гуманітарної політики в контексті забезпечення національної безпеки.

Формування системи життєво важливих інтересів є нагальним завданням для національної безпеки. Без чіткого усвідомлення цих інтересів індивідів неможливо створити ефективну систему життєво важливих інтересів суспільства та держави. Нечіткі або суперечливі індивідуальні інтереси можуть викликати конфлікти з державними та національними інтересами, що, в свою чергу, може становити загрозу для національної безпеки.

Підвищену увагу до гуманітарних аспектів у питаннях національної безпеки можна пояснити двома основними причинами. По-перше, сьогодні все більше усвідомлюють, що людина є головним багатством будь-якої країни, і тому захист її життєво важливих інтересів та цінностей має стати пріоритетом системи національної безпеки. Раніше основною метою було забезпечення захисту інтересів держави, проте вже на початку Статуту ООН підкреслюється, що організація створена для відновлення віри в основні права людини та сприяння соціальному прогресу і поліпшенню умов життя за умов більшої свободи. Проте історичний досвід показав, що ці завдання поступово відходили на другий план через домінування геополітичних проблем. По-друге, усвідомлено, що саме діяльність людини є джерелом основних загроз, з якими мають протистояти системи міжнародної та національної безпеки. Іншими словами, більшість бід і трагедій, що сьогодні переживає людство, є наслідком вчинків як сучасників, так і попередніх поколінь.

Таким чином, сучасний підхід до забезпечення безпеки базується на поверненні акценту до особистості, її прав, гідності, життя, здоров'я та духовних цінностей, що має стати основою для подальшої діяльності ООН і стратегії національної безпеки суверенних держав у XXI столітті.

Цілісність гуманітарного простору країни можлива лише за умови створення єдиного культурно-комунікаційного середовища, де українська мова займає провідне місце, а мережа ефективних культурних зв'язків охоплює все суспільство. Саме через комунікацію в цьому єдиному мовно-культурному просторі відбувається процес національної консолідації та формування ідентичності.

Забезпечення повноцінності та цілісності українського гуманітарного простору повинно стати одним із найважливіших національних завдань. Це завдання може бути успішно вирішене за умови широкого суспільного консенсусу та цілеспрямованих зусиль усіх гілок влади, громадських структур і представників культурно-мистецького середовища.

До основних джерел потенційних вразливостей у гуманітарній сфері, які можуть бути використані ворогом для проведення гібридних деструктивних впливів, можна віднести:

- регіональні історико-культурні відмінності;
- відсутність єдиної загальнонаціональної ідеї, що забезпечувала б інтеграцію та консолідацію суспільства;
- недостатній рівень уваги та державної підтримки розвитку культурних індустрій;
- нечітко сформульовану етнонаціональну політику;
- політичну інструменталізацію проблем гуманітарної сфери (де мова, історія, релігія часто використовуються як засоби маніпуляцій);
- повільне впровадження реформ і інновацій у сфері науки та освіти;
- недостатню державну увагу до створення умов для розвитку творчого й інтелектуального потенціалу;
- слабкий розвиток недержавних інститутів, що є складовою системи захисту національних цінностей;
- неефективну взаємодію між державними та громадськими структурами під час формування і реалізації державної стратегії захисту національних цінностей;
- відсутність повної та чіткої нормативно-правової бази для регулювання суспільних відносин у сфері захисту національних цінностей;
- низьку ефективність механізмів підготовки і реалізації управлінських рішень у цій сфері;
- зниження інтелектуально-освітнього рівня населення, неефективність систем виховання та освіти;
- слабкий розвиток соціального капіталу тощо.

За таких умов та загроз важливим фактором гуманітарного розвитку є формування позитивної громадянської ідентичності, що виражається у свідомості приналежності до національної спільноти як ключового елементу життєвого досвіду та значущої цінності для індивіда. Держава в даному контексті є важливим інститутом, котрий сприяє розвитку особистості та виступає генератором важливих цінностей, забезпечуючи реалізацію гуманітарного потенціалу особи. Не менш важливо підкреслити, що нація, яка не усвідомлює свою ідентичність, не має перспективи. Ця проблема стає особливо актуальною в умовах гібридної війни, що впливає на сучасну національну безпеку країни.

Моніторинг гуманітарної сфери є ключовим інструментом для аналізу стану й динаміки гуманітарних процесів, оскільки це науково обґрунтована система збору, обробки, збереження і розповсюдження інформації про гуманітарні питання, яка сприяє прийняттю управлінських рішень щодо національної безпеки. Завдяки таким системам можна отримувати точні оцінки стану об'єкта спостереження та прогнозувати його подальший розвиток. Впровадження моніторингу загроз гуманітарній безпеці вимагає наукового визначення індикаторів (показників), які дозволяють скласти комплексне уявлення про рівень гуманітарної безпеки.

Індикатори загроз гуманітарній безпеці складаються з набору статистичних даних, організованих для виявлення та опису ключових умов і тенденцій розвитку цих загроз. Загрозами гуманітарній безпеці є деформація духовних основ суспільства, порушення моральних норм, а також кризові явища, такі як гуманітарні та демографічні проблеми, прояви моральної та духовної деградації, бідність, соціальні хвороби (безробіття, безпритульність, наркоманія, алкоголізм), а також поширення насильства, жорстокості, порнографії та інші соціально небезпечні явища.

Система моніторингу гуманітарної безпеки має важливе значення для аналізу стану і динаміки загроз, що виникають у гуманітарній сфері. Для розробки відповідного паспорту загроз гуманітарній безпеці вітчизняні дослідники пропонують структуру, яка включає описи загроз, їх джерел, об'єктів та можливість

прогнозування розвитку загроз. Ключовим елементом моніторингу є визначення стратегічних ризиків у гуманітарній сфері, серед яких важливими є: міжнаціональні та міжконфесійні конфлікти, духовно-моральна аномія, зниження рівня гуманітарного розвитку, проблеми здоров'я населення та соціально-інформаційна ситуація.

Вітчизняні дослідники Г. Ситник та В. Абрамов виставляють ідею системного моніторингу загроз національній безпеці. З огляду на те, що складові моніторингу загроз гуманітарній безпеці досі лишаються теоретично невизначеними, авторка пропонує обмежитися скороченою процедурою спостереження, орієнтуючись лише на основні індикатори гуманітарної царини, зокрема в соціальній, освітній, культурній сферах тощо.

Структура паспорту загроз гуманітарній безпеці буде виглядати наступним чином:

I. Загальна характеристика загрози гуманітарній безпеці.

1.1. **Структура загрози.** Визначаються окремі складові, які формують «дерево загрози». До аналізу підлягають явища, події, процеси та інші фактори, що створюють небезпеку для реалізації життєво важливих національних інтересів України у гуманітарній сфері.

1.2. **Об'єкти загрози.** Об'єкти визначаються згідно з їх спрямованістю проти реалізації ключових національних інтересів у гуманітарній сфері. Це може бути окремий життєво важливий національний інтерес або їх група.

1.3. **Джерела загроз гуманітарній безпеці.** Сюди входять фактори, явища, процеси, події та суб'єкти, що створюють ризик для реалізації національних інтересів у гуманітарній сфері.

II. Характеристика можливого розвитку загрози гуманітарній безпеці.

2.1. **Масштаб загрози.** Описується просторовий розмах зовнішніх і внутрішніх чинників, які можуть заважати реалізації національних інтересів, а також їх наслідки.

2.2. **Тенденції розвитку загрози.** Надається короткий опис причин і ходу розвитку подій.

2.3. **Можливі наслідки загрози.** Подається прогноз впливу загрози на реалізацію життєво важливих національних інтересів.

Беручи до уваги багатомірність гуманітарної безпеки – забезпечення фізичного та психічного здоров'я людини, можливість вільної самоідентифікації громадян, суспільних груп і держав, а також можливості розвитку та вибору майбутнього – ми пропонуємо здійснювати моніторинг загроз гуманітарній безпеці через відстеження стратегічних ризиків у гуманітарній сфері.

До числа стратегічних ризиків у гуманітарній сфері відносяться:

1. **Міжнаціональні та міжконфесійні конфлікти.** *Основні показники:* дискримінація за національною та конфесійною ознакою, напрута між етнічними та релігійними групами, міграційні процеси з регіонів, де панують такі напрути, проблеми адаптації біженців та зміни у суспільній думці в регіонах, що не зазнали прямого впливу конфліктів.
2. **Духовно-моральна аномія.** *Основні показники:* стійкість соціокультурної ідентичності, мотивація до трудової діяльності, міжпоколінні конфлікти, вплив традиційних релігій (як конструктивний, так і деструктивний), прояви екстремістських течій у традиційних релігіях, дія тоталітарних сект та політизованих конфесій, що керуються із закордонних центрів.
3. **Відносне та абсолютне зниження рівня і якості гуманітарного розвитку.** *Основні показники:* доступність освіти, незадоволеність діяльністю засобів масової інформації, невпевненість щодо майбутнього дітей, життєвих перспектив молоді, забезпечення власної старості, а також доступність рекреаційних заходів.
4. **Стан здоров'я населення.** *Основні показники:* фактична тривалість життя, кількість передчасних смертей, рівень смертності серед новонароджених, доступність кваліфікованої медичної допомоги, розповсюдженість певних хвороб, епідемій та нових захворювань, доступ до науково обґрунтованого харчування, відповідність житлових умов сучасним науковим нормам.
5. **Соціально-інформаційна ситуація.** *Основні показники:* надійність захисту інформації, що регулюється законом, рівень довіри населення до офіційних джерел інформації,

а також вплив зовнішніх і внутрішніх інформаційних центрів деструктивного характеру на громадську думку.

Отже, усвідомлення як державного значення гуманітарної політики, так і цінності кожної людини з обов'язковим дотриманням її прав і свобод, вимагає створення та безперервного вдосконалення системи цивілізованого, людино орієнтованого управління, зокрема в гуманітарній сфері. Визначення актуальних пріоритетів держави та потреб суспільства з урахуванням окремих складових державної гуманітарної політики дозволяє оцінити ефективність управління з позицій відповідності сучасним запитам суспільства та індивідів, які є основними користувачами державних продуктів. Водночас регулярний перегляд та оцінка напрямків гуманітарної політики сприяють пошуку та впровадженню превентивних заходів для запобігання або мінімізації потенційних загроз у гуманітарній сфері та зниження ризиків гуманітарної кризи, що, своєю чергою, підвищує рівень національної безпеки та стійкості.

9.3 Особливості забезпечення гуманітарної безпеки в сучасній Україні

У сучасному світі гуманітарна безпека відіграє дедалі важливішу роль у формуванні суспільних цінностей, культурної ідентичності та соціальної згуртованості. В умовах глобалізації, цифрових технологій та зростаючої міжнародної міграції гуманітарні питання стали багатовимірними та складними.

Для України ці питання особливо актуальні в умовах російсько-української війни, яка не лише загрожує її територіальній цілісності, а й впливає на культурну, соціальну та інформаційну сфери. Гуманітарна безпека стає джерелом боротьби за свідомість та ідентичність, а також джерелом національної єдності та опору агресії. Україна зараз переживає період серйозних труднощів, стикається зі складними викликами і загрозами. Найактуальнішими з них є незалежність і територіальна цілісність, а також протидія всім проявам сепаратизму та військової агресії з боку російської

федерації. Частково це пов'язано з надмірним впливом сусідніх держав на гуманітарний простір України. Сепаратистські настрої виникають і поширюються в регіонах, де українська місцева влада ігнорує державний статус української мови сприяючи проникненню російських знань, ідеології, історичного та культурного контенту на українську територію. Сьогодні стає очевидним, що для України неможливо зберегти політичну незалежність і здобути економічний суверенітет без морального відокремлення від держави-агресора. У цьому контексті важливу роль має відігравати гуманітарна безпека, зокрема у сферах освіти, мови та культури, інформації та релігії, а також у питанні історичної пам'яті.

Гуманітарна безпека держави має бути спрямована на підтримку довгострокової соціальної та політичної стабільності в контексті сталого економічного зростання. Гуманітарна безпека може мати багато форм та інструментів, серед яких освіта та історико-культурна спадщина відіграють важливу роль. Для підвищення ефективності гуманітарної безпеки необхідно вдосконалити нормативно-правову та інституційну базу у цій сфері.

У стратегії національної безпеки України відзначається, що «стратегічними пріоритетами політики національної безпеки є найважливіші напрями забезпечення національної безпеки, по яких реалізуються конституційні права і свободи громадян України, здійснюються стійкий соціально-економічний розвиток і охорона суверенітету країни, її незалежності і територіальної цілісності, подолання як об'єктивних, так і штучних протиріч соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального і регіонального характеру на основі безумовного дотримання конституційних гарантій прав і свободи людини і громадянин».

Сьогодні, в умовах тотальної агресії росії проти України, важливо розробити та реалізувати принципово нову гуманітарну політику. Особливого значення набуває модернізація концептуально-теоретичних засад реалізації гуманітарної складової безпеки України та її ролі у зміцненні суверенітету і державної стійкості.

Тому основною метою політики національної безпеки України в гуманітарній сфері є виявлення, подолання та запобігання

загрозам і викликам у сферах культури, освіти, науки та історичної пам'яті.

Науковці виділяють рівні забезпечення державної безпеки в гуманітарній сфері: концептуально-аналітичний рівень, нормативно-правовий рівень, організаційно-управлінський рівень та ресурсний рівень. Таким чином, гуманітарна безпека визначає якісний стан гуманітарної сфери суспільства, який гарантує реалізацію національних інтересів держави, захист національних цінностей, сталий розвиток суспільства та захист невід'ємних прав і свобод її громадян.

Сучасна державна політика у сфері національної безпеки України реалізується на фоні складної міжнародної ситуації. Воєнно-політичний та суспільно-політичний контексти в країні спричинили зростання як поточних, так і прогнозованих загроз національним інтересам та безпеці.

Війна між росією та Україною принесла серйозні гуманітарні виклики, які вимагають інтенсивних міжнародних зусиль для допомоги Україні. Відновлення і зміцнення національних цінностей та покращення міжнародного іміджу є важливими кроками у цьому процесі. Україна повинна активно представляти свої культурні, освітні та наукові досягнення на міжнародній арені, щоб її боротьба за незалежність і територіальну цілісність стала більш зрозумілою. Важливо використовувати інструменти публічної дипломатії для просування гуманітарної присутності України у світі, використовуючи м'яку силу та сучасні технології. Постійне звернення до фактів російської агресії сприятиме збереженню міжнародної солідарності та посиленню дипломатичної підтримки України.

Проблема гуманітарної безпеки України стала особливо гострою в умовах повномасштабного вторгнення рф, що призвело до тимчасової окупації окремих регіонів та ескалації збройного конфлікту. Воєнний стан, введений 24 лютого 2022 року, встановлено як особливий правовий режим для протидії загрозам державній незалежності, територіальній цілісності та безпеці країни, надаючи органам влади повноваження для відвернення

агресії та обмеження окремих конституційних прав на визначений термін.

Негайне введення воєнного стану з метою захисту нації супроводжувалося широкомасштабними заходами щодо забезпечення гуманітарної безпеки. З огляду на активні бойові дії та окупацію частин території, зокрема в прифронтових зонах та на окупованих територіях, значна частина населення була змушена до евакуації, що спричинило масовий потік внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Держава запровадила спеціальні програми для підтримки переселенців, забезпечуючи їх житлом, роботою, медичною, психологічною та іншою гуманітарною допомогою. За даними ООН, кількість ВПО перевищує 7 мільйонів осіб.

Воєнні дії негативно впливають на систему охорони здоров'я: лікарні та медичні заклади часто стають об'єктами обстрілів, що ускладнює надання медичної допомоги. Також посилюється ризик епідемій через погіршення санітарних умов і недостатність вакцин. Для підтримки медичної інфраструктури український уряд разом із міжнародними організаціями здійснює фінансову та матеріальну допомогу для відновлення лікарень, постачання ліків та обладнання.

Сфера освіти також зазнала серйозних змін через впровадження дистанційного навчання як альтернативи традиційному процесу, оскільки загроза життю учнів, студентів і педагогів вимагала тимчасового припинення роботи окремих навчальних закладів. Держава реалізує програми психологічної підтримки для учасників освітнього процесу, постраждалих від воєнних дій.

На територіях, де запроваджено воєнний стан, окрім адміністративних заходів, встановлено трудову повинність для виконання робіт оборонного та суспільно корисного характеру. Водночас, залучення волонтерських організацій стало важливим чинником підтримки гуманітарних потреб, адже сотні тисяч людей об'єдналися для сприяння обороні держави, постачанню амуніції, організації гуманітарних штабів тощо.

За умов воєнного стану військовому командуванню надано повноваження використовувати майно підприємств, контролювати

транспортний рух, а також запровадити комендантську годину, обмеження на в'їзд та виїзд із певних територій. При цьому окремі права громадян залишаються гарантованими: забороняється порушення таких фундаментальних прав, як право на справедливий суд, заборона тортур чи принизливого ставлення.

В умовах воєнного стану запроваджено жорстку цензуру, що передбачає контроль над підприємствами зв'язку, медіа та культурних установ, з можливістю вилучення обладнання за порушення встановлених норм. Парламент працює в сесійному режимі, а його розпуск, як і зміни Конституції, заборонені до завершення воєнного стану.

Загрози національній безпеці в гуманітарній сфері викликають потребу зміцнення національного підходу до формування цінностей та пріоритетів. Результативність гуманітарної політики та її вплив на стан національної безпеки тісно пов'язані з дією низки внутрішніх і зовнішніх чинників. До внутрішніх чинників, належать розвиток національної самосвідомості, побудова системи цінностей демократичного суспільства, відновлення історичної пам'яті, утвердження української мови та культури, а також державна підтримка науки і освіти. Зовнішні чинники можна розділити на ті, що сприяють духовному та інтелектуальному розвитку українського народу (національно-культурний потенціал, реальні дії державних і недержавних інститутів для національно-культурного відродження) та ті, що гальмують його розвиток (інформаційна блокада, дії з приниження гідності української нації та її лідерів, дезінформація, створення штучного підґрунтя для міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів).

Ідеологічний вимір та роль держави. Формування національних ціннісно-сміслових ідентичностей неможливе без ідеології, яку сповідує, відстоює і поширює держава. Відсутність національного самовизначення призводить до того, що для багатьох українців окупанти все ще сприймаються, хоч і не як брати, то як вороги через непорозуміння. Ідеологія держави визначає стратегію її розвитку, напрями діяльності органів влади та слугує основою протидії російській агресивній, українофобській пропаганді.

Проте в стратегічних документах з національної безпеки, таких як Стратегія національної безпеки України (2015) та відповідні законодавчі акти (наприклад, Закон «Про національну безпеку України» від 2018 року), питання гуманітарної безпеки висвітлено недостатньо, що змушує акцентувати увагу на боротьбі з гуманітарною агресією та розвитку української культури як засобу консолідації нації.

Відновлення історичної пам'яті та протидія дезінформації. За умов інформаційного протистояння та фейкових дезінформаційних кампаній, спрямованих на руйнування національної єдності, важливими є законодавчі ініціативи щодо відновлення історичної пам'яті. Зокрема, указ Президента № 534 від 1 грудня 2016 року надає пріоритет збереженню історичної пам'яті, подоланню стереотипів і пропагандистських міфів. Також важливим кроком стало ухвалення пакету законів про декомунізацію, що сприяють руйнуванню російсько-радянських історичних стереотипів у свідомості українців, а також встановлення нових календарних пам'ятних днів, пов'язаних з воєнною історією України.

Підтримка української мови та культури. Українська мова є ключовим фактором єдності суспільства та національної безпеки. Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) передбачає поступовий перехід на українську мову навчання в усіх школах, що, однак, викликає дискусії щодо можливості дискримінації нацменшин. Для зміцнення позицій української мови в медіа прийнято законодавчі норми, що встановлюють мовні квоти на телебаченні та в радіо-програмах. За результатами опитувань, більшість українців підтримують ці заходи, хоча в різних регіонах спостерігається певна розбіжність у поглядах.

Державна мова справді є потужним безпековим чинником, основними ознаками-проявами якого є утвердження єдиної національної ідентифікації та консолідація українського суспільства на базі єдиного мовно-культурного простору; усвідомлення окремішності, самостійності та самодостатності своєї нації-держави.

Стратегічне значення для держави має подальший розвиток української культури, який повинен йти демократичним шляхом без застосування методів примусу. Будь-які перекручення тут неодмінно викликатимуть до життя асиміляторство та посилюватимуть українофобські настрої серед певних верств населення.

Одним із напрямів реалізації державної політики в контексті забезпечення гуманітарної безпеки держави є дослідження шляхів збереження та популяризації історико-культурної спадщини. Цей потужний культурний потенціал використовується не повною мірою. Слід зазначити, що рівень державного управління у сфері охорони культурної спадщини та просування культурно-історичного та туристичного бренду національної спадщини є досить низьким. Причинами цього є інерційність адміністративного управління, недостатнє використання сучасних та інтелектуальних інформаційних технологій та недостатнє фінансування цього сектору. Існує нагальна потреба у пошуку недержавних джерел фінансування охорони культурної спадщини, таких як механізми оренди, концесії та приватизації. Суворий державний контроль за подальшим використанням та профільним збереженням об'єктів культурно-історичної спадщини.

Загрозливими також є порушення механізмів трансляції культури від покоління поколінню, культурно-національний ізоляціонізм та позиція культурної самодостатності.

Розвиток освіти та культурного простору. Освітня політика України спрямована на формування національних суспільно-державних цінностей, що є ідеологічним фундаментом української громадянської ідентичності. Пріоритети виховного процесу закріплені у Стратегії національно-патріотичного виховання (2019) та концепції «Нова українська школа», метою якої є виховання інноваторів та свідомих громадян. Крім того, інтегровані курси, такі як «Я досліджую світ», сприяють формуванню цілісного світогляду, проте доцільно було б розширити навчальний процес за рахунок предмету «Українознавство», який охоплював би різні аспекти українськості в історії, літературі, мові та інших науках. Проблема з викладанням соціально-гуманітарних

дисциплін у вищих навчальних закладах потребує державного втручання для забезпечення їх ціннісного наповнення.

Підтримка української діаспори та волонтерський рух. Українська діаспора, яка прагне зберегти свої корені та підтримати незалежність України, потребує розвитку українознавчих шкіл за кордоном. Це стосується як забезпечення навчальними матеріалами, так і організації навчального процесу для дітей українських родин у зарубіжних державах. Також важливим результатом Революції Гідності став активний волонтерський рух, що має яскраву національно-патріотичну спрямованість та виступає рушійною силою реформ у країні.

Науково-технічний розвиток та державне фінансування науки. Сфера науково-технічної діяльності є визначальним чинником формування державної політики, заснованої на духовно-інтелектуальних цінностях. Закон «Про наукову і науково-технічну діяльність» (2015) встановлює амбітну ціль щодо державного фінансування науки, однак фактичні витрати постійно зменшуються, що негативно впливає на розвиток науки як джерела економічного зростання і невід'ємної складової національної культури.

Серед найбільш актуальних чинників, що спричиняють виникнення загроз в гуманітарній безпеці визначено: що інтелект нації слід розглядати як найважливіший стратегічний потенціал, що гарантує необхідний рівень розвитку суспільства та всіх його сфер. Прагнення підвищувати наукомісткість національного продукту є запорукою суспільного поступу.

Останніми роками продовжується руйнування науково-технічного потенціалу України, відбувається падіння престижу науки, катастрофічно зменшується її фінансування, що призводить до подальшого скорочення наукових кадрів та їхнього відпливу у комерційні структури і за кордон.

Аналогічно відбувається і зниження рівня освіти, яка також недостатньо фінансується. Стають неprestижними професії вчителя та викладача, виховний процес нового покоління все більше диктується «вулицею», яка нав'язує свої цінності, часто

кримінального гатунку. З іншого боку, замість колишньої ідеологізованої освіти нині маємо «ідеологізацію навпаки» масової культури.

Слід якнайшвидше впроваджувати новітні технології навчання, орієнтовані на саморозвиток людини, розробити масштабну стратегію розвитку системи освіти.

Інтеграція внутрішньо переміщених осіб та етнокультурне відродження. У зв'язку з військовими діями на Сході України та окупацією Криму, Україна зіткнулася з проблемою масової внутрішньої міграції. За даними 2019 року, понад 1,43 млн переселенців були зареєстровані з окупованих територій. Сучасним викликом є визначення ціннісних пріоритетів і пошук культурних кодів, що сприятимуть інтеграції переселенців у нові громади. Дослідження свідчать про високий рівень інтеграції, проте соціокультурні конфлікти через стереотипи залишаються актуальними. Крім того, важливим завданням є етнокультурне відродження народів, які постраждали від геноциду, зокрема кримськотатарського народу. Складність етнополітичної ситуації в Україні полягає насамперед в об'єктивних умовах, що склалися внаслідок багаторічної імперської політики з її основним принципом «поділяй і володарюй», депортації цілих народів, а також примусової русифікації. Процеси останніх років призвели до зростання національної свідомості, пошуку нових форм національної самоорганізації. Прийняття ряду законодавчих актів щодо гарантії прав кримських татарів стало важливим кроком на цьому шляху.

Отже, гуманітарна безпека України у воєнний час стикається з численними викликами, що вимагають комплексного підходу та міжнародної підтримки. Забезпечення охорони здоров'я, освіти, збереження культурної спадщини, підтримка внутрішньо переміщених осіб і психологічна допомога є ключовими напрямками діяльності держави, що спрямовані на збереження стабільності та розвиток гуманітарної сфери навіть у найскладніших умовах.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яке значення має визначення поняття «гуманітарної безпеки» в науковій літературі?
2. Які ключові елементи гуманітарної безпеки окреслює сучасна наукова література?
3. Чому, за словами дослідників, гуманітарна безпека є однією з пріоритетних сфер національної безпеки?
4. Як Закон України «Про національну безпеку України» відображає питання гуманітарної безпеки?
5. Чому важливо залучати громадські організації до реалізації політики гуманітарної безпеки?
6. Як сучасні загрози (війни, терористичні акти, окупація) впливають на розуміння гуманітарної безпеки?
7. Які основні загрози національній безпеці в гуманітарній сфері України?
8. Як повномасштабне вторгнення РФ вплинуло на гуманітарну безпеку та територіальну цілісність України?
9. Які основні заходи пропонується реалізувати для підтримки та посилення гуманітарного розвитку суспільства?
10. Як внутрішні чинники, такі як розвиток національної самосвідомості і відновлення історичної пам'яті, впливають на гуманітарну безпеку?

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Воєнний стан (*martial law*) – 1) стан військової агресії (війни) на території держави або її частині; 2) тимчасовий правовий режим, який наділяє військове командування, органи державної влади та місцевого самоврядування винятковими повноваженнями, потрібними для подолання загрози, забезпечення громадського порядку та безпеки під час військової агресії.

Безпека держави – це різновид національної безпеки, що передбачає спроможність держави забезпечувати стабільне функціонування державних та суспільних інституцій, а також стан їхньої захищеності від потенційних і реальних загроз. Саме за таких умов безпеці держави притаманні окремі ознаки національної безпеки.

Безпека держави – це захищеність від зовнішніх і внутрішніх загроз її конституційного ладу, суверенітету й територіальної цілісності.

Гуманітарна безпека – стан захищеності людини, сім'ї, народу; їхніх цілей, ідеалів, цінностей і традицій, укладу життя та культури; стійке необхідне та достатнє заохочення та розвиток прав та обов'язків людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії.

Державна безпека – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності й демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру.

Державна гуманітарна політика – це система і послідовна діяльність держави у відносинах з людиною зокрема і суспільства в цілому, що здійснюється через органи державної виконавчої, законодавчої та судової влади при залученні громадськості і з урахуванням основних прав людини і ставить за мету досягнення високого життєвого, духовного та інтелектуального рівня особистості, як у її власних інтересах, так і в інтересах держави в цілому.

Національна безпека – це такий стан захищеності особистості, суспільства та держави від широкого спектра внутрішніх і зовнішніх загроз, у разі якого забезпечуються реалізація конституційних

прав і свобод громадян, гідні якість і рівень їх життя, суверенітет, незалежність, державна та територіальна цілісність, стійкий соціально-економічний розвиток держави.

Концепція національної безпеки – система офіційних поглядів, які конкретизують ідею (задум) політичного керівництва щодо сукупності національних інтересів та принципів, підходів, методів і механізмів їх реалізації.

Політика національної безпеки – діяльність органів державної влади, громадських та інших організацій, спрямована на реалізацію національних інтересів, збереження цілісності суспільства та досягнення на цій основі суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку.

Цінності національні – притаманна нації матеріальна, інтелектуальна і духовна власність та досягнення, що є основою її існування та розвитку й визначальним чином здійснюють вплив на формування системи національних інтересів та цілей, є їх базовим компонентом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баюк М. І. Гуманітарна складова політики державної безпеки: поняття, принципи. *Університетські наукові записки*. 2018. № 65. С. 186–199.
2. Гарькавий Є. М., Рубель К. В. Механізми ведення гібридної війни у гуманітарній сфері. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Серія: Політичні науки. 2024. № 9. С. 30–35.
3. Гуманітарна політика в Україні: виклики та перспективи. Аналіт. доп. [Сінайко О. О. (кер. авт. кол.), Тищенко Ю. А., Каплан Ю. Б., Михайлова О. Ю., Валевський О. Л. та ін.]. Київ : НІСД, 2020. 126 с.
4. Драчук Ю. Гуманітарна безпека в умовах глобалізації: виклики та перспективи. Київ : Наукова думка, 2020. С. 112.
5. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
6. Зубченко С. О. Гуманітарна складова у стратегічних документах із національної безпеки України. *Аналітична записка*. Серія: Гуманітарний розвиток. 2019. № 3. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analitzubchenko-humanitarian-policy-3-2019-1.pdf>
7. Каріх І. В. Інституційно-правові засади політики національної безпеки в гуманітарній сфері. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук : 21.01.01. Сумський державний університет; Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2018. 218 с. URL: http://old2.niss.gov.ua/*public/File/2019_01_17/dis_Karikh.pdf
8. Неймарк О. А. Публічне управління забезпеченням гуманітарної безпеки: основні наукові підходи. *Наукові перспективи*. 2021. № 9 (15). С. 172–184.
9. Осейко Д. А. Гуманітарна безпека України під час воєнного стану. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 48. С. 82–86.

10. Парубчак І. О., Радух Н. Б., Гринишин Г. М. Державна політика гуманітарної безпеки у контексті становлення громадянського суспільства в Україні : навч. посіб. Херсон : Олді+, 2022. 190 с.
11. Присяжнюк С. В. Особливості реалізації гуманітарної політики у секторі безпеки і оборони України. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки*. 2023. № 8. С. 83–88.
12. Радченко С. В. Роль соціально-політичної дії в формуванні гуманітарної безпеки: теоретичний аналіз. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. Вип. 45. С. 40–46.
13. Ситник Г. П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки : навч. посіб. : у 3 ч. / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, Д. Я. Кучма. Ч. 1 : Філософсько-методологічні та системні основи забезпечення національної безпеки. Київ : НАДУ, 2009. 248 с.
14. Сергієнко Л. В. Гуманітарна політика України: ідентифікація складових, об'єктів, суб'єктів та пріоритетів. *Вісник ЖДТУ: Економіка, управління та адміністрування*. 2019. Вип. 2 (88). С. 162–173. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2019-2\(88\)-162-173](https://doi.org/10.26642/jen-2019-2(88)-162-173)
15. Чупрій Л. В. Політика національної безпеки української держави в гуманітарній сфері : монографія. Київ : Друк ПП «Мастер Принт», 2015. 508 с.

РОЗДІЛ 10

РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА

Міщук А. І., Міщук М. Б.

10.1 Система взаємовідносин політики та релігії, сутність поняття «релігійна безпека»

Протягом усієї історії людської цивілізації релігія залишається однією з основних складових суспільного життя. Вона є важливим соціальним інститутом, що охоплює систему соціальних норм, цінностей, звичаїв, вірувань, ритуалів, стандартів поведінки тощо. Взаємозв'язок між релігією та суспільством змінюється в залежності від етапів розвитку суспільства.

Релігійні інститути відіграють ключову роль у сучасному суспільстві, виконуючи ряд важливих функцій, які значно впливають на соціальну стабільність і культурний розвиток.

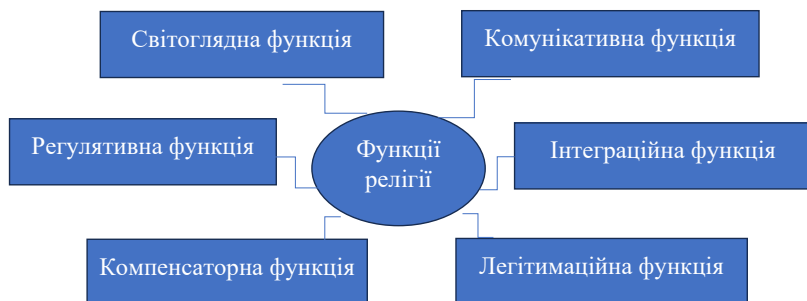

Рис. 10.1

1. **Світоглядна функція** – релігія створює метафізичну основу для осмислення існування, встановлює систему цінностей, моральних і етичних норм, які визначають місце людини у космосі і її взаємини з іншими людьми.

2. **Компенсаторна функція** – віра допомагає індивідам знаходити психологічну підтримку і внутрішню гармонію у складних життєвих ситуаціях, таких як почуття безпорадності чи соціальної несправедливості.
3. **Комунікативна функція** – релігійні обряди, молитви та ритуали сприяють спілкуванню між віруючими та між людиною і святим, створюючи спільноту і взаєморозуміння.
4. **Регулятивна функція** – релігія регулює поведінку своїх прихильників через систему норм і правил, що сприяють соціальній адаптації і взаємодії віруючих у межах спільноті.
5. **Інтеграційна функція** – релігійні обряди і традиції зберігають індивідів у спільноті, сприяючи збереженню соціальної єдності та стабільності.
6. **Легітимізаційна функція** – релігія надає моральну підтримку і легітимізацію різним соціальним інститутам, нормам і відносинам, сприяючи їхньому визнанню і стабільності в суспільстві.

Релігія не лише відіграє важливу роль у духовному житті людини, але і має значний вплив на соціальні та політичні процеси.

Найбільш коректною, мабуть, є теза про взаємовплив політики й релігії на кількох рівнях: духовних явищ, організацій і окремих людей. Релігія може виступати як інструмент політичної легітимізації, впливаючи на формування громадської думки та підтримку державної влади. Водночас політичні структури використовують релігійні інститути для зміцнення соціальної стабільності та забезпечення внутрішньої згуртованості. У контексті національної безпеки релігія відіграє важливу роль у формуванні морально-етичних засад суспільства та може бути фактором, що об'єднує громадян у часи криз. Проте, зловживання релігією в політичних цілях або її використання для маніпулювання громадською думкою здатне спровокувати соціальні конфлікти, що ставить під загрозу національну безпеку. Тому

важливим є належне регулювання взаємодії між релігійними інституціями та державними органами для забезпечення стабільності і безпеки держави.

Взаємозв'язок між релігією та політикою є як динамічним, так і складним.

Дослідники виокремлюють три основні **моделі взаємодії релігії та політики** в історії:

Перша модель, коли релігія і політика об'єднуються в спробі монополізувати політичну владу. Ми називаємо це моделлю інтеграції.

Друга модель, коли політика, підкоривши та підпорядкувавши собі релігію, використовує її для своїх інтересів. У цій моделі релігія відіграє підпорядковану роль по відношенню до політики.

Третя модель, коли релігія і політика вступають у конфлікт, що призводить до їхнього розділення. У цій моделі вони виступають як суперники та змагаються за домінування.

Церква спрямовує свою діяльність на сприяння реалізації спільного блага та демократичних цінностей, ґрунтуючись на фундаментальних **принципах солідарності, субсидіарності та справедливості**. Вона виступає за гармонійний розвиток суспільства, забезпечення рівності та дотримання прав людини, водночас підтримуючи суспільний порядок і соціальну злагоду.

Держава, поряд з релігійними організаціями, є основним суб'єктом, що реалізує комплексні заходи для забезпечення духовно-релігійної безпеки. Їхня спільна діяльність має на меті збереження духовної єдності народу, підтримання соціальної стабільності та сприяння прогресивному розвитку суспільства.

Державно-релігійні відносини визначають спосіб взаємодії між державою та релігійними інститутами, що має вплив на політичний лад, стабільність, а також розвиток духовних, моральних і правових норм у суспільстві. У країнах з багатоконфесійним населенням державно-релігійні відносини відіграють важливу роль у забезпеченні міжконфесійного миру і стабільності, допомагаючи уникнути міжрелігійних конфліктів. Вони можуть бути як нейтральними, так і дуже тісно переплетеними.

У демократичних державах зазвичай спостерігається принцип сепарації церкви від держави, що означає забезпечення релігійної свободи та прав віруючих без втручання держави у релігійні справи, а також мінімізацію політичного впливу релігійних організацій на державні процеси.

Клеменс Седмак констатує: *«Релігії мають неабияку силу, адже вони говорять про людську ідентичність, пропонують екзистенційний фундамент, який забезпечує цю ідентичність».*

Релігійна політика є важливим елементом забезпечення внутрішньої безпеки держави. Власне тому, забезпечення релігійної безпеки стає важливим чинником для збереження політичної стабільності та прогресивного розвитку будь якої держави.

Релігійна безпека виступає важливою складовою частиною національної безпеки, оскільки гарантує захист релігійних прав і свобод громадян, запобігає релігійним конфліктам і радикалізації, а також сприяє розвитку політичної стабільності та соціальної згуртованості в країні.

Релігійна безпека, в такому контексті, може розглядатися як стан, при якому релігійні свободи та права громадян забезпечуються, а релігійні організації функціонують без втручання з боку держави або інших акторів, що дозволяє уникати релігійних конфліктів та екстремізму.

Релігійна безпека – це концепція, що охоплює заходи і стратегії для захисту релігійних прав і свобод, запобігання релігійному насильству, екстремізму та дискримінації на релігійній основі. Вона спрямована на створення умов для мирного співіснування різних релігійних та нерелігійних спільнот у суспільстві, забезпечення їхньої безпеки та взаємоповаги, а також на підтримку діалогу і взаєморозуміння між ними.

Релігійна безпека включає в себе внутрішньо релігійну та зовнішньо релігійну стабільність, а також наявність комплексної стратегії суспільно-політичного й духовного розвитку держави.

Поняття **«релігійна безпека»** не має єдиного визначення в міжнародних джерелах. Організація з безпеки і співробітництва

в Європі (ОБСЄ) у своєму посібнику «Свобода релігії чи переконань та безпека: посібник із питань політики» підкреслює, що забезпечення свободи релігії є необхідною передумовою для досягнення стабільної безпеки. Водночас, стала безпека неможлива без повної поваги до прав людини, що є необхідною передумовою довіри між державою та людьми, яким ця держава служить.

Дослідники виокремлюють три основні теоретичні **підходи** щодо релігійної безпеки:

1. **Правовий підхід** – фокусується на розробці і застосуванні правових норм і механізмів захисту релігійних прав і свобод.
2. **Соціокультурний підхід** – акцентує на важливості взаєморозуміння, толерантності та діалогу між різними релігійними громадами.
3. **Політичний підхід** – розглядає релігійну безпеку як складову національної безпеки, зокрема вплив релігійних факторів на політичні процеси та стабільність держави.

10.2 Система забезпечення релігійної безпеки

Система забезпечення релігійної безпеки – це комплекс заходів, політик, програм та інституційних механізмів, спрямованих на забезпечення захисту прав людини у сфері релігійних переконань та практик. Ця система має на меті забезпечити свободу віросповідання, захистити релігійні об'єкти, уникнути дискримінації на релігійній основі, зменшити конфлікти між релігійними групами та сприяти загальному мирному суспільству.

Система забезпечення релігійної безпеки охоплює різні аспекти і механізми, які спрямовані на захист прав та свобод людей у сфері релігії:

1. **Законодавча база** – встановлення законів і правових норм, що гарантують свободу вираження релігійних переконань, запобігають дискримінації на релігійній основі і забезпечують захист від релігійного переслідування.

Рис. 10.2

2. **Інституційні механізми** – створення спеціалізованих державних агентств або комісій, які відповідають за моніторинг і захист релігійних прав. Ці органи можуть займатися врегулюванням конфліктів, підтримкою діалогу між релігійними громадами та іншими секторами суспільства.
3. **Інформаційна та освітня діяльність** – розробка і впровадження освітніх та інформаційних кампаній, спрямованих на підвищення рівня обізнаності громадян країни щодо їхніх релігійних прав і свобод, а також на виховання толерантного ставлення до різних релігій і віросповідань.
4. **Міжнародне співробітництво** – участь у міжнародних організаціях і платформах для обміну досвідом і найкращими практиками забезпечення релігійної безпеки, розробки міжнародних стандартів та норм.
5. **Міжконфесійний діалог і співпраця** – налагодження співпраці між релігійними громадами, що сприяє побудові взаєморозуміння, зменшенню ризику виникнення конфліктів і підвищенню стабільності в суспільстві.

Законодавча база та захист релігійних прав є важливим елементом будь-якої сучасної демократичної системи, спрямованої на забезпечення громадянських свобод і прав. Цей захист включає в себе ухвалення спеціальних законів і нормативно-правових актів, спрямованих на гарантування свободи віросповідання, захист від дискримінації на релігійній основі та забезпечення рівних умов для усіх релігійних спільнот.

Міжнародне законодавство про релігійну безпеку включає ряд документів та міжнародних угод, які визначають стандарти та норми у галузі захисту релігійних прав і свобод. Свобода віросповідання є однією з основних людських прав, що забезпечує право кожної особи обирати та змінювати свою релігійну переконаність, а також вільно виражати свої релігійні погляди як в приватному, так і в громадському житті. Законодавчий захист цього права передбачає, що держава не має втручатися у вірування громадян і не повинна нав'язувати жодну релігійну доктрину.

Свобода прояву своєї релігії або віровчення може бути обмежена лише такими обмеженнями, які встановлюються законом і є необхідними для захисту громадської безпеки, порядку, здоров'я або моралі або фундаментальних прав і свобод інших осіб.

Всесвітньої декларація прав людини (Universal Declaration of Human Rights), прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН в 1948 р.	Стаття 18 визначає: Кожен має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або віру, а також свободу самостійно або разом з іншими, в публічному чи приватному порядку, проявляти свою релігію або віру у викладанні, практиці, богослужінні та святкуваннях.
Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (International Covenant on Civil and Political Rights, ICCPR), прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 році (набрав чинності у 1976 р.)	Ніхто не може бути підданий примусу, який б порушував його свободу мати або обирати релігію чи віру за своїм вибором.

Постанова № 66/167 Генеральної Асамблеї ООН «Боротьба з негативними стерео- типами, стигматизацією, дискримінацією, підбу- рюванням до насильства і насильством проти осіб на основі релігії або пере- конань» (2011 р.)	Засудила насильство проти людей або пошкодження майна на підставі релігійної приналежності та закликала держави забезпечити захист релігійних об'єктів від можливого руйнування та актів вандалізму. Законодавчий захист релігійних прав включає заборону будь-якої форми дискримінації на релігійній основі. Це означає, що жодна особа не може бути обмежена у доступі до освіти, роботи, житла чи інших соціальних благ через її релігійні переконання або приналежність до релігійної спільноти. Закони передбачають захист від прямої дискримінації (наприклад, відмова у працевлаштуванні через релігійну приналежність) і від встановлення релігійних обмежень, які негативно впливають на певні релігійні спільноти.

Європейське законодавство, зокрема через практику Європейського суду з прав людини і нормативно-правові акти, забезпечує гнучку систему захисту права на свободу совісті та релігії, надаючи державам певну свободу дій для регулювання релігійних практик, але тільки в межах, що відповідають міжнародним стандартам прав людини. Свобода релігії чи переконань визнається одним із основоположних принципів, що визначають взаємовідносини між державами-учасницями ОБСЄ, і є невід'ємною частиною концепції безпеки, прийнятої цією організацією.

Ще однією важливою складовою законодавчого захисту релігійних прав є забезпечення рівних умов для усіх релігійних спільнот. Це означає, що держава повинна створювати такі умови, які дозволяють кожній релігійній групі вільно здійснювати свої релігійні практики, будувати місця поклоніння, проводити обряди та релігійні свята без перешкод чи обмежень.

Інституційні механізми забезпечення релігійної безпеки можна поділити на кілька категорій, залежно від рівня організації і функцій, які вони виконують. У багатьох країнах функціонує спеціалізоване міністерство або департамент, відповідальний за релігійні питання. Наприклад, Міністерство культури

Європейська конвенція з прав людини (1950)	Гарантує право кожної людини на свободу думки, совісті та релігії (стаття 9). Однак, ЄКПЛ також допускає обмеження цього права, якщо це необхідно для забезпечення громадського порядку, безпеки чи захисту прав і свобод інших осіб.
Декларація Організації з безпеки і співробітництва в Європі про боротьбу з нетерпимістю і дискримінацією на ґрунті релігії або переконань (1984)	Закликає держави-учасниці забезпечити захист релігійних груп від дискримінації та нетерпимості.
Хартія основних прав Європейського Союзу (European Union (2000))	Стаття 10 гарантує право на свободу думки, совісті і релігії, а також право вільно змінювати свою релігію або переконання. Хартія зазначає, що право на свободу релігії може бути обмежене лише у випадках, передбачених законом, і якщо це необхідно для забезпечення громадської безпеки, охорони прав інших осіб або для підтримки суспільного порядку.

та релігій в Україні або Міністерство релігійних справ в Туреччині. Ці органи займаються політикою у сфері релігії, координують взаємодію між державними структурами і релігійними організаціями, здійснюють контроль за дотриманням законодавства, що стосується релігійних прав і свобод. Поліція, служби безпеки та спецслужби виконують функції моніторингу релігійної ситуації в країні, запобігання та розслідування злочинів на релігійній основі, боротьби з релігійним екстремізмом і тероризмом. Вони також реагують на інциденти між релігійними групами, що можуть загрожувати національній безпеці. Суди, зокрема Конституційний суд, відіграють важливу роль у забезпеченні дотримання прав і свобод у релігійній сфері, вирішенні спірних питань між релігійними організаціями та державними структурами, а також у забезпеченні балансу між релігійними свободами і іншими правами

людини. Вони також можуть розглядати справи, що стосуються дискримінації за релігійною ознакою. Організація Об'єднаних Націй і її структури, такі як Комітет з прав людини ООН, відіграють важливу роль у забезпеченні релігійної безпеки на міжнародному рівні. ООН сприяє розвитку стандартів у сфері прав людини, зокрема в частині релігійної свободи, та здійснює моніторинг виконання міжнародних угод щодо захисту релігійних прав. У контексті європейської інтеграції ЄС активно працює над забезпеченням релігійної безпеки в межах своїх держав-членів через різноманітні програми та ініціативи. Це включає розробку законодавства для захисту релігійної свободи, запобігання релігійній дискримінації та підтримку міжрелігійного діалогу. Організації, такі як Human Rights Watch, Amnesty International, або релігійні федерації, які працюють на глобальному рівні, можуть бути важливими партнерами в забезпеченні релігійної безпеки. Вони здійснюють моніторинг порушень релігійних прав людини в різних країнах, а також впливають на міжнародну політику щодо захисту релігійних свобод. В багатьох країнах існують міжрелігійні організації, які об'єднують представників різних конфесій для обговорення спільних проблем і пошуку шляхів до збереження миру і злагоди між релігійними групами. Такі організації можуть працювати як у державному, так і на міжнародному рівні, сприяючи зміцненню релігійної безпеки.

Духовні лідери мають важливу роль у пропагуванні релігійної терпимості та боротьбі з екстремізмом у межах своїх релігійних громад. Вони можуть використовувати свої авторитети для зменшення напруги між релігійними групами та виступати за мирне співіснування. Релігійні лідери можуть також брати участь у міжнародних форумах і діалогах, спрямованих на збереження релігійної безпеки. Інституціональні механізми релігійної безпеки також включають участь громадянського суспільства та медіа. Громадські організації, що працюють у сфері прав людини та релігійних свобод, можуть здійснювати моніторинг, надавати правову допомогу та впливати на політику держави щодо захисту релігійних прав. Мас-медіа можуть бути потужним

інструментом як для поширення інформації про загрози релігійній безпеці, так і для формування суспільної думки щодо важливості релігійної терпимості. Медіа також можуть сприяти попередженню конфліктів, пропагуючи мир, злагоду та взаємоповагу між релігійними громадами.

Забезпечення релігійної безпеки неможливе без розробки та поширення знань про важливість релігійної толерантності та міжрелігійного миру. **Освітня діяльність** спрямована на формування у громадян знань та навичок, які дозволяють ефективно взаємодіяти в багатоконфесійних та багатокультурних суспільствах. Вона включає в себе програми з релігійної освіти, міжкультурного діалогу, а також виховання молоді на засадах мирного співіснування та поваги до релігійних і культурних традицій. Важливим аспектом є також розвиток аналітичних та інтелектуальних навичок для запобігання маніпуляціям на релігійній основі.

В умовах глобалізації та інтеграції інформаційних і культурних просторів, забезпечення релігійної безпеки вимагає взаємодії між державами, міжнародними організаціями та релігійними інститутами для подолання загроз, пов'язаних з релігійними конфліктами та екстремізмом. Важливими, в цьому контексті, є спільні проєкти з іншими країнами, обмін досвідом та найкращими практиками в галузі релігійної безпеки, а також спільні дипломатичні ініціативи для вирішення міжнародних релігійних конфліктів та криз. Урядові програми можуть включати у себе активну участь у міжнародних організаціях і ініціативах, спрямованих на захист релігійних прав і сприяння міжконфесійному діалогу.

Міжконфесійний діалог – це процес, який сприяє взаєморозумінню та спільним діям між різними релігійними та культурними групами. Основна мета такого діалогу полягають у зменшенні ворожнечі, стереотипів та недовіри між релігійними спільнотами, сприянні миру та згоді, а також у забезпеченні поваги до різноманітності релігійних переконань. Програми підтримки міжрелігійного діалогу можуть включати організацію міжконфесійних зустрічей, форумів, круглих столів і культурних

заходів, спрямованих на взаємопізнання і співпрацю між різними релігійними течіями, а також створення національних рад, які об'єднують представників різних релігійних спільнот для спільного обговорення питань, що стосуються релігійної безпеки та толерантності.

Загалом система забезпечення релігійної безпеки базується на принципах правової держави, толерантності та співпраці між релігійними та суспільними групами для досягнення гармонійних відносин із збереженням свободи вираження релігійних переконань.

10.3 Загрози релігійній безпеці

Загрози релігійній безпеці – це чинники або явища, що можуть призвести до порушення релігійних прав і свобод людини, викликати релігійні конфлікти, напруженість між релігійними групами, а також посилити релігійну нетерпимість або екстремізм. Вони можуть мати як внутрішній, так і зовнішній характер і часто становлять серйозну загрозу для соціальної стабільності, міжрелігійного миру та національної безпеки.

Загрози релігійній безпеці мають потенціал впливати на стабільність суспільства та безпеку держави.

Ідейний екстремізм і радикалізація є актуальними проблемами сучасного світу. **Ідейний екстремізм** – домінування радикальних поглядів на певні ідеї чи цінності, які можуть виходити за межі прийняті в суспільстві. Він часто виявляється у формі насильства або прихильності до насильницьких методів досягнення політичних, релігійних або ідеологічних цілей. Ідейний екстремізм може стати основою для радикалізації частини суспільства, коли певні особи, чи групи осіб інтенсивно поширюють переконання, що виправдовують використання насильства для досягнення своєї мети. Все це веде до підриву основ стабільності суспільства, провокування між-етнічних або міжрелігійних конфліктів, а також – до напруженості у відносинах між країнами. Політичні лідери та урядові

Ідейний екстремізм і радикалізація	Розповсюдження радикальних ідей на релігійній основі, які можуть призвести до насильства, тероризму та конфліктів між релігійними групами.
Релігійна дискримінація і переслідування	Систематичне обмеження прав і свобод релігійних меншин, дискримінація на релігійній основі, переслідування віруючих і релігійних лідерів.
Релігійний конфлікт	Суперечки і конфлікти між різними релігійними громадами або секторами, які можуть призвести до насильства і недовіри.
Політизація релігійних питань	Використання релігійних ідентичностей і поглядів для політичних маніпуляцій, що може підтримувати соціальну гармонію та міжконфесійний діалог.
Загрози культурній спадщині	Знищення або втрата релігійних об'єктів, пам'яток архітектури або інших культурних артефактів, які є важливими для релігійної ідентичності.
Інтернет та соціальні мережі	Використання цифрових платформ для пропаганди і радикалізації, що сприяє поширенню екстремістських ідей серед молоді та інших категорій населення.
Зовнішні втручання	Вплив зовнішніх акторів на релігійні конфлікти та процеси в межах країни з метою дестабілізації і підризу національної безпеки.

структури повинні усвідомлювати ці загрози і розробляти стратегії для їхнього протидії.

Релігійна дискримінація – це будь-які дії, практики чи політики, що спричиняють несправедливе ставлення або обмеження прав і свобод індивідів або груп осіб на основі їх релігійних переконань, віросповідання або релігійної належності, що може проявлятися у нерівному доступі до освіти, працевлаштування, охорони здоров'я, житла або інших соціальних благ, а також у забороні або обмеженні релігійних обрядів, свят та практик.

Релігійне переслідування – це акти насильства, залякування, репресій або примусу, спрямовані проти осіб чи груп за їх релігійними переконаннями або віросповіданням. Переслідування може бути як на державному рівні (через закони або політичні репресії),

так і на соціальному (через тиск з боку суспільства або релігійних груп). Релігійне переслідування включає в себе примусові втручання у релігійні практики, а також інші форми порушення прав людини, що обмежують свободу віросповідання. Коли релігійна дискримінація набуває системного характеру, вона може сприяти радикалізації та конфліктам у суспільстві, дестабілізувати політичну систему.

Релігійний конфлікт – є формою соціального конфлікту, де всі його структурні складові (об’єкт, сторони або їхня рушійна сила, мотиви, інтереси, цілі та цінності) мають релігійну основу. Ці конфлікти можуть виникати через різні інтерпретації релігійних текстів, традицій і обрядів, а також через конкуренцію за вплив і владу в релігійній організації. Вони можуть проявлятися як міжконфесійні суперечки, так і внутрішні суперечності в межах однієї конфесії чи релігійної групи.

Релігійний конфлікт – це зіткнення і протистояння між представниками релігійних цінностей (від окремих віруючих до конфесій), спричинене відмінностями у їхньому світогляді, уявленнях та ставленні до Бога, різним ступенем участі у релігійному житті.

Міждисциплінарні підходи у галузі релігієзнавства, соціології та політичних наук дозволяють аналізувати причини і наслідки релігійних конфліктів і сприяють побудові мирного та толерантного суспільства.

Більшість сучасних національних кордонів і політичних структур є результатом історичного взаємодії релігійних спільнот та політичних процесів. Наприклад, багато європейських та азійських країн сформувалися навколо домінуючих релігійних традицій, що вплинуло на їхні соціокультурні та політичні реалії.

Національно-релігійні меншини часто мають власні амбіції щодо політичної автономії та релігійної свободи, що стає джерелом конфліктів з центральною владою. Ці конфлікти можуть мати різні форми: від публічних протестів та вимог до законодавчих змін до загострення збройних конфліктів. Наприклад, в історії сучасних країн, таких як Індія з її індуїстською більшістю та мусульманською меншістю, або Ізраїль з єврейською більшістю

та арабськими меншинами, релігійні розбіжності зазнають політичного впливу, який відображається в законодавстві, адміністративній політиці та суспільному управлінні.

У ХХІ столітті релігійні конфлікти, як правило, мають комплексний характер. Вони включають елементи національної та релігійної самоідентифікації, економічних та соціальних нерівностей, територіальних претензій і культурних розбіжностей. Такі конфлікти можуть мати глибокі історичні корені, але вони також реагують на сучасні політичні та економічні трансформації, що впливають на стосунки між релігійними спільнотами та державою.

У контексті суспільно-політичної та соціально-економічної взаємодії релігійний конфлікт набуває форми ідеологічної або політичної конкуренції.

Політизація релігійних питань є явищем, коли політичні сили або інтереси використовують релігійні уявлення, символіку або ідентичність для досягнення своїх політичних цілей.

Політичні інтереси відіграють ключову роль у політизації релігійних питань. Політичні партії часто використовують релігійні уявлення і символіку для залучення виборчих голосів або для мобілізації підтримки своїх програм і ідеологій. Це може включати в себе використання релігійних лозунгів або підтримку конкретних релігійних практик, що сприяють підвищенню популярності серед віруючих електоратів.

Наслідками політизації релігійних питань можуть бути: поляризація суспільства, а, як наслідок, – виникнення релігійних конфліктів; порушення прав людини, зокрема свободи віросповідання, що, в свою чергу, створює загрози для демократії і правового порядку.

Загрози культурній спадщині в контексті релігійної безпеки є нагальною проблемою у багатьох країнах світу. Війни та терористичні акти часто призводять до зруйнування або пошкодження культурних пам'яток та релігійних споруд, які вважаються символами ідентичності історичних спільнот.

Інтернет та соціальні мережі стали неодмінною частиною сучасного інформаційного суспільства, проте їх вплив на релігійну безпеку усе більше стає об'єктом загроз та суперечок.

Однією з найбільш серйозних загроз є поширення дезінформації через соціальні мережі (фейкові новини, спрямовані на спотворення релігійних переконань або подій, відверті маніпуляції даними). Інтернет став платформою для рекрутингу індивідів у релігійно-екстремістські групи та організації. Соціальні мережі стають каналом для пропаганди, організації та координації терористичних актів, що ставить під загрозу не лише безпеку окремих релігійних груп, а й безпеку держави загалом.

Інтернет та соціальні мережі, хоча і є потужними інструментами для комунікації та співпраці, водночас представляють собою значні загрози для релігійної безпеки. Їх вплив на поширення дезінформації, екстремізму, кібератак та соціальної нетерпимості вимагає ретельного аналізу та ефективних стратегій захисту, щоб забезпечити безпеку та стабільність релігійних спільнот у цифровому віці.

Зовнішні втручання у внутрішні справи України, зокрема в контексті релігійної безпеки, є істотною загрозою для стабільності держави та її суспільного ладу. Будь-яке зовнішнє втручання, спрямоване на підтримку однієї з релігійних груп або підрив інших, може призвести до поглиблення конфліктів, політичної нестабільності та порушення прав громадян. Зовнішні сили можуть використовувати інформаційні канали для впливу на релігійні почуття населення та маніпулювати релігійними групами через пропаганду. Поширення ідеї релігійної нетерпимості, релігійних конфліктів чи екстремістських поглядів через ЗМІ, соціальні мережі чи інші платформи може призвести до радикалізації частини населення та загострення міжконфесійних напружень. Зовнішні втручання можуть мати на меті використання релігійних розбіжностей для досягнення політичних цілей.

Всі ці загрози вимагають комплексного підходу для їх виявлення, аналізу та реагування з метою забезпечення стабільності, толерантності і захисту релігійних прав усіх громадян.

10.4 Релігійна безпека України

Україна, завдяки своєму геополітичному розташуванню на перехресті держав, що належать до християнства та ісламу, а також різних християнських конфесій – православ'я, католицизму та протестантизму, є країною з високим рівнем релігійного плюралізму. Це відображає різноманітність духовних переконань серед її громадян, однак водночас відкриває нові виклики для національної безпеки. Важливо зазначити, що в умовах релігійного плюралізму будь-яке використання релігійних переконань з метою виправдання політичних або агресивних дій може призвести до загрози національній безпеці.

Основоположні принципи свободи віросповідання в Україні закріплені Конституцією, що гарантує кожному громадянину право на свободу світогляду та віросповідання. Зокрема, Конституція встановлює право сповідувати будь-яку релігію або взагалі не сповідувати жодної, без обмежень здійснювати релігійні культи та обряди як індивідуально, так і колективно. Крім того, вона визначає принцип відокремлення церкви та релігійних організацій від держави, що гарантує незалежність релігійних інститутів від політичного впливу. Конституція також забороняє визнання будь-якої релігії обов'язковою для громадян, що сприяє забезпеченню релігійної рівності та плюралізму в суспільстві.

Закон України «**Про свободу совісті та релігійні організації**» є важливим правовим інструментом для забезпечення релігійної свободи та підтримки релігійної різноманітності в Україні. Він визначає нормативно-правові засади, які регулюють правові відносини в контексті вільного вираження релігійних переконань, а також організації та діяльності релігійних об'єднань. Закон спрямований на гарантування прав та свобод громадян у здійсненні релігійної практики, водночас регулюючи взаємовідносини між релігійними інститутами та державою. Він визначає не тільки права та обов'язки релігійних організацій, а й держави в сфері релігійних відносин. Окрім того, закон встановлює механізми

захисту прав та законних інтересів громадян, незалежно від їхньої релігійної належності, що є важливою складовою гарантування релігійної безпеки в країні.

Закон України «**Про основи національної безпеки України**» від 19 червня 2003 р. визначав серед потенційних загроз національній безпеці «можливість радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад» (ст. 7), акцентуючи увагу на необхідності контролю та моніторингу релігійних і етнічних груп з метою недопущення загострення внутрішніх конфліктів. Крім того, у статті 8 цього ж закону було визначено основні напрямки державної політики в сфері національної безпеки, серед яких особлива увага приділялася «забезпеченню міжконфесійної стабільності та запобіганню конфліктним загостренням на релігійній основі, недопущенню протистояння різних церков, у тому числі щодо розподілу сфер впливу на території України».

На думку дослідника **Л. Чупрія**, серед основних чинників, що визначають національну безпеку в духовно-релігійній сфері, можна виділити кілька ключових аспектів. **По-перше**, важливим є забезпечення внутрішньорелігійної стабільності, що включає міжцерковну та міжконфесійну злагоду, а також здатність вирішувати релігійні конфлікти, зокрема через ненасильницькі методи. **По-друге**, зовнішньорелігійна стабільність є важливою складовою, що передбачає зміцнення міжнародного авторитету України як християнської європейської держави, а також збереження її національно-культурної самобутності та незалежності, для чого необхідно мати ефективний механізм. Крім того, важливим аспектом є забезпечення повного задоволення релігійних потреб, що включає свободу волевиявлення та віросповідання як окремих осіб, так і груп віруючих. Останнім елементом є наявність чітко розробленої стратегії суспільно-політичного і духовного розвитку держави, яка охоплює також аспекти забезпечення духовно-релігійної безпеки України.

У сучасних умовах розвитку яскравими представниками національних церков в Україні є **Українська Греко-Католицька**

Церква (УГКЦ) та Православна Церква України (ПЦУ). Це підтверджується використанням української мови у літургії, молитвах, а також у практичній діяльності цих церков, що підкреслює їхній зв'язок із національною ідентичністю.

Важливу роль у державотворчих процесах в Україні відіграє Українська Греко-Католицька Церква, будучи не лише релігійною інституцією, але й активним учасником суспільного життя. Її діяльність спрямована на зміцнення національної ідентичності, поширення духовних цінностей та сприяння суспільній єдності.

Уже **Митрополит Андрей Шептицький** у своєму декреті до духовенства, датованому груднем 1941 року, наголошував на важливості ідеї національної єдності та любові до Батьківщини. Він акцентував, що головним ідеалом національного життя є *«наша рідна всенаціональна Хата-Батьківщина»*. Ця позиція відображає не лише глибокий патріотизм, але й усвідомлення ролі духовних та моральних засад у зміцненні національної ідентичності та державності. Андрей Шептицький, як духовний лідер, бачив обов'язок Церкви у сприянні об'єднанню народу навколо спільних цінностей, що слугуватимуть фундаментом для розвитку українського суспільства та його культурно-історичної самобутності.

Попри проголошений світський характер держави, Україна вбачає важливу роль церкви та релігійних організацій у розвитку суспільства та вирішенні соціально значущих питань. А тому, розробка концепції державно-церковних відносин є не лише правовою, а й стратегічною потребою, що дозволяє забезпечити баланс між релігійною свободою, державною політикою та суспільним добробутом.

Кардинал Любомир Гузар ще в часи президентства Л. Кравчука констатував: *«Церква для життя держави є важливою»*, «політики мають зрозуміти, що Церква і держава є партнерами, проте не підлягають одна одній. Тому для нас розділення держави і Церкви є дуже доброю справою. Ми з державою одне від одного незалежні, але працюємо для того самого народу як партнери».

УГКЦ надає духовну та гуманітарну підтримку громадянам, сприяючи єдності, миру та збереженню національних цінностей.

Церква активно долучається до допомоги постраждалим від війни, організовуючи збір коштів, матеріальної допомоги та волонтерські ініціативи для військових і цивільних осіб. Вона також забезпечує психологічну та духовну підтримку тим, хто пережив травми війни. УГКЦ сприяє зміцненню морального духу населення, закликаючи до збереження національної ідентичності та боротьби за свободу. Окрім цього, УГКЦ відіграє важливу роль у протидії інформаційним і ідеологічним загрозам, підтримуючи суспільну згуртованість та формуючи умови для запобігання радикалізації та соціальних конфліктів.

УГКЦ продовжує активну міжконфесійну співпрацю з іншими релігійними організаціями та громадами, зокрема з Православною Церквою України, що сприяє зміцненню взаєморозуміння. *Митрополит ПЦУ Епіфаній*, аналізуючи поточну ситуацію в Україні, підкреслив критичну важливість боротьби за існування української нації. Він зауважив, що країна наразі проходить великі випробування, що стосуються її національної ідентичності та незалежності, оскільки ворог намагається не лише знищити український народ, а й стерти його з карти світу. У цьому контексті він зазначив, що українці обрали шлях розвитку як європейська держава, прагнучи бути частиною європейської спільноти, де панують справедливість і свобода. Він також підкреслив важливість збереження свободи та незалежності (*«Божого дару»*), оскільки вона є основою для розвитку майбутніх поколінь.

Активно підтримує національну ідентичність та державність **Римо-Католицька Церква в Україні**, виступаючи за мир і стабільність в країні. Вона неодноразово заявляла про свою позицію щодо важливості захисту територіальної цілісності України та підтримки військових зусиль. У своїх проповідях та молебнях, римо-католицькі священники закликають до солідарності серед українців і звертаються до міжнародної спільноти з проханням про підтримку. Зокрема, вони підтримують ініціативи щодо допомоги постраждалим від війни, надаючи гуманітарну допомогу та сприяючи влаштуванню внутрішньо переміщених осіб.

Мусульмани України, переважно кримські татари та представники інших мусульманських громад, також активно підтримують

національні зусилля щодо протидії агресії. Кримськотатарський народ, що є частиною української нації, від початку конфлікту виступав з чіткою позицією на підтримку України. Кримські татари активно залучені до оборони держави. Іудейські громади в Україні, хоча й невеликі за чисельністю, також вносять свій вклад у боротьбу з російською агресією. Вони активно займаються благодійною діяльністю, допомагаючи постраждалим від війни, а також сприяють збереженню єдності українського народу, наголошуючи на важливості мирного співіснування різних національностей та релігій в Україні. Крім того, єврейські лідери закликають до міжнародної підтримки України та порушують питання про важливість протидії антисемітизму, який може бути використаний як інструмент російської пропаганди. Протестантські релігійні громади в Україні активно підтримують національні зусилля щодо боротьби з агресором, особливо через свою мережу благодійних організацій.

Усі ці релігійні напрямки та течії через підтримку міжконфесійного діалогу, активну благодійну діяльність та моральну підтримку, сприяють не тільки внутрішній стабільності та гармонії в Україні, а й мобілізації міжнародної підтримки. Їх внесок є важливим не лише для оборони держави, а й для формування національної свідомості та патріотизму серед громадян, що, в свою чергу, забезпечує зміцнення Української державності.

Попри те, на думку релігієзнавця **О. Сагана**, існують певні релігійні напрямки, які можуть становити (ред. становлять) загрозу національній безпеці та територіальній цілісності України.

Протягом багатьох років, до початку війни 2014 р., **Українська православна церква московського патріархату (УПЦ (мп))** активно підтримувала позицію московського патріархату, що була частиною загальної політики російської федерації. Незважаючи на те, що УПЦ (мп) декларувала свою незалежність, численні факти вказують на вплив росії через релігійну складову.

Одразу після 24 лютого 2022 р. почали з'являтися повідомлення про підтримку священниками УПЦ (мп) російських окупаційних військ та подальшу пропаганду ними ідеології «руського мира». У ряді випадків священники УПЦ (мп) в різних регіонах України

відмовлялися від проведення заупокійних літургій за загиблими українськими військовослужбовцями.

Священики УПЦ (мп) виступали на підтримку російських військових, що захоплювали українські території, намагаючись прикрити військові злочини риторикою «священної місії».

Законодавчі ініціативи в контексті забезпечення релігійної та національної безпеки є ключовим елементом для запобігання використанню релігійних організацій як інструментів зовнішнього впливу, зокрема з боку держав-агресорів, таких як росія.

20 серпня 2024 року Верховна Рада України ухвалила закон № 8371, який забороняє діяльність релігійних організацій, пов'язаних з Російською Православною Церквою (РПЦ). Закон набрав чинності 20 вересня 2024 року, надаючи громадам УПЦ (мп) дев'ять місяців для розірвання зв'язків з РПЦ.

З початку повномасштабного вторгнення росії в Україну станом на 2024 р. Служба безпеки України відкрила понад 100 кримінальних проваджень щодо священнослужителів Української Православної Церкви Московського Патріархату УПЦ (мп). Майже 50 з них уже повідомлено про підозру, а 26 отримали судові вирoki.

Враховуючи сучасні виклики національної безпеки України, релігійна складова цієї безпеки потребує серйозного уваги та системних змін. Зокрема, питання релігійної діяльності в умовах війни, а також у контексті європейської інтеграції, вимагає чіткої правової регламентації та контролю за діяльністю релігійних організацій, що можуть становити загрозу національній безпеці. Створення ефективної законодавчої та організаційної бази, яка дозволяє контролювати вплив зовнішніх релігійних сил, є необхідним для забезпечення стабільності та безпеки в Україні.

Зміцнення релігійної незалежності та національної свідомості є ключовим для європейської інтеграції України та її стабільного розвитку. Загрози, пов'язані з деякими релігійними організаціями, зокрема УПЦ московського патріархату, полягають у використанні релігії як політичного інструмента, що підриває національну єдність та стабільність. Підтримка російської агресії та поширення

ідеології «руського мира» ставлять під загрозу суверенітет і територіальну цілісність України. Відсутність ефективного контролю за такими організаціями може призвести до дестабілізації внутрішньої ситуації в країні. УГКЦ, ПЦУ, РКЦ та інші релігійні організації активно підтримують Українську державність, суверенітет і територіальну цілісність, виступаючи на захисті національних інтересів, відіграють безпосередній вплив на зміцнення внутрішньої стабільності країни, сприяють моральній підтримці населення, поширенню патріотичних настроїв та формуванню почуття єдності серед громадян.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що включає в себе поняття «релігійна безпека»? Наведіть основні аспекти.
2. Які загрози можуть впливати на релігійну безпеку в сучасному світі?
3. Які є ключові права і свободи у контексті релігійної безпеки? Перерахуйте та поясніть їх.
4. Які стратегії можуть бути застосовані для запобігання радикалізації на релігійній основі?
5. Зробіть аналіз взаємозв'язку між релігійною безпекою і політичною стабільністю.
6. Порівняйте різні підходи до релігійної безпеки (правовий, соціокультурний, політичний). Які переваги і недоліки кожного?
7. Які основні фактори сприяють міжконфесійному діалогу і чому він важливий для релігійної безпеки?
8. Поясніть поняття «релігійна толерантність». Як вона сприяє стабільності у суспільстві?
9. Яка роль громадських організацій у захисті релігійних прав і свобод?
10. Як впливає глобалізація на релігійну безпеку?
11. Як ви оцінюєте ефективність міжнародних організацій у забезпеченні релігійної безпеки? Наведіть приклади успішних чи неуспішних ініціатив.

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Автономія церковна – незалежність церкви з питань внутрішнього управління, що надається тією чи іншою автокефальною церквою, до складу якої ця церква входила раніше на правах екзархату чи єпархії.

Безпека – це стан, коли кому, чому-небудь, ніщо і ніхто не загрожує; водночас – це і діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства народів щодо виявлення, запобігання, послаблення, усунення і відвернення загрози, здатної загубити їх, знищити матеріальні та духовні цінності, перешкодити їх прогресивному розвитку.

Віра релігійна – особливе емоційно-ціннісне ставлення людини до тих чи інших ідей, теорій; визнання реального існування надприродних сил, властивостей і відносин у світі без жодних раціональних доказів.

Влада – здатність і можливість брати участь у прийнятті й реалізації рішень, здійснювати свою волю, вирішальний вплив на поведінку, діяльність людей за допомогою різних засобів – авторитету, права, насильства.

Демократія – форма політичного режиму та суспільного ладу, які побудовані на визнанні народу джерелом влади і передбачають виборний принцип формування органів політичної влади. Демократія буває: партисипаторною (передбачає участь народу у прийнятті політичних рішень), плебісцитарною (обрання народом політичних лідерів), ліберальною (створення умов розвитку вільного ринку та гарантій прав і свобод громадян), соціальною (забезпечення певних соціальних гарантій).

Держава – а) структурована і правовим шляхом унормована суверенна (публічна) влада, що здійснює контроль над певною територією та виступає від імені всього суспільства під час вирішення внутрішніх і зовнішніх питань; б) політично організоване в межах визнаних кордонів суспільство на чолі з суверенною владою.

Екстремізм релігійний – схильність певних груп людей до крайніх протиправних дій на релігійному ґрунті з метою збудження віруючих, підбурювання їх до антигромадських протизаконних дій.

Консолідація – це форма політичної взаємодії, що призводить до об'єднання зацікавлених груп для досягнення спільних цілей.

Конфлікт релігійний – сутичка релігійних індивідів або груп віруючих з приводу відмінностей у позиціях віровчення, релігійної діяльності та правил створення релігійних організацій, незгоди під час поділу майна, культових споруд тощо.

Плюралізм релігійний – поліконфесійний характер релігійності соціальних груп, підданих одній країні, держави.

Політика – організаційна, регулятивна, контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована переважно на досягнення, утримання і реалізацію влади індивідами та соціальними групами задля здійснення власних запитів і проблем.

Права людини – невід'ємні та обов'язкові для дотримання громадянами політичні, економічні, соціальні, культурні та інші можливості життєдіяльності, надані людині від природи, без яких вона не може повноцінно існувати як людська істота.

Релігійна безпека – це концепція, що охоплює заходи і стратегії для захисту релігійних прав і свобод, запобігання релігійному насильству, екстремізму та дискримінації на релігійній основі. Вона спрямована на створення умов для мирного співіснування різних релігійних та нерелігійних спільнот у суспільстві, забезпечення їхньої безпеки та взаємоповаги, а також на підтримку діалогу і взаєморозуміння між ними.

Фанатизм релігійний – сліпе, доведене до крайніх проявів визнання релігійних ідей і намагання наслідувати їх у практичному житті; нетерпимість до іновірців та інакодумців. Типи фанатизму – від пасивно-споглядального до активно-екстремістського. Крайнім проявом є бузувірство релігійне. Фатіха – назва першої сури Корану.

Характер національний – сукупність найбільш стійких, основних для тієї чи іншої національної спільноти особливостей сприйняття оточуючого світу, форм реакції на нього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В. Відносини держави і релігійних організацій: українські реалії і проблеми. *Релігія та соціум*. 2016. № 1–2. С. 47–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2016_1-2_9
2. Брицин М., Васін М. Віра під вогнем: досліджуючи релігійну свободу в умовах війни в Україні. Франклін, Теннессі, США: Місія Євразія. 2023. 28 с. URL: <https://bit.ly/2023-ME-report-on-Ukraine>
3. Єленський В. Держава та релігійні інституції в Україні до і після Помаранчевої революції: політичний дискурс. *Релігійна свобода*. 2006. № 10. С. 99–103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/religfree_2006_10_26
4. Закон України «Про основи національної безпеки України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>
5. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
6. Здіорук С. І., Токман В. В. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України. Київ : НІСД, 2023. 36 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07>
7. Колодний А. (ред.). Релігійна безпека / небезпека України. *Збірник наукових праць і матеріалів*. Київ : УАР. 2019. 402 с. URL: <https://ure-online.info/religijna-bezpeka-nebezpeka-ukrayiny>
8. Колодний А. М., Филипович Л. О. Концепція релігійної безпеки: методологічні підходи академічного релігієзнавства. Софія, 2020. № 2 (16). С. 19–23.
9. Міщук А., Міщук М. Релігійний фактор державотворчих процесів в контексті забезпечення національної безпеки України (на прикладі УГКЦ). *Актуальні проєкти політики, інформації та безпеки: колективна монографія* (за ред. В. В. Марчук) ; Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника; Факультет іст., політол. і міжнар. від-н. Івано-Франківськ : Ярина, 2022. С. 107–132.

10. Міщук А., Міщук М. Релігійна безпека України. *Вісник Прикарпатського університету*. Серія: Політологія. 2024. № 17. С. 145–154. URL: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-17-19>
11. Саган О. (ред.). Георелігійні процеси і конфесійні трансформації в Україні. Київ : Світ Знань, 2023. 318. URL: <https://drive.google.com/file/d/1cGui9VMY7-K6Uvo-x24CRTIxVtsz1im4J/view>
12. Свобода релігії чи переконань та безпека : посібник із питань політики. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/a/538080.pdf?utm_source=chatgpt.com
13. Трегуб Г. Закони і заповіді. Хто гарантує релігійну безпеку в країні. URL: <https://tyzhden.ua/zakony-i-zapovidi-khto-harantuie-relihijnu-bezpeku-v-kraini/>
14. Филипович Л. Сучасні виклики для України у сфері релігійної безпеки. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. Львів : Видавничий відділ Львівського музею історії релігії «Логос», 2024. Вип. 34. С. 210–220. URL: <http://religio.org.ua/index.php/religio/article/-view/1534>
15. Филипович Л., Колодний А. Релігійна безпека: базові наративи та сучасні виклики. *Незалежність України: права людини та національна безпека* : збірник матеріалів Четвертої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 12 квітня 2024 року), Національний університет «Львівська політехніка». Київ : КНТ, 2024. С. 34–37.
16. Чупрій Л. Діяльність релігійних організацій та загрози національній безпеці України. URL: <http://surl.li/uhespd>
17. European Convention on Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG
18. International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
19. Fylypovych L., Horkusha O. Religious security as a component of the national security of Ukraine: actualization of the problem in wartime. URL: <https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/310416>

20. Geraskov S., Volotovska V. Religious Security as Factor of Developing National Resilience: The Case of Ukraine. *International Journal of Religion*. 2024. 5 (10), 3162–3171. URL: <https://doi.org/10.61707/9n3bfa79>
21. Mubarak A. Religion and Politics: Integration, Separation and Conflict. URL: https://www.irenees.net/bdf_fiche-analyse-884_en.html
22. Shani G. Religion as security: an introduction. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/21624887.2016.1221194>
23. Universal Declaration of Human Rights. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

РОЗДІЛ 11

ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Кобець Ю. В.

... Людина не є володарем всього навколо,
а є частиною природи та об'єктом для тих космічних
сил, що контролюють всі форми життя. Майбутній добробут,
і можливо, навіть виживання людини залежить
від вміння жити в гармонії з цими силами,
а не чинити їм спротив...

*Рейчел Карсон, американська морська біологиня,
авторка книги «Мовчазна весна»*

Екологічні проблеми сучасності створюють загрозу для людей, організацій і держав на всіх рівнях – від локального до глобального. В Україні ці виклики набувають особливої гостроти через високу концентрацію небезпечних виробництв, суттєві зміни ландшафтів, нерациональне використання природних ресурсів і нестачу фахівців у сфері екологічної безпеки.

Сучасна наука підтверджує, що однією з головних загроз для цивілізації є саме екологічні проблеми. На державному рівні екологічна безпека визнана невід'ємною складовою національної безпеки нарівні з економічною, політичною, воєнною, інформаційною та соціальною. Нинішній стан довкілля в Україні залишається складним, а сукупність негативних чинників лише загострює ситуацію, що призводить до погіршення якості життя населення. Це зумовлює необхідність комплексного підходу до вирішення проблем екологічної безпеки.

Попри значні зусилля щодо зменшення техногенного впливу, екологічна ситуація у світі та в Україні продовжує погіршуватися. Збільшується кількість екологічних катастроф, погіршується якість повітря, води та ґрунтів, тривають знеліснення й опустелювання,

зникають природні види флори та фауни. Усі ці фактори підтверджують актуальність екологічної проблематики, яка є важливим показником рівня добробуту суспільства та невід'ємною складовою національної безпеки України.

11.1 Поняття екологічної безпеки: основні теоретичні підходи

Екологічна безпека є невід'ємною частиною національної безпеки, що визначається як система заходів, спрямованих на захист життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави. Політологічний словник тлумачить національну безпеку як гармонійну взаємодію особистості, суспільства, держави та природи, що забезпечує їх стабільний розвиток. В українському законодавстві вона визначається як захищеність інтересів громадян, держави та суспільства, що дозволяє вчасно реагувати на потенційні загрози.

На думку Хилька М., національна безпека – це не лише захист прав і свобод громадян, а й механізм самозбереження держави, що забезпечує її стабільний розвиток та захист від внутрішніх і зовнішніх загроз. Вона безпосередньо пов'язана з національними інтересами України, які окреслені у «Стратегії національної безпеки». До них належать:

- гарантування конституційних прав і свобод громадян;
- розвиток громадянського суспільства та демократичних інститутів;
- збереження державного суверенітету та територіальної цілісності;
- політична та соціальна стабільність;
- забезпечення функціонування української мови, а також прав національних меншин;
- розвиток конкурентоспроможної економіки та підвищення рівня життя населення;
- збереження науково-технологічного потенціалу та інноваційний розвиток;

- екологічна безпека та раціональне використання природних ресурсів;
- розвиток духовності, моральних засад і здоров'я нації;
- інтеграція України в європейський та євроатлантичний простір, а також міжнародне співробітництво.

Отже, національна безпека України охоплює широкий спектр питань, зокрема екологічну безпеку, яка є важливою складовою сталого розвитку держави та суспільства.

У концепції національної безпеки України екологічна безпека займає важливе місце серед ключових напрямків реалізації державних інтересів у політичній, економічній, соціальній, духовній, інформаційній та військовій сферах. Вона забезпечує захист життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави від загроз, спричинених природними чи антропогенними чинниками. Екологічна складова відіграє об'єднуючу роль у системі національної безпеки, оскільки будь-яка сфера – економічна, технологічна чи оборонна – втрачає сенс у разі екологічної непридатності для життя.

Поняття екологічної безпеки має багатозначний зміст і є предметом суперечок. Це пояснюється злиттям двох потужних, проте неоднозначних концепцій – поняття навколишнього середовища та безпеки – а також різноманіттям дисциплін і шкіл думки, що досліджують ці концепції.

Сучасні проблеми навколишнього середовища стали важливими політичними питаннями через зростання масштабів споживання та забруднення в суспільствах з високим енергоспоживанням. Це призвело до значного зменшення первинного лісового покриву, втрати біорізноманіття, виснаження рибних запасів, деградації земель, забруднення і дефіциту води, руйнування прибережної та морської зони, зараження людей, рослин і тварин хімічними та радіоактивними речовинами, а також змін клімату та підвищення рівня моря.

Екологічна безпека – це поняття безпеки, яке виникло внаслідок розширення класичної, вузько трактованої концепції безпеки та дискусій навколо змін у навколишньому середовищі.

Проте, чіткого та загальноприйнятого визначення цього терміну майже не існує. Спроби його визначення здійснюються і досі. Одну з небагатьох спроб пояснення екологічної безпеки зробив Т. Герріссен у 1990 році, який розглядав її як захист від екстремального забруднення та шкідливого впливу на навколишнє середовище. За його словами: «Отже, існує стан екологічної незахищеності, якщо шкідливий вплив на навколишнє середовище та/або навантаження на нього, що мають політичне підґрунтя, мають наслідки за межами цієї політичної системи та спричиняють екологічні (...) ефекти в іншій політичній системі або всередині неї».

Дослідження екологічної безпеки має наукову традицію, що бере початок наприкінці ХХ століття, коли формування незалежних держав вимагало чіткої методологічної основи для забезпечення національної безпеки. В сучасних умовах її вивчення є актуальним для розробки національної стратегії та збалансованої політики сталого розвитку. Аналіз екологічної безпеки пов'язаний із прогнозуванням, попередженням та мінімізацією ризиків надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру, що спричиняють значні матеріальні та соціальні втрати.

Основи загальної концепції екологічної безпеки вперше були закладені в працях: Н. Ф. Реймерса, С. А. Боголюбова, В. І. Данілова-Данільяна, К. Ф. Фролова, В. О. Бокова, А. О. Бикова, Р. М. Кларка, М. Н. Мойсеева та інших дослідників. Останнім часом посилюється як теоретичне, так і практичне вивчення питань управління екологічною безпекою на регіональному рівні. Знання з цієї тематики поглиблюються, конкретизуються та деталізуються в рамках різних галузей науки, зокрема техніко-економічної (Б. М. Данілішин, О. М. Трофімчук, Є. О. Яковлев, В. М. Шестопапов, А. Б. Горстко тощо) та природничої (Г. О. Білявський, Г. І. Рудько тощо). Внутрішньодержавно екологічну безпеку розглядають як важливу складову національної безпеки (А. Б. Качинський, В. О. Косовцев та ін.). Хоча в науковій літературі існують публікації, присвячені впливу окремих соціогенно обумовлених чинників на довкілля, загалом ця проблема залишається малодослідженою, не має чіткої структуризації за окремими елементами

та узагальнених концепцій як щодо формування екологічної небезпеки, так і з питань управління екологічною безпекою. Теоретично-доктринальне осмислення проблематики забезпечення екологічної безпеки продовжує залишатися актуальним як для українських, так і для зарубіжних дослідників.

Розуміння специфіки екологічної безпеки, її етимологічного змісту як самостійного інституту та невід'ємного елементу національної безпеки знайшло своє відображення у багатьох наукових роботах відомих українських вчених, серед яких варто згадати: М. Хилька, П. Фесянова, О. Гулича, О. Заржицького, М. Хвесика, Ю. Литвинова, І. Бугайчука, М. Троцьку, І. Гомлю, О. Коваленка та інших. Проте багатогранність підходів до цього питання спричинила виникнення як узгоджених, так і суперечливих поглядів, що потребує їх систематизації, узагальнення та формування певних концепцій і підходів.

Теоретико-прикладні підходи до виявлення закономірностей формування та розвитку національної безпеки були висвітлені у багатьох працях вітчизняних дослідників, зокрема таких, як: С. Андреев, О. Борисенко, О. Давидюк, А. Дегтяр, С. Домбровська, О. Радченко, Є. Романенко, С. Руснак, В. Садковий, Г. Ситник та ін.

Відповідно до законодавчо встановленого визначення «екологічної безпеки», яке міститься в частині 1 статті 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII, під цим поняттям законотворець розуміє такий стан природного середовища, що дозволяє запобігти його деградації та виникненню загроз для здоров'я населення.

Оперативно-управлінські принципи формування екологічної безпеки знаходять своє подальше розвиток у інших відомих нормативно-правових актах, зокрема, в пункті 4.14 Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» від 26 травня 2015 р. № 287/2015, де зазначено, що один із ключових компонентів національної безпеки – екологічна безпека – повинен забезпечуватися у конкретних напрямках із застосуванням чітко визначених заходів державного управління.

Ми розглядаємо екологічну безпеку як динамічну складову регіональної системи, яка забезпечує її гармонійний розвиток шляхом захисту від реальних та потенційних антропогенних і природних впливів. Рівень безпеки в основному визначається ймовірністю виникнення загроз. Закон України «Про національну безпеку України» встановлює, що національна безпека – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів від реальних та потенційних загроз. З цього випливає, що серед основних напрямів реалізації національних інтересів, що охоплюють політичну, економічну, соціальну, духовну, інформаційну та військову сфери, важливе місце належить екологічній сфері.

Екологічна безпека є невід’ємною складовою національної безпеки, що гарантує захист життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави та довкілля від реальних чи потенційних загроз, спричинених природними або антропогенними факторами. До того ж, екологічна складова може виступати як інтегратор, що об’єднує різні види безпеки в єдину систему, допомагаючи знайти оптимальне співвідношення між ними. Сьогодні очевидно, що будь-який аспект національної безпеки – чи то економічний, технологічний чи оборонний – втрачає свій сенс, якщо довкілля стає непридатним для життя і діяльності людини. Саме тому екологічну безпеку слід розглядати не лише як одну з її складових, а як інтегратор, здатний, з одного боку, консолідувати суспільство, а з іншого – забезпечувати його поступовий розвиток.

На думку Р. Сабірова, екологічна безпека є важливим елементом національної безпеки, а вирішення її проблем можливе лише за умов комплексного застосування заходів у галузі екології, економіки та права.

Українські вчені С. Азаров та Ю. Литвинов, аналізуючи специфіку забезпечення екологічної безпеки в Україні, уникають розширених визначень цього поняття, обмежуючись твердженням про те, що розуміння ролі екологічної безпеки в системі національної безпеки та її законодавчо-екологічне значення, що проявляється через взаємодію природних, економічних, правових і соціальних

чинників, дозволяє розглядати її як цілісну систему з власними законами розвитку. Інші дослідники формують зміст поняття «екологічна безпека» шляхом перерахування її складових елементів, до яких належать, зокрема, екологічний аудит, моніторинг, прогнозування розвитку екологічної ситуації, екологічний менеджмент тощо.

Аналіз наукових підходів та чинного законодавства України дозволяє виділити три концепції визначення поняття «екологічна безпека» в залежності від його функціонального призначення:

- **управлінська концепція:** розглядає екологічну безпеку як важливий елемент механізму державного управління, що реалізується безпосередньо чи через національну безпеку, а також як інструмент охорони суспільних відносин у сфері державного управління;
- **охоронна концепція:** акцентує на тому, що екологічна безпека забезпечує захист матеріальних та нематеріальних цінностей, що виникають у процесі реалізації суспільних відносин як державними органами, так і підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності, а також окремими громадянами;
- **карально-ретроспективна концепція:** розглядає екологічну безпеку як охоронювані чинником чинності суспільні відносини, порушення яких тягне за собою юридичну відповідальність з боку держави.

Слід зауважити, що кожна з цих концепцій дозволяє окремо виокремити певні закономірності екологічної безпеки. Проте, якщо зосередитись лише на одній із запропонованих концепцій, аналіз набуде однотипного характеру, тому повне розуміння сутності цього поняття можливе лише через синтез усіх підходів. Це свідчить про складність категорії «екологічна безпека» на загальнонауковому та теоретичному рівнях і потребує формування єдиного, усталеного поняття.

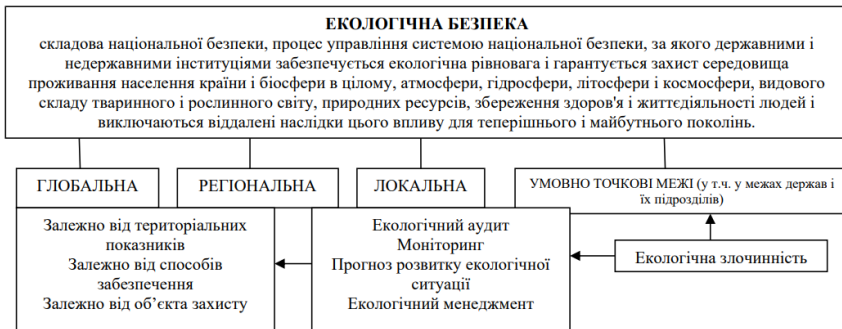
Екологічна безпека – це стан, за якого особистість, суспільство і держава захищені від негативних наслідків як антропогенного впливу на природне середовище, так і стихійних лих та катастроф.

Міжнародна екологічна безпека тісно пов'язана з необхідністю підтримки глобального потенціалу природних ресурсів і збереження відповідної якості довкілля.

Екологічну безпеку можна аналізувати з різних масштабних рівнів:

- **Глобальний:** включає проблеми демографії, викидів парникових газів, змін клімату, забруднення Світового океану, загрозу ядерної війни тощо.
- **Регіональний:** охоплює такі явища, як Чорнобильська катастрофа, забруднення ґрунтів, води та повітря в регіонах з високим техногенним навантаженням.
- **Локальний:** стосується проблем екосистем на місцевому рівні, зокрема агро-, урбо- та техноекосистем, а також повеней, землетрусів чи активності вулканів.
- **Умовно-точковий:** стосується окремих подій, таких як вибухи, пожежі, аварії, зсуви, селеві явища чи спалахи інфекційних захворювань.

Рис. 11.1. Основні складові екологічної безпеки держави

Джерело: представлено за результатами опрацьованих літературних джерел

Отже, багатогранність та багатоаспектність наукових досліджень зумовлена різноманітністю теоретичних підходів, що іноді суперечать один одному, і потребує їх систематизації, узагальнення та формування певних концепцій і підходів. Виходячи

з цього, екологічну безпеку можна розглядати як структурний елемент національної безпеки, що відображає рівень захисту державних і суспільних інтересів, забезпечуваний за допомогою державного примусу в процесі реалізації державно-управлінської діяльності.

Отже, можна зробити висновок, що екологічна безпека, незалежно від концепції, на якій базується її теоретико-прикладне розуміння, створює основу для демократичного та соціального розвитку держави в контексті реалізації національної безпеки, а також забезпечує можливість підтримання належного рівня функціонування країни на міжнародній арені. Основною метою екологічної безпеки, незалежно від історико-державного етапу, є створення та підтримка умов, сприятливих для вільного розвитку особистості, суспільства та держави з дотриманням ключових соціальних цінностей.

11.2 Екологічна безпека як глобальна проблема сучасного світу. Міжнародна екологічна безпека

Людство завжди стикається з проблемами, що вимагають спільного вирішення. Деякі з цих проблем мають локальний характер, тоді як інші охоплюють великі регіони світу. Забруднення довкілля набуло глобального масштабу, і сьогодні глобальні проблеми є загальнопланетарними, незалежно від рівня економічного розвитку чи географічного розташування. Їх можна вирішити лише через співпрацю всіх країн світового співтовариства. Одним із ключових принципів як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави є створення умов для життя громадян та суспільства, що відповідають вимогам екологічної та техногенної безпеки, раціональне використання природних ресурсів і захист довкілля від надмірного забруднення. Екологічна політика спрямована на вирішення поточних екологічних проблем та їх попередження, що можуть призвести до негативних наслідків у екологічній, соціальній та економічній сферах. До основних

проблем сучасних держав належать: забруднення атмосферного повітря, питання використання водних ресурсів, кліматичні зміни, деградація та забруднення ґрунтів, накопичення відходів, надмірна експлуатація надр, а також збереження біорізноманіття та ландшафтів.

Важливість вивчення екологічної безпеки в системі національної безпеки обумовлена необхідністю аналізу, запобігання та прогнозування надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, які супроводжуються постійним зростанням матеріальних збитків і соціальних втрат. Ще наприкінці ХХ століття внаслідок аварій і катастроф людство втрачало 5–10 % сукупного валового продукту, тоді як його щорічний приріст становив лише 2–3 %. Нині характер надзвичайних ситуацій зазнав різних змін, загрози і небезпеки стають все більше взаємопов'язаними, що призводить до міждисциплінарного підходу в їх дослідженні. Ризик природних катастроф зростає через антропогенну діяльність, яка стає основною причиною численних недавніх природних катаклізмів, таких як катастрофічні повені в Закарпатті, неконтрольована вирубка лісів, зсуви в районах видобутку корисних копалин та в умовах високої урбанізації.

Процеси глобалізації встановлюють нові рамки для екологічного розвитку держави та переосмислюють завдання забезпечення екологічної безпеки у зв'язку зі змінним характером викликів і загроз, з якими стикається людство. Поганий стан навколишнього середовища та необхідність гарантувати екологічну безпеку потребують впровадження ефективних заходів правового, організаційного та іншого характеру.

Сукупний вплив соціальних, економічних, екологічних та інших факторів на людину спричиняє погіршення стану здоров'я населення, що відображається в демографічних показниках. Поряд з фінансово-економічними та соціальними проблемами стає все більш актуальним завдання запобігання глобальній екологічній катастрофі.

Основні причини глобальної екологічної кризи пов'язані з демографічним вибухом і зростаючою потребою людей

у матеріальних благах, що стимулює розширення масштабів господарської діяльності та призводить до збільшення антропогенного навантаження на довкілля. Як результат, посилюються проблеми глобального забруднення, зміни клімату, руйнування стратосферного озону, виснаження природних ресурсів планети, зростає кількість техногенних катастроф, а також підвищується ризик втрати стійкості біосфери, чия господарська ємність є обмеженою.

Всесвітньо відомий вчений Денніс Медоуз відзначає, що ми виходимо за межі допустимого зростання, і прогнозує, що протягом наступних 20 років наслідки цього перевищення стануть помітними у вигляді глобальної екологічної кризи, яка супроводжуватиметься катастрофічними явищами.

Екологічна криза розпочалася в середині 70-х років, а її основними ознаками стали глобальні кліматичні зміни та появу парникового ефекту. Надмірний вплив людської діяльності на довкілля може спричинити світове потепління, підняття рівня Світового океану через танення льодовиків Арктики та збільшення кількості природних катаклізмів. До ключових проблем кризи належить також накопичення відходів, що виникають внаслідок виробничої діяльності або нераціонального організування відпочинку. Особливо небезпечними є радіоактивні нукліди та відходи, які руйнують людський організм. Якщо врахувати численні радіаційні аварії, зокрема глобальні, як-от Чорнобильська катастрофа, що призвела до серйозного забруднення країн-сусідів і охопила майже всю Європу, а також радіаційні викиди Фукусіми, що й досі потрапляють в океан через стічні води, можна зробити висновок, що ядерна енергетика постійно опромінює населення, що сприяє зростанню генетичних і онкологічних захворювань.

Довкілля забезпечує людину необхідними ресурсами: воно постачає повітря, захищає від ультрафіолетового випромінювання, забезпечує водою та іншими природними благами. Таким чином, людина використовує природні ресурси в процесі виробництва, досягає науково-технічного прогресу та впроваджує нові знання. Проте, разом із розвитком продуктивних сил виробнича діяльність

супроводжується забрудненням довкілля та загостренням екологічних проблем. Навіть незначні зміни в екосистемі можуть призвести до масштабних катастроф і трагедій.

До чинників, що обґрунтовують необхідність розгляду проблем екологічної безпеки на міждержавному та міжнародному рівнях, належать:

- глобальна екологічна криза, пов'язана з підвищенням навантаження на життєзабезпечуючі системи та відновлювальні природні ресурси планети, деградацією довкілля та порушенням стійкості біосфери, визнається такою ж серйозною загрозою, як і традиційні воєнні ризики;
- загальнопланетарний характер екологічних проблем, який загрожує не тільки гідному існуванню людини, але й самому процесу життя;
- транскордонний характер цих проблем, що стосується повітря, Світового океану, поверхневих вод суші та біорізноманіття;
- загострення екологічної ситуації в різних регіонах світу спричиняє соціальну та політичну нестабільність, міждержавні протиріччя та насильницькі конфлікти.

Сучасні проблеми, пов'язані зі станом ґрунтів, води, повітря та навіть космічного простору, свідчать про те, що екологічна безпека є невід'ємною складовою сталого розвитку людства та глобальної екосистеми, а також гарантією збереження і відтворення природного середовища для майбутніх поколінь. Проблема безпеки є одним з найглобальніших завдань, безпосередньо пов'язаних з виживанням людини, і завдяки своєму системному характеру вимагає міждисциплінарного підходу (економіка, політика, юриспруденція, військова справа).

Глобальний вимір екологічних проблем, таких як зміна клімату, забруднення водойм, втрата біорізноманіття тощо, робить національну екологічну безпеку та захист навколишнього середовища на певній території нестійкими. Екологічний підхід до безпеки міг би краще відобразити занепокоєння людей змінами в навколишньому середовищі, які вони спричиняють, і перспективи

вирішення цих проблем. У цьому сенсі складність та центральність екологічних проблем у двадцять першому столітті невід’ємно пов’язані з питаннями національної та міжнародної безпеки.

Таблиця 11.1

Класифікація глобальних екологічних проблем

№ з/п	Екологічна проблема	Причини виникнення
1	2	3
1	Забруднення	Головними забруднювачами є транспорт та промисловість, які викидають в атмосферу різні токсини та гази, забруднюють повітря. Воду та ґрунт забруднюють кислотні дощі, міські стоки, розлив нафти, промислові відходи, пестициди, нітрати.
2	Глобальне потепління	Внаслідок людської діяльності в атмосферу викидаються парникові гази. Як наслідок, зростає температура поверхні Землі, океанів, тануть верхні шари Арктики, підвищується рівень води, виникають посухи, повені.
3	Перенаселення	Коли у менш розвинених країнах відбувається вибухове зростання кількості населення, виникає ситуація з нестачею природних ресурсів, їжі, води. Через потреби господарства інтенсивно використовує пестициди, хімічні добрива, інтенсивне розведення худоби.
4	Деградація природних ресурсів	Причиною глобального потепління є викиди парникових газів, які потрапляють у повітря під час спалювання викопного палива.
5	Утилізація відходів	Падіння виробництва та споживання різних штучних матеріалів на основі синтетичних чи природних полімерів створюють глобальну кризу переробки сміття; Робота з ядерними відходами; Розвинені країни відправляють свої відходи у менш розвинені країни або скидають їх в океани.

Продовження таблиці 11.1

1	2	3
6	Зміна клімату	Глобальне потепління, яке, як наслідок, призводить до зміни сезонів, аномальних опадів, підняття рівня Світового океану, повені високої потужності.
7	Втрата біорізноманіття	Біосистеми знаходяться під загрозою, діяльність людини призводить до втрати біорізноманіття, вимирання цілих видів.
8	Знищення лісів	Вирубка лісу для промислового, житлового, комерційного використання. Деревя регулюють температуру та кількість опадів, поглинають вуглекислий газ, утворюють кисень.
9	Закиснення океану та морів	Антропогенне явище, яке є наслідком надмірного рівня вуглекислого газу, який виробляють люди. Головний негативний вплив — вимирання з розчиненням вуглецевого кальцію (основа мармурової шкаралупи), у яких погіршується здатність утворювати оболонки. Наслідки в майбутньому можуть впливати на морських тварин, так і людей.
10	Виснаження озонового шару	Озоновий шар є невидимим захистом планети від сонячної радіації. Концентрація озонового шару зменшується через потрапляння в атмосферу токсичних газів, які руйнують молекули озону та створюють діри. Над Антарктидою знаходиться найбільша діра.
11	Кислотні дощі	Всі види метеорологічних опадів, кислотність яких вища від нормальної ($\text{pH} > 5.6$). Відбувається внаслідок спалення викопного палива, викидів промислових відходів. Пошкоджують рослини, змінюють склад ґрунтів, погіршують стан водних екосистем та стан ґрунтів.
12	Забруднення води	Основними джерелами забруднення є промислові викиди, що несуть небезпеку для здоров'я людини. Це екологічна та економічна проблема, що має системний характер. Забруднена вода не придатна до вживання.

Продовження таблиці 11.1

1	2	3
13	Урбанізація	Розростання міст за рахунок поглинання сільських угідь. Як наслідок, деградація земель, забруднення повітря й фауни, знищення зелених зон.
14	Проблеми громадського здоров'я	Усі існуючі екологічні проблеми стають потенційною загрозою для життя та здоров'я людей. Небезпечне повітря, неякісна вода, хвороби, пов'язані з впливом навколишнього середовища.
15	Генетична інженерія	Зміна генетичної структури організмів, яку проводять з метою отримання нових властивостей. Трансгенні рослини можуть викликати алергії, а їхнє надмірне використання здатне призвести до втрати врожаю або змінити екосистему.

Поняття «глобальна екологічна безпека» є порівняно новим і виникло наприкінці 80-х років, коли розвинуті країни, переглядаючи концепцію безпеки, включали до неї не лише традиційні військові загрози, а й нетрадиційні, серед яких екологічні проблеми займали важливе місце. Без сумніву, співпраця в екологічній сфері повинна стати обов'язковою складовою системи міжнародної безпеки, оскільки проблеми екологічного характеру в міжнародних відносинах не сповільнюються, а, навпаки, прогресують і поступово набувають масштабів катастрофічних.

Досягнення екологічної безпеки здійснюється через комплекс заходів, що включає прогнозування, планування, завчасну підготовку та впровадження профілактичних дій, спрямованих на мінімізацію несприятливих впливів природних та технологічних процесів на життєдіяльність і здоров'я людей при збереженні достатніх темпів економічного розвитку. Екологічна безпека реалізується у всіх формах галузевого природокористування, охоплюючи як прямий, так і опосередкований вплив на людину на глобальному, регіональному та локальному рівнях.

Щодо міжнародно-правових відносин, що регулюють питання екологічної безпеки, існують нормативні акти, які поділяються на три групи:

- **Акти забезпечення глобальної екологічної безпеки**, що мають на меті відвернення катастроф загальнопланетарного масштабу.
- **Акти, спрямовані на запобігання транскордонному впливу діяльності**, що перебуває під юрисдикцією однієї держави, на довкілля інших країн.
- **Акти щодо забезпечення екологічної безпеки певних регіонів.**

Таким чином, глобальний рівень екологічної безпеки визначається як стан довкілля, при якому здійснюються превентивні заходи щодо погіршення екологічної ситуації і виникнення загроз для здоров'я людей у масштабах всієї планети. Серед міжнародних нормативних актів, спрямованих на забезпечення глобальної екологічної безпеки і запобігання загальнопланетарним катастрофам, варто виділити:

1. Конвенція про охорону озонowego шару (Відень, 1985 р.) та Монреальський протокол до неї щодо речовин, що руйнують озоновий шар (1987 р.).
2. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) та Кіотський протокол до неї (1997 р.), який встановлює обмеження і скорочення викидів парникових газів, що не регулюються Монреальським протоколом, а також інших речовин, які спричиняють або можуть спричинити зміни клімату. Рамковий характер цієї конвенції зумовлений загальним характером її положень, проте головне її досягнення полягає в тому, що вона привертає увагу міжнародної спільноти до проблеми зміни клімату.
3. Конвенція про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 5 червня 1992 р.) була доповнена рядом протоколів,

зокрема: Картахенським протоколом про біобезпеку від 22 січня 2000 р.; Нагойським протоколом щодо регулювання доступу до генетичних ресурсів та спільного використання вигоди від їх застосування на справедливій та рівній основі від 29 жовтня 2010 р.; Нагойсько-Куала-Лумпурським Додатковим протоколом про відповідальність і відшкодування шкоди до Картахенського протоколу про біобезпеку від 15 жовтня 2010 р.

4. Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі (Стокгольм, 22 травня 2001 р.).
5. Міжнародна угода з тропічної деревини (Женева, 27 січня 2006 р.) була укладена в ході конференції з питань торгівлі та розвитку. Її мета полягає у сприянні розширенню та диверсифікації міжнародної торгівлі тропічною деревиною з лісів, які управляються на засадах сталості та ведуться законно, а також у заохоченні сталого управління тропічними лісами, що використовуються для заготівлі деревини.
6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та / або опустелювання, особливо в Африці (Париж, 17 червня 1994 р.).
7. Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 10 грудня 1976 р. встановлює, що кожна держава-учасниця зобов'язується не вдаватися до застосування засобів впливу на природне середовище у військових чи інших ворожих цілях, якщо це може спричинити серйозні та довгострокові наслідки, пов'язані з руйнуванням, завданням збитків або шкоди іншій державі-учасниці, а також викликати порушення екологічного балансу в певних регіонах.

Такі нормативні заходи, що спрямовані на забезпечення глобальної екологічної безпеки, виникли як відповідь на вирішення таких проблем, як зміна клімату, руйнування озонового шару,

виснаження природних ресурсів та біологічних ресурсів планети. Очевидно, що ці проблеми мають всепланетний, глобальний характер, оскільки всі держави та людське суспільство зацікавлені у їх вирішенні. Зазначені негативні тенденції можна попередити, уповільнити або призупинити. Однак для цього світова спільнота повинна розробити та схвалити певні стратегії, плани дій та невідкладні заходи, які дозволять здійснювати опір екологічним загрозам або вже усувати їх наслідки. Особливістю вказаних заходів є їх масштабність: вони повинні здійснюватись на користь усієї планети.

Екологічна безпека не може набувати однакової форми всюди і не може гарантувати, що універсальна норма щодо захисту навколишнього середовища буде однаково застосовуватись для всіх. Проте, як зазначає Б. Бузан, існує зростаюча перспектива того, що нові норми у міжнародному праві та міждержавних відносинах розвинулись у відповідь на зростаюче занепокоєння екологічними проблемами.

Міжнародна спільнота стикається із зростаючими загрозами для глобального миру та безпеки. Проте турбота про довкілля залишається не менш важливою для глобальної безпеки в довгостроковій перспективі, виступаючи як виклик, так і новий засіб досягнення миру. У поєднанні з економічними труднощами та слабкими механізмами їх подолання, шкода довкіллю може стати каталізатором збройного конфлікту – наприклад, зміна клімату впливає на родючість ґрунтів і спричиняє суперечки через землю.

Водночас екологічні наслідки сучасних збройних конфліктів виходять далеко за межі звичайних руйнувань від куль та ракет, бомб. Присутність хімікатів, нафтопереробних підприємств, атомних електростанцій, дамб та іншої інфраструктури в зонах бойових дій може спричинити екологічну катастрофу.

З огляду на необхідність збереження довкілля та ліквідації завданої шкоди для майбутніх поколінь, усі людські спільноти повинні об'єднати зусилля на основі наукових досліджень і міжнародних домовленостей для вирішення екологічних проблем. Слід враховувати, що природа реагує на діяльність людини

в двох напрямках: з одного боку, при раціональному використанні ресурсів вона сприяє економічному зростанню, а з іншого – при загостренні екологічних проблем стає перешкодою для економічного та демографічного розвитку. Проте економіка та екологія не є суперниками; забруднення довкілля часто вигідне виробникам, оскільки зменшує їхні витрати порівняно з витратами на обов'язкову утилізацію відходів. Таким чином, підприємства отримують прибутки за рахунок завданих збитків усьому суспільству.

Забруднення довкілля є проявом негативних зовнішніх ефектів, тому завдання економічної політики у системі національної безпеки полягає в пошуку шляхів перетворення зовнішніх витрат забруднення на внутрішні. Це може бути досягнуто через впровадження законодавчих норм, спеціальних податків і загальних стандартів. Однак визначення стандартів забруднення ускладнюється через неповну та суперечливу технологічну і біологічну інформацію. Найдоцільнішим підходом при реалізації екологічних проєктів є аналіз витрат і вигод, адже будь-яка програма боротьби із забрудненням створює як суспільні вигоди, так і витрати. Суспільні вигоди очевидні, вони виявляються у вирішенні проблем, згаданих раніше. Проте застосування примусового законодавчого контролю та стандартів є складним і дорогим. Сучасний економічний розвиток не може базуватися на невпинному зростанні обсягів сировини і енергії, адже природні ресурси не є безмежними. Тому необхідно постійно піклуватися про збереження і відтворення цих ресурсів. Таким чином, потрібно:

- дбайливо і раціонально використовувати природні блага, особливо невідновлювані ресурси;
- за можливості впроваджувати ефективні методи відновлення і поповнення природних ресурсів;
- формувати нову технологічну культуру, орієнтовану на розвиток безвідходних технологій;
- всебічно підтримувати екологічну чистоту у виробництві та природокористуванні;

- шукати альтернативні джерела енергії, які не руйнують довкілля.

Крім того, слід визначити шляхи вирішення глобальних проблем у сфері екології, паливно-енергетики та сировинного забезпечення. Ці шляхи полягають у швидкому розвитку альтернативних джерел енергії та ресурсів, таких як:

- вітрова енергія;
- сонячна енергія;
- гідроенергія – враховуючи широку мережу річок, велику кількість водосховищ, озер і інших водойм на території країни, гідроенергія має розглядатися як пріоритетний напрямок розвитку серед альтернативних джерел енергії;
- заміна невідновлюваних джерел енергії, наприклад, замість нафти та газу, яких стає все менше, збільшення видобутку та споживання вугілля.

Важливу роль у захисті довкілля відіграє регіональне співробітництво. Сьогодні в ЄС діють одні з найсуворіших екологічних законодавств у світі, які спрямовані на підтримку стійкого розвитку за принципом «забруднювач платить». Щодо захисту навколишнього середовища, пріоритетними напрямками є розвиток регіональних стратегій і раціональне використання природних ресурсів кожної країни Європейського регіону. Джерелами ресурсного забезпечення вирішення цих глобальних проблем сьогодні є: допомога економічно розвинених країн країнам, що розвиваються; іноземні інвестиції, спрямовані не лише на розвиток виробництва, а й на екологічне виробництво та збереження довкілля; застосування економічних важелів управління якістю довкілля (наприклад, використання дотацій чи надання субсидій як винагороди за виробництво екологічно чистої продукції та мінімальне забруднення довкілля, дотримання державних екологічних норм тощо); об'єднання країн світу для спільного вирішення екологічних проблем; збільшення державних витрат на охорону довкілля та подолання екологічної кризи.

Глобальні екологічні проблеми спричинені економічною діяльністю людини. Сучасне життя неможливо уявити без розмаїття товарів і послуг, які виробляються в різних країнах світу, що постійно впливає на природу через зростаючу потребу в ресурсах для забезпечення благ, необхідних для життя суспільства. Все це призводить до екологічної кризи: забруднення довкілля, виснаження природних ресурсів, аварії на виробництвах. Альтернативне вирішення цих глобальних проблем відбувається значно повільніше і важче, ніж розвиваються самі проблеми. Основою сталого розвитку держави та перших кроків до вирішення цих проблем є формування екологічної політики і культури в системі національної безпеки. Це означає жорсткий контроль над експлуатацією ресурсів і викидами, раціональне природокористування, відновлення та збереження природних ресурсів, формування нових технологічних підходів і розвиток безвідходних технологій, а також пошук альтернативних джерел енергії.

11.3 Загрози у сфері екологічної безпеки та їх вплив на стан національної безпеки України

Система методів і прийомів забезпечення екологічної безпеки визначається як комплекс законодавчих, державно-управлінських та медико-біологічних заходів, спрямованих на підтримання рівноваги між природними і антропогенними навантаженнями, що необхідно для забезпечення безпечного для життя і здоров'я довкілля. До методів підтримання екологічної безпеки доцільно віднести засоби контролю, моделювання та прогнозування, юридичні механізми, а також комплекс державно-управлінських і законодавчих заходів.

Відповідно до Закону України «Про стратегію національної безпеки України», забезпечення національної безпеки відбувається через виважену державну політику, яка базується на прийнятих доктринах, стратегіях, концепціях і програмах у таких сферах: політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній тощо. Конкретні засоби

і методи забезпечення національної безпеки визначаються пріоритетами національних інтересів, необхідністю вчасного реагування, адекватності заходів характеру та масштабу загроз, і повинні базуватися на правових засадах. Юридичне закріплення основних норм взаємодії людини і природи в системі екологічного права є основою їх легітимації та створює правовий механізм забезпечення екологічної безпеки.

Основний закон України гарантує кожному громадянину право на довкілля, безпечне для життя і здоров'я, і покладає на державу обов'язок забезпечувати екологічну безпеку, підтримувати екологічну рівновагу на території країни, усувати наслідки Чорнобильської катастрофи, зберігати генофонд українського народу та дбати про санітарно-епідемічне благополуччя громадян.

За Законом України «Про стратегію національної безпеки України» встановлено низку загроз для національних інтересів у галузі екології. Серед них:

- надмірний антропогенний вплив і високий рівень техногенного навантаження на територію України;
- негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи;
- нераціональне та виснажливе використання мінерально-сировинних ресурсів;
- великий обсяг виробничих і споживчих відходів при неналежному рівні їх вторинного використання, переробки та утилізації;
- незадовільний стан єдиної державної системи цивільного захисту та моніторингу довкілля;
- зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій як техногенного, так і природного характеру;
- погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблем транскордонного забруднення та зниження якості води;
- посилення техногенного навантаження на гідротехнічні споруди водосховищ каскаду на річці Дніпро;
- неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів, трансгенних

рослин, збудників хвороб та ін., а також загроза техногенного і біологічного тероризму.

Відповідно до визначених екологічних загроз, Закон окреслює основні напрями державної політики в сфері національної безпеки.

Якщо говорити конкретно про Україну, експерти визнають наступні системні екологічні загрози:

- суттєве антропогенне порушення та перевантаження території, що спричиняє зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій як техногенного, так і природного характеру, зокрема пов'язаних із веденням бойових дій;
- нерациональне і виснажливе використання як невідновлюваних, так і відновлюваних природних ресурсів;
- негативні соціально-екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи;
- погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблем транскордонного забруднення і якості води;
- загострення техногенного стану гідротехнічних споруд водосховищ каскаду на річці Дніпро;
- неефективність заходів щодо подолання негативних наслідків іншої екологічно небезпечної діяльності;
- посилення шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема внаслідок генетично модифікованих організмів і біотехнологій;
- застарілість та недостатня ефективність систем утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів.

Причинами негативного впливу на стан екологічної безпеки є:

- загрози глобального характеру (наприклад, забруднення довкілля, кислотні дощі, посухи, виснаження природних ресурсів тощо);
- наслідки надзвичайних ситуацій на спеціальних об'єктах, зокрема на атомних електростанціях, серед яких найбільш відомою є аварія на Чорнобильській АЕС, Україна (26 квітня 1986 р.);
- агресивні воєнні дії, в ході яких було пошкоджено та зруйновано велику кількість екологічно небезпечних

підприємств, що призвело до аварійних викидів і скидів шкідливих речовин;

- низький рівень впровадження інноваційних, ресурсозберігаючих та природоохоронних технологій, а також наявність великої кількості потенційно небезпечних підприємств та інших об'єктів, які можуть стати причиною екологічної катастрофи.

На території України існує високий ризик виникнення надзвичайних ситуацій як природного, так і техногенного характеру. Згідно із Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України до 2030 року», на її території функціонує 23 767 потенційно небезпечних підприємств та інших об'єктів, аварії на яких можуть спричинити надзвичайні ситуації техногенного або природного характеру на державному, регіональному, місцевому та об'єктовому рівнях. Щороку реєструється до 300 надзвичайних ситуацій, внаслідок яких гинуть люди та завдаються значні економічні збитки.

Основними причинами виникнення техногенних аварій і катастроф, а також посилення негативного впливу у разі надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру в Україні, є:

- невідповідальне ставлення як власників підприємств, так і державних службовців, відповідальних за контроль за станом і рівнем шкідливих викидів на виробництві;
- застарілість основних фондів, зокрема об'єктів природоохоронного призначення;
- екстенсивний розвиток промисловості та урбанізація, що збільшують ризик виникнення надзвичайних ситуацій і випереджають можливості урядів у створенні

інфраструктури для боротьби з катастрофами, що призводить до значної уразливості та великої залежності від міжнародної допомоги;

- воєнні (збройні) конфлікти, які завдають непоправної шкоди природному середовищу;
- недостатній розвиток безпечних технологій, нестача ресурсів для

забезпечення виробництва, які могли б знизити ймовірність драматичних наслідків його функціонування, відсутність ефективного прогнозування природних катастроф та концентрації засобів на ліквідацію їх наслідків;

- великий обсяг транспортування, зберігання та використання небезпечних речовин;
- аварійний стан значної частини мереж комунального господарства;
- недостатня інвестиційна підтримка впровадження сучасних ресурсозберігаючих і екологічно чистих технологій у галузях, що характеризуються високою екологічною небезпекою, насамперед у металургійній, хімічній, нафтохімічній та енергетичній сферах;
- природоохоронні проблеми, пов'язані зі значними змінами стану геологічного та гідрогеологічного середовища, що обумовлені закриттям нерентабельних гірничодобувних підприємств, шахт та розрізів, а також небажанням суб'єктів господарювання здійснювати заходи щодо запобігання аваріям і катастрофам на об'єктах підвищеної небезпеки та потенційно небезпечних об'єктах.

Масштаби та кількість екологічних загроз, зокрема у військово-промисловому комплексі, хімічній і нафтохімічній галузях, значно зросли. Наприклад, за останні роки в Україні через людський фактор сталося кілька надзвичайно небезпечних

вибухів і пожеж на складах боєприпасів (26.09.2017 р. – с. Калинівка, Вінницької обл.; 23.03.2017 р. – м. Балаклія, Харківської обл.; 29.10.2015 р. – м. Сватове, Луганської обл.; 20.03.2014 р. – м. Кривий Ріг, Дніпропетровської обл.; 04.08.2008 р. – с. Лозове, Харківської обл.; тричі в с. Новобогданівка, Запорізької обл. – 15.06.2004 р., 23.07.2005 р. і 19.08.2006 р.; 10.10.2003 р. – м. Артемівськ, Донецької обл. та ін.), що призвело до загибелі десятків людей, понівечення тисяч будинків і квартир, а також завдало мільярдних економічних збитків.

Виникнення серйозних загроз може бути зумовлено також зберіганням потенційно небезпечних речовин, матеріалів, тимчасово законсервованих виробництв та технологій. З'явилися нові, нетрадиційні види небезпек – у сфері інформації та медико-біології, посилюються проблеми тероризму та релігійного екстремізму. Крім того, синергія негативних факторів набуває все більшого значення, адже масштаб і важкість економічних та соціальних наслідків надзвичайних ситуацій визначаються не лише ходом подій, а й загальним станом суспільства. Системна криза економіки України поглибила уразливість господарських та соціальних об'єктів, знизила рівень захищеності населення та територій, а війна, розв'язана російською федерацією проти України, ще більше посилила втрати виробничої інфраструктури, призвела до виснаження фінансової сфери, погіршення стану довкілля, а також ресурсних і соціально-демографічних втрат, руйнуючи інфраструктуру життєзабезпечення. Саме тому стратегія регіонального та загальнодержавного розвитку має бути спрямована на організацію інфраструктури згідно з новітніми викликами та вимогами безпеки життєдіяльності.

Екологічні катастрофи в Україні. Нині негативні наслідки Чорнобильської катастрофи проявляються через широкомасштабне радіоактивне забруднення довкілля, зокрема через наявність великої кількості радіоактивних матеріалів і відходів на території промайданчика ЧАЕС та в зоні відчуження, що вимагає їхнього безпечного поводження. Проблемою залишається також повернення до нормального життя територій поза зоною відчуження, які зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС.

Серед необхідних заходів – безпечне поводження з ядерним паливом, переробка накопичених радіоактивних відходів за час експлуатації ЧАЕС, створення умов для безпечного зберігання пошкодженого ядерного палива та проєктування нових установок для роботи з радіоактивними відходами.

Протягом 2017 року Кабінет Міністрів України розробив і подав до Верховної Ради низку законопроєктів, що дозволяють впровадити новий підхід до подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Серед них – законопроєкти про перехід на виключно дозові критерії для розмежування територій, що зазнали радіоактивного забруднення, створення зони спеціального промислового використання на території зони відчуження, а також про відновлення цільового використання і накопичувального характеру Державного фонду поводження з радіоактивними відходами.

Об’єкт «Укриття», який і досі є джерелом поширення радіонуклідів у довкілля, створює суттєві радіаційні ризики у разі екстремальних погодних явищ або обрушення його покрівлі.

21 червня 2017 року на засіданні Кабінету Міністрів України було розглянуто та схвалено проєкт Закону України «Про внесення змін до Загальнодержавної програми зняття з експлуатації ЧАЕС та перетворення об’єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему», який передбачає виконання та фінансування відповідних робіт до 2020 року. Ця програма створює правові підстави для початку робіт з консервації блоків 1, 2, 3 та введення в експлуатацію сховища відпрацьованого ядерного палива.

У 2022 році світ став свідком однієї з найбільших екологічних катастроф, спричинених війною, що триває в Україні. Конфлікт, який розпочався у 2014 році, має руйнівний вплив на довкілля та здоров’я українців. Однією з найактуальніших екологічних проблем під час війни стало забруднення повітря, води та ґрунтів. Постійні обстріли та бомбардування міст і населених пунктів спричинили викид великої кількості токсичних хімічних речовин, які потрапили у навколишнє середовище, забруднили ґрунт, джерела води та повітря, що, в свою чергу, призвело до появи респіраторних захворювань, подразнень шкіри та різних видів раку серед місцевих жителів.

Ще однією серйозною екологічною проблемою стала руйнування лісів і природних місць проживання диких тварин. Безперервні обстріли лісових масивів завдали значної шкоди екосистемам, змушуючи багато видів рослин і тварин покидати свої домівки. Це суттєво вплинуло на біорізноманіття регіону та позначилося на життєзабезпеченні місцевих громад, які залежать від лісів як джерела їжі, палива та інших ресурсів. Війна завдала також серйозних ушкоджень інфраструктурі України, зокрема заводам, електростанціям та нафтопереробним підприємствам. Це призвело до розливів і витоків небезпечних матеріалів, таких як нафта, хімікати та радіоактивні речовини, у довкілля, що спричинило подальше забруднення повітря, води та ґрунтів, а також викликало довгострокові проблеми зі здоров'ям та екологічну кризу.

Перелік подій, які несуть загрозу для екологічної безпеки сучасної України:

- пошкодження промислових об'єктів: влучання у нафтобазу у Калинівці, 24 березня 2022 року, селище Калинівка;
- пошкодження промислових об'єктів: влучання у цистерну з азотною кислотою, 5 квітня 2022 року, місто Рубіжне;
- руйнівний вплив на екосистеми: пожежа у Луганському природному заповіднику «Трьохізбенський степ», 27 травня 2022 року;
- руйнівний вплив на морські екосистеми: атака росіян на цивільний танкер *Millennial Spirit*, 25 лютого та 7 липня 2022 року, Чорне море;
- атака на енергетичну систему України: обстріл Ладизинської ТЕС, жовтень-листопад 2022 року, місто Ладизин;
- руйнівний вплив на морські екосистеми: масова загибель дельфінів у Чорному морі;

- руйнівний вплив на екосистеми: підриг греблі Каховської ГЕС, 6 червня 2023 року;
- загроза ядерній безпеці України та світу: окупація Запорізької АЕС, 4 березня 2022 року, місто Енергодар;
- удар дрона по укриттю енергоблока Чорнобильської АЕС (14 лютого 2025 р.).

Триваючий конфлікт ускладнює заходи з вирішення екологічних проблем у регіонах. Відсутність стабільності та безпеки обмежує доступ екологічних організацій до постраждалих територій, а наявні ресурси для захисту довкілля перерозподіляються на інші нагальні потреби, такі як охорона здоров'я та продовольча безпека.

Однак варто зазначити, що сучасна держава не здатна самотійно подолати наслідки найбільших природних та техногенних катастроф, таких як Чорнобильська катастрофа. Каскад техногенних катастроф у слабо керованому суспільстві, природно, викликає занепокоєння світової спільноти, зокрема сусідніх країн. Сучасна політика демонструє, що тривога через нестабільне державне управління може призводити до зовнішнього впливу на керівництво країни, навіть до воєнних дій. Тобто, можна прогнозувати, що у разі виникнення реальних загроз на об'єктах з підвищеним техногенним ризиком і неспроможності держави долати ці загрози, а отже, при відсутності ефективної екологічної політики, міжнародні структури та держави можуть взяти під свій контроль рівень безпеки на таких об'єктах, що межує з втратою політичного суверенітету.

Національний екологічний інтерес є фундаментальною цінністю суспільства (хоча ще недостатньо усвідомленою), і підвищення його значущості сприятиме поступальному розвитку держави. Реалізація національного екологічного інтересу базується на поєднанні інтересів регіону, міста чи окремого об'єкта з інтересами держави, а також на виконанні державою конституційних зобов'язань та міжнародних угод. Цей інтерес

забезпечується через діяльність державних інституцій і політику, спрямовану на органічне єднання гуманітарного, технологічного та соціально-економічного розвитку, політичної стабільності і підвищення добробуту населення – усім тим, що притягує суспільство до загальнолюдських цінностей, соціального захисту та гуманітарних пріоритетів.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте основні теоретичні підходи для визначення поняття «екологічна безпека».
2. Як концепція екологічної безпеки інтегрується у загальну систему національної безпеки?
3. Вкажіть основні компоненти та елементи структурують поняття «екологічна безпека» з теоретичної точки зору.
4. Які методологічні підходи використовуються для аналізу та дослідження екологічної безпеки?
5. Виділіть проблеми та суперечності, що виникають при формуванні єдиного теоретичного підходу до екологічної безпеки.
6. Вкажіть які глобальні загрози впливають на екологічну безпеку планети.
7. Визначте як антропогенний вплив спричиняє екологічну кризу в глобальному масштабі.
8. Чи має зміна клімату вплив на рівень глобальної екологічної безпеки?
9. Обґрунтуйте яку роль відіграють міжнародні нормативні акти та угоди у забезпеченні глобальної екологічної безпеки.
10. Як економічна діяльність і зростання споживання ресурсів впливають на глобальну екологічну ситуацію?
11. Визначте виклики, які стоять перед міжнародною спільнотою у боротьбі з екологічною кризою.
12. Чи стратегії та альтернативні технології можуть допомогти у вирішенні проблем глобальної екологічної безпеки?
13. Сформулюйте які основні загрози екологічній безпеці сучасної України виникають у зв'язку з наслідками війни та екологічних катастроф.
14. Як війна впливає на забруднення повітря, води та ґрунтів в Україні?
15. Визначте, які довгострокові наслідки Чорнобильської катастрофи зберігаються і як вони впливають на сучасну екологічну безпеку.

16. Які заходи вживає держава для безпечного поводження з радіоактивними матеріалами та відходами в зоні відчуження?
17. Чи руйнування інфраструктури під час війни спричиняє додаткове забруднення навколишнього середовища і яким чином?
18. Який вплив має викид токсичних хімічних речовин під час обстрілів на здоров'я населення?
19. Обґрунтуйте як обмеження доступу екологічних організацій до постраждалих територій ускладнюють вирішення екологічних проблем.
20. Як чином розливи нафти, витоки хімікатів та інші аварійні ситуації впливають на екосистеми України?
21. Визначте роль міжнародного співробітництва у відновленні екологічної безпеки в умовах війни.
22. Які стратегії та технологічні рішення можуть сприяти відновленню та захисту довкілля в Україні в умовах екологічної кризи та воєнних дій?

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Екологічна політика – це науковий напрямок, що вивчає взаємозв'язки між процесами техногенної зміни природного середовища і політичними процесами в житті суспільства як в регіональному, так і в глобальному вимірі. Екологічна політика являє собою теоретичну систему політичних, економічних, юридичних та інших заходів, спрямованих на врегулювання стану навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів на будь-якій території або світу загалом (глобальна політика).

Навколишнє середовище – це комплекс усіх об'єктів, явищ і процесів, зовнішніх стосовно даного організму, популяції або сукупності організмів. Взаємодія всередині комплексу здійснюється через круговорот речовин. Таким чином, навколишнє середовище включає речовини і організми біоти, з якими взаємодіє даний організм, а також популяція і сукупність організмів. Навколишнє середовище характеризується передусім за все концентраціями хімічних сполук, які споживають живі організми. З навколишнім середовищем взаємодіє зовнішнє середовище, тобто те середовище, в якому живі організми не функціонують. Проте, регулюючи потоки речовин в навколишньому середовищі, біота впливає і на концентрації біогенів у навколишньому середовищі.

Природне середовище – мало змінена дією антропогенного чинника сукупність природних умов існування людського суспільства, тваринних, рослинних та інших організмів, які, проте, постійно зазнають прямого чи опосередкованого впливу людства, з яким пов'язана господарською діяльністю. Природне середовище є джерелом найважливіших природних ресурсів, таких, як біопродуктивні ґрунти, вода, мінерали, носії тепла (нафта, газ, вугілля, уран, торф), які забезпечують існування та розвиток біосфери. Поняття «навколишнє середовище» і «природне середовище» не збігаються за обсягом. Навколишнє середовище включає соціальне середовище, а з поняття

«природне середовище» вилучається частина біосфери, яка корінним чином перетворена людиною на об'єкти господарської діяльності (будинки, дороги, механізми, рілля та інші господарські угіддя, промислові відходи, зелені насадження тощо), тобто належать до техносфери.

Біосфера – нижня частина атмосфери, вся гідросфера і верхня частина літосфери Землі, які заселені живими організмами, «область існування живої речовини» (В. Л. Вернадський); оболонка Землі, в якій сукупна діяльність живих організмів виявляє себе як геохімічний фактор планетарного масштабу. Біосфера – найбільша (глобальна) екосистема Землі – область системної взаємодії живої та неживої речовини на планеті.

Техносфера – частина біосфери, докорінно перетворена людьми за допомогою прямого або опосередкованого впливу технічних і техногенних об'єктів (будинки, дороги, механізми, підприємства тощо) з метою найповнішої відповідності соціально-економічним (але не екологічним) потребам людства.

Загроза – це природне чи техногенне явище з прогнозованими, але неконтрольованими небажаними подіями, що можуть у певний момент часу в межах даної території завдати шкоди здоров'ю людей, спричинити матеріальні збитки, руйнувати довкілля. Таким чином, термін «загроза» відображає можливість виникнення деяких умов технічного, природного, соціально-політичного або воєнного характеру, при наявності яких можуть наступити несприятливі події та процеси (наприклад, техногенні катастрофи на промислових підприємствах або стихійні лиха, економічні або соціальні кризи тощо).

Джерело загроз – розмаїття внутрішніх і зовнішніх суперечностей суспільного розвитку в країні і на міжнародній арені та різних сферах людської життєдіяльності як постійно еволюціонуючий процес. Це одночасно й головний висхідний критерій для виділення із усієї суми суспільних відносин і притаманних їм суперечностей саме тих, які формують систему суспільних відносин в сфері безпеки.

Аварія – небезпечна подія техногенного, природного чи антропогенного характеру, яка спричинила загибель людей

чи створює на об'єкті або території загрозу життю та здоров'ю людей і призводить до руйнування будівель, споруд, обладнання і транспортних засобів, порушення виробничого або транспортного процесу чи завдає шкоди довкіллю.

Катастрофа – велика за масштабами аварія чи інша подія, що призводить до тяжких, трагічних наслідків.

Стихійне лихо – небезпечні природні процеси та явища, які за своїми масштабами відхиляються від вузького діапазону нормального функціонування навколишнього середовища, створених людиною пристроїв, споруд, технологій та самої людини; руйнівне природне і/або природно-антропогенне явище або процес, що може спричинити або спричинив загрозу життю та здоров'ю людей, руйнування або знищення матеріальних цінностей та окремих елементів природного середовища. Це можуть бути як короткотривалі процеси, наприклад, тайфуни, смерчі, зсуви, лавини, землетруси, виверження вулканів, цунамі тощо, так і довготривалі – засухи, масове розмноження шкідників, повені, снігові замети. Поняття набуває соціально-економічного змісту, оскільки стихійні лиха виникають переважно у місцях активної господарської діяльності людини. У міру зростання населення і розвитку господарства зростає як частота їх появи, так і обсяг збитків, завданих стихійними лихами, і кількість жертв.

Стихійні лиха можуть призвести до необхідності надання окремим територіям термінової загальнодержавної допомоги та оголошення Президентом України надзвичайного стану.

Уражаючі фактори загроз – складова будь-якого небезпечного процесу або явища, наявність якої спричинена джерелом загрози; характеризується фізичними, хімічними і біологічними параметрами. Уражаючі фактори поділяються на 4 види: природні, техногенні, соціально-політичні та воєнні.

Критичне (порогове) екологічне навантаження – мінімальна концентрація антропогенного фактора в навколишньому середовищі, що спричиняє статистично достовірні зміни в показниках структурно-функціональної організації популяції і/або

біоценозу» котрі перевищують межі адаптивних можливостей біосистеми, що історично сформувалися в конкретних умовах довкілля і змінювалися з часом.

Ризик – величина векторна і є кількісною мірою загрози, що включає такі кількісні показники як: величину збитку від небезпечного чинника; імовірність (частоту) появи даного небезпечного чинника. Ризик визначається як добуток імовірності негативної події на величину (імовірність величини) можливого збитку від неї.

Ризик у природокористуванні – імовірність несприятливих для екологічних ресурсів наслідків будь-яких (навмисних або випадкових, поступових і катастрофічних) антропогенних змін природних об'єктів і факторів.

Прийнятний ризик – рівень індивідуального ризику, виправданий з економічної, соціальної й екологічної точки зору, а також є прийнятним для управлінського адміністративного органу. Поняття прийнятного ризику є основою методології, яка дозволяє встановити рівень безпеки – який є надмірним, а який є прийнятним, а також встановити межі для кількісного виміру рівня безпеки. Індивідуальний ризик характеризує розподіл ризику в просторі (по території можливого знаходження індивідуума), а соціальний ризик – масштаб катастрофічності небезпеки.

Управління ризиком – процес прийняття рішень і здійснення заходів, спрямованих на забезпечення мінімально можливого ризику, розроблення та обґрунтування оптимальних програм діяльності, спрямованих на ефективну реалізацію рішень в області забезпечення безпеки. Головний елемент такої діяльності – процес оптимального розподілу обмежених ресурсів для зниження різних видів ризику з метою досягнення такого рівня безпеки населення і навколишнього середовища, який тільки можна досягти з точки зору економічних і соціальних факторів.

Збиток – фактичні або можливі економічні й соціальні втрати (відхилення здоров'я людини від середньостатистичного значення, тобто його хвороба або навіть смерть; порушення

процесу нормальної господарської діяльності; втрата того чи іншого виду власності тощо) і/або. погіршення природного середовища внаслідок змін в оточуючому людину середовищі, що виникають в результаті якихось подій, явищ, дій.

Охорона навколишнього середовища – це комплекс міжнародних, регіональних, державних і локальних заходів, включаючи адміністративні, політичні, технологічні, соціальні, юридичні і суспільні, спрямовані на збереження в необхідному об'ємі природної біоти на землі, що забезпечує стійкість навколишнього середовища.

Моніторинг навколишнього середовища – система спостережень оцінки і контролю за станом навколишнього середовища, яка забезпечує її оцінку вихідного стану і своєчасне виявлення тенденцій змін у цьому середовищі.

Якість життя – сукупність природних і соціальних умов, що забезпечують (не забезпечують) комплекс здоров'я людини – особистого та громадського. Якість життя характеризує відповідність середовища проживання людини її потребам, що інтегрально відображають середню тривалість життя, міру здоров'я людей і рівень їхньої захворюваності (фізичної та психологічної), стандартизованого для даної групи населення. Як зазначає А.Б. Качинський, важливо вказати на два нові поняття введені ООН, які отримали останнім часом в Ю офіційних документах широке використання: «Індекс суспільного розвитку» (Human Development Index, HDI) і «Індекс прав людини» (Human Freedom Index, HFI). ООН розглядає ці два поняття як найважливіші інтегральні показники («індикатори»), що характеризують якість життя в процесі розвитку суспільства.

Здоров'я (людини) – стан повного фізичного, духовного, біологічного та психічного благополуччя, за якого функції всіх органів і системи організму людини урівноважені з навколишнім середовищем, відсутні будь-які захворювання або хворобливий стан і фізичні дефекти (за визначенням ВООЗ). Згідно з визначенням терміну «безпека» як стану захищеності людини

та навколишнього середовища метою процесу забезпечення безпеки є досягнення максимально сприятливих показників здоров'я людини і високої якості навколишнього середовища. Таким чином, здоров'я – один з найважливіших нормативних показників стану безпеки.

Очікувана тривалість життя – кількість років, які в середньому проживе представник даного покоління за припущення, що смертність представників даного покоління при переході його із однієї вікової групи до іншої буде дорівнювати сучасному рівню смертності в цих вікових групах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азаров С. І., Литвинов Ю. В. Екологічна безпека як складова національної безпеки України. *Вісн. КрНУ ім. Михайла Остроградського*. 2012. № 2 (73). С. 142–146.
2. Вишневська О. М., Василенко М. Ю., Охота Н. В. Пріоритетні підходи розвитку глобального світу – екологічна безпека. *Modern economics*. 2020. № 20. С. 41–46.
3. Голловач А. Й. Глобальний рівень міжнародної екологічної безпеки в сучасному міжнародному праві навколишнього середовища. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Право. 2019. Вип. 59. Т. 2. С. 154–158.
4. Гулич О. І. Регулювання екологічної безпеки регіону: європейський досвід. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 3. С. 145–152.
5. Екологічна енциклопедія : у 3-х т. / редкол.: А. В. Толстоухов (голов. ред.) та ін. Київ : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006. Т. 1. 432 с.
6. Клешня Г. М. Екологічний імператив як фактор антропологічної безпеки сучасного суспільства. *Вісник Національного авіаційного університету*. Філософія. Культурологія. 2020. № 1. С. 57–63.
7. Кобець Ю. Екологічна безпека в системі національної безпеки. *Воєнні конфлікти та катастрофи: історичні та психологічні наслідки* : зб. тез II Міжнар. наук. конф., 21–22 квіт. 2022 р. Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2022. С. 76–78.
8. Копанчук В. О. Екологічна безпека як складова національної безпеки України: сучасні концепції та підходи. *Вісник НАДУ при Президентові України*. Серія: Державне управління. 2020. № 2 (97). С. 45–49.
9. Краснова Ю. Міжнародно-правове регулювання забезпечення екологічної безпеки. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 1 (15). С. 96–105.
10. Курепін В. М. Воєнні конфлікти, як глобальні екологічні проблеми суспільства. *Педагогічні інновації* : матеріали Всеукр.

- наук.-практ. інтернет-конф., м. Миколаїв, 28–29 квіт. 2021 р. Миколаїв : МНАУ, 2021. С. 156–158.
11. Лутковська С. М. Сутність системи екологічної безпеки сталого розвитку в умовах глобальної економіки. *Ефективна економіка*. 2020. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2020_4_32
12. Мальований М. С., Пляцук Л. Д., Харламова О. В. Теоретичні основи управління екологічною безпекою техногенно навантаженого регіону. *Екологічна безпека*. 2012. Вип. 1 (1). С. 9–12.
13. Машков О. А., Міхеєв В. С., Жукаускас С. В. Створення системи підтримки інформаційних екологічних рішень як системне забезпечення екологічної безпеки держави. *Науковий часопис Академії нац. безпеки*. 2020. № 1–2. С. 58–76.
14. Мельник В. І., Романащенко О. А., Романащенко І. О. Проблеми та перспективи вдосконалення політики екологічної безпеки в Україні. *Інженерія природокористування*. 2019. № 2. С. 126–131.
15. Омаров А. Е. Екологічна безпека як чинник національної безпеки держави. *Вісник НУЦЗУ. Серія: Держ. управління*. 2016. Вип. 2. С. 132–141.
16. Панасієнко Н. П., Поплавська О. В., Федорчук І. І. Стан та перспективи вирішення екологічних проблем в системі національної безпеки. *Вісник ХНУ. Економічні науки*. 2019. № 4. Т. 1.
17. Пахомі С. К. Вплив міжнародної екологічної безпеки на розвиток міжнародної безпеки. *Альманах міжнародного права*. 2022. Вип. 28. С. 60–67.
18. Піндера М. Екологічна безпека територій у зоні бойових дій. *Молодь, наука, бізнес : матеріали Всеукр. інтер.-конф. здоб. вищ. освіти і мол. учених, 5–6 жовт. 2022 р. Миколаїв : МНАУ, 2022. С. 81–83.*
19. Придятько І. В., Кардаш О. Ю., Колларов Д. О., Тютюнник Н. Л. Розвиток альтернативної енергетики України в контексті забезпечення енергетичної та екологічної безпеки держави. *Наукові праці ДонНТУ. Серія: Електротехніка і енергетика*. 2020. № 2. С. 87–91.

20. Проблеми права екологічної безпеки : навч. посіб. / М. Краснова, Г. Балюк, А. Бобкова та ін. ; за заг. ред. М. Красної та Р. Кірина ; відп. ред. М. Андрейцев ; М-во освіти і науки України. Дніпро : НГУ, 2016. 575 с.
21. Про національну безпеку України [Електронний ресурс] : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
22. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. Відомості ВРУ. 1991. № 41.
23. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015. Офіц. вісн. України. 2015. № 43. С. 14.
24. Радченко О. О. Екологічна безпека сучасних держав в умовах глобальних викликів і загроз. *Публічне урядування*. 2022. № 3 (28). С. 73–81.
25. Сабіров Р. Ф. Екологічна безпека як невід’ємна складова національної безпеки України. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2010. № 1. С. 240–245.
26. Самосієнко Я. Б., Налісько М. М., Тимошенко О. А., Чернета В. М. Проблеми та шляхи поліпшення екологічної безпеки в Україні. *Вісник ПДАБА*. 2020. № 6. С. 133–139.
27. Стратегія національної безпеки України : Указ Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015.
28. Хилько М. Екологічна безпека як фундаментальна складова національної безпеки. *Вісник ДонНУ імені Василя Стуса*. Серія: Політичні науки. 2021. № 6. С. 69–75.
29. Шмандій В. М., Шмандій О. В. Екологічна безпека – одна з основних складових національної безпеки держави. *Екологічна безпека*. 2008. № 1. С. 9–15.
30. Якібчук О. В. Особливості екологічної безпеки України в системі національної безпеки. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка*. 2014. С. 100–104.

РОЗДІЛ 12

КУЛЬТУРНА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Ломака І. І.

Культурна безпека – це не лише питання традицій,
а й інструмент геополітичної боротьби.

Збігнєв Бжезінський

У сучасному світі культурна безпека є важливим елементом національної безпеки, адже вона забезпечує збереження ідентичності, цінностей та історичної пам'яті народу. В умовах глобалізаційних процесів, інформаційних війн і гібридних загроз культура стає не лише засобом самовираження нації, а й стратегічним ресурсом, що визначає її стійкість перед зовнішніми впливами.

Культурна безпека включає захист національної мови, традицій, мистецтва, освіти та духовних цінностей. Втрата або підрив цих складових може призвести до знищення культурної ідентичності, маніпуляції суспільною свідомістю та політичної нестабільності. Агресивна культурна експансія, інформаційні атаки та пропаганда можуть використовуватися як інструменти для послаблення держави та її населення. Освіта, засоби масової інформації та цифрові технології відіграють ключову роль у формуванні національної свідомості та протидії деструктивним впливам. Для ефективного забезпечення культурної безпеки необхідні чіткі механізми державної політики, міжнародне співробітництво та активна роль громадянського суспільства.

12.1 Теоретико-методологічні засади дослідження культурної безпеки

Культура, яка включена до рівня буття особистості, виступає як зв'язковий елемент, оскільки формує діяльність та духовний світ особистості таким чином, щоб особистість максимально сприяла розвитку суспільного, цілого, у взаємодії з іншими. Проблема культурної безпеки особистості нерозривно пов'язана з проблемою буття індивіда. Оскільки культура – це прояв людського буття у світі, то кожен індивід незалежно від національного і соціального походження, статі, віку, освіти, конфесійної чи політичної приналежності визначається людиною культури. Буття особистості в культурі виступає як природна форма людського існування.

Культурна безпека є невід'ємною складовою національної безпеки і відіграє ключову роль у збереженні та розвитку ідентичності, цінностей, традицій та культурного надбання суспільства. Вона охоплює заходи, спрямовані на захист культурної спадщини, мовного різноманіття, творчого потенціалу та інтелектуальних ресурсів країни від зовнішніх та внутрішніх загроз. Культурна безпека також включає забезпечення вільного доступу до культурних цінностей, розвиток культурної освіти та мистецтва, підтримку культурного різноманіття та взаєморозуміння між різними етнічними та культурними групами в суспільстві. Вона сприяє формуванню стійкого інформаційного простору, який відображає і відстоює інтереси та цінності національної спільноти. Культурна безпека забезпечує внутрішню стабільність, гармонію та єдність суспільства, а також сприяє його успішній інтеграції в глобальному культурному просторі.

Культурна безпека – це складова національної безпеки, що забезпечує захист та розвиток національної культури, мови, традицій і світоглядних цінностей в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз. У науковому дискурсі існує кілька підходів до визначення культурної безпеки. Основні підходи до визначення поняття «культурна безпека» включають різноманітні аспекти, що пов'язані з охороною національної ідентичності, стабільністю суспільства

та захистом від зовнішніх і внутрішніх культурних загроз. Основні підходи:

Соціокультурний підхід акцентує увагу на формуванні культурного простору суспільства, забезпеченні єдності та гармонійного розвитку культури.

Культурно-ідентичний підхід розглядає культурну безпеку як забезпечення збереження національної ідентичності через підтримку мовних, історичних, культурних традицій та цінностей. Цей підхід акцентує увагу на тому, що кожна нація повинна захищати свою культуру від зовнішніх впливів, які можуть сприяти її ерозії або асиміляції.

Політико-правовий підхід визначає культурну безпеку як елемент державної політики, що спрямований на збереження національної ідентичності через правові механізми.

Політико-соціальний підхід: Культурна безпека з точки зору цього підходу включає забезпечення соціальної стабільності через підтримку міжкультурного діалогу та взаєморозуміння. Важливим є створення умов для мирного співіснування різних культурних груп усередині країни, що допомагає уникнути міжетнічних і міжкультурних конфліктів.

Інформаційний підхід: акцентує увагу на інформаційній безпеці як частині культурної безпеки. Він стосується боротьби з інформаційними впливами, пропагандою, дезінформацією, які можуть загрожувати національній культурі. Важливим є захист від зовнішніх медіа-впливів і контроль за національним інформаційним простором. Інформаційний підхід зосереджений на захисті суспільства від інформаційних загроз, які можуть впливати на культурну ідентичність та суспільні цінності.

Економічний підхід: в межах цього підходу культурна безпека розглядається через призму економічної підтримки культурної сфери. Це включає фінансування та розвиток культурних ініціатив, індустрій, освітніх програм і творчих ініціатив, що сприяють розвитку національної культури та її збереженню.

Юридичний підхід: зазначає, що культурна безпека також може бути визначена через законодавчі та правові аспекти. Цей підхід

полягає в захисті прав громадян на збереження та розвиток своєї культури, мови та традицій, що гарантується законодавством. Наприклад, це може бути забезпечення прав меншин на збереження їхньої культурної самобутності.

Міжнародний або геополітичний підхід розглядає культурну безпеку як складову міжнародних відносин та боротьби за вплив у глобальному просторі. У цьому контексті культурна безпека розглядається як частина зовнішньої політики, зокрема культурної дипломатії. Це включає захист і просування національної культури на міжнародній арені, збереження культурної спадщини та підтримку культурних обмінів для зміцнення глобального іміджу країни.

Кожен з цих підходів підкреслює важливість культури як складової національної безпеки, яка вимагає інтегрованого підходу для ефективного захисту національних інтересів. З огляду на різноманітність підходів до висвітлення проблем культурної політики держави, визначають типи культурної безпеки. Основні типи культурної безпеки можна класифікувати за різними аспектами взаємодії культури з іншими сферами життя, такими як національна безпека, соціальні, політичні та економічні процеси:

Національна культурна безпека. Цей тип культурної безпеки спрямований на захист національної ідентичності, культурної спадщини та традицій від зовнішніх і внутрішніх загроз. Це включає охорону національної мови, історичних пам'яток, ремесел, традицій і символів, що є основою національної самосвідомості. Основний акцент ставиться на захист від культурної експансії та асиміляції.

Соціальна культурна безпека. Соціальна культурна безпека передбачає підтримку соціальної стабільності через взаєморозуміння і співіснування різних культурних, етнічних та релігійних груп в межах країни. Вона спрямована на збереження соціального миру, запобігання міжкультурним та міжетнічним конфліктам, а також забезпечення рівних можливостей для всіх громадян у культурному розвитку.

Інформаційна культурна безпека. Цей тип культурної безпеки охоплює захист від шкідливих або маніпулятивних культурних

впливів через інформаційні канали, зокрема через медіа, Інтернет і соціальні мережі. Важливими аспектами є боротьба з пропагандою, дезінформацією, а також захист національної культурної ідентичності від глобалізаційних або зовнішніх інформаційних впливів.

Економічна культурна безпека. Економічна культурна безпека забезпечує фінансову підтримку та розвиток культурної інфраструктури, творчих індустрій і культурних ініціатив. Це включає інвестиції в музеї, театри, кінематографію, літературу, народні ремесла тощо. Важливим аспектом є захист місцевих культурних виробників від глобальної культурної комерціалізації та підтримка локальних традиційних видів діяльності.

Міжнародна культурна безпека. Міжнародна культурна безпека полягає в тому, щоб захищати національні культурні цінності та інтереси на міжнародній арені. Це включає культурну дипломатію, культурні обміни, участь у міжнародних форумах, фестивалях та виставках, а також активне просування національної культури в світі. Цей тип безпеки допомагає зміцнювати імідж країни та її позиції на глобальному рівні.

Інституційна культурна безпека. Цей тип культурної безпеки стосується створення і підтримки організаційних структур, які займаються захистом культурної спадщини, прав на культурне самовираження, а також регулюють культурні відносини в суспільстві. Це включає культурні установи, державні органи, які регулюють культурну політику, а також освітні та наукові організації, що підтримують культурну самобутність.

Ці типи культурної безпеки взаємопов'язані і доповнюють один одного, що дозволяє забезпечити комплексний захист національних культурних цінностей на всіх рівнях. Вони охоплюють різні форми та рівні захисту культурних цінностей та ідентичності.

Сучасні напрями політико-філософської науки акцентують увагу на дослідженні компонентів національної культури та системному аналізі проблем національного буття. Однією з основних складових духовного життя для національної культури стало усвідомлення своєї культурної ідентичності. Розуміння

власної самототожності та цілісності є ключовим аспектом, що має забезпечити стійкість культури в умовах змін у сучасному глобалізованому світі та їх впливу на формування або трансформацію світогляду народу. У сучасному світі стабільний розвиток неможливий без міцної культури. Австралійський філософ Джон Гоукс підкреслює, що коли розпадається культура, розпадається все інше. Культурна діяльність формує основу для стабільного майбутнього, оскільки будь-яке суспільство потребує здатності формувати та зберігати спільні цінності та мету. Мета культурної безпеки – це забезпечення збереження, розвитку та захисту національної культури, ідентичності та духовних цінностей, а також створення умов для гармонійного міжкультурного співіснування, що сприяє зміцненню соціальної стабільності та національної безпеки. Основні аспекти мети культурної безпеки:

Збереження національної ідентичності – захист мови, традицій, звичаїв та культурної спадщини від асиміляційних процесів і зовнішніх впливів.

Захист культурного простору – формування сприятливого інформаційного та культурного середовища, що запобігає деструктивному впливу пропаганди, маніпуляцій та культурної експансії.

Розвиток національної культури – підтримка творчих ініціатив, мистецтва, освіти та науки для збагачення культурного потенціалу суспільства.

Гарантування культурних прав громадян – забезпечення доступу до культурних благ, збереження рівності можливостей для різних соціальних і етнічних груп.

Сприяння міжкультурному діалогу – формування толерантного суспільства, де різні етнічні та релігійні групи можуть зберігати свою культурну самобутність у межах єдиного національного простору.

Посилення культурної дипломатії – популяризація національної культури на міжнародному рівні, розвиток культурних зв'язків та використання культури як інструменту м'якої сили.

Загалом, культурна безпека спрямована на зміцнення духовного, соціального та культурного потенціалу держави, що є важливою складовою національної безпеки та державної стійкості.

Розвиток культури є необхідною умовою для гармонійного розвитку державотворчих процесів. Культурні фактори відіграють важливу роль у створенні гармонійного соціального середовища, підвищенні його інтелектуально-духовного потенціалу та утвердженні сутнісних засад національної безпеки, що спонукають для реалізації завдань культурної безпеки. Основні завдання культурної безпеки держави включають:

Збереження національної ідентичності. Забезпечення охорони та розвитку національної культури, мови, традицій, звичаїв і символів, що складають основну частину національної ідентичності. Це важливий аспект для збереження єдності суспільства та запобігання культурній асиміляції.

Захист культурної спадщини. Охорона матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, зокрема історичних пам'яток, народних ремесел, фольклору, обрядів, традицій, що є частиною національного надбання. Це передбачає як збереження, так і дослідження культурної спадщини для передачі її наступним поколінням.

Протидія зовнішнім культурним загрозам. Захист національної культури від негативних зовнішніх культурних впливів, таких як пропаганда, культурна експансія або асиміляція. Це включає регулювання імпорту культурних продуктів та боротьбу з шкідливою інформацією, яка може загрожувати національним інтересам.

Підтримка міжкультурного діалогу та співіснування. Сприяння мирному співіснуванню різних етнічних, релігійних і культурних груп в межах країни. Це завдання включає сприяння розвитку толерантності, взаєморозуміння та поваги до культурного різноманіття, що є основою соціальної стабільності.

Забезпечення культурних прав і свобод громадян. Гарантування права на культурне самовираження, зокрема право на збереження та розвиток рідної мови, традицій і культури для всіх громадян, незалежно від їх етнічного походження. Це завдання також включає забезпечення рівних можливостей для всіх культурних груп у доступі до культурних ресурсів і послуг.

Розвиток культурної інфраструктури. Створення умов для розвитку культурних інституцій (музеїв, театрів, галерей, бібліотек),

сприяння розвитку творчих індустрій та культурних ініціатив. Це також включає розвиток освіти в сфері культури та мистецтва, що сприяє збереженню культурної спадщини та стимулює творчий потенціал населення.

Підтримка культурної дипломатії та зовнішніх культурних зв'язків. Просування національної культури за кордоном через культурні обміни, міжнародні фестивалі, виставки та інші форми культурної дипломатії. Це завдання має на меті зміцнення іміджу країни на міжнародній арені та розвиток м'якої сили.

Розвиток національної медіа-культури. Забезпечення присутності національних культурних продуктів у медіапросторі, що включає розвиток кінематографії, літератури, музики та інших форм медіа. Це сприяє зміцненню культурної самосвідомості нації та запобігає домінуванню іноземних культурних впливів.

Ці завдання є важливою складовою національної безпеки, оскільки культурна безпека дозволяє зміцнити внутрішню стабільність держави, забезпечити збереження культурної спадщини та підтримати соціальну єдність серед громадян.

Для приведення цих факторів у дію необхідна робота механізмів зворотного зв'язку, адже культура й держава є взаємопов'язаними та взаємозалежними системами, що здійснюють діяльність в різних напрямках культурної безпеки, охоплюють комплекс заходів, спрямованих на захист і розвиток національної культури, підтримку соціальної стабільності та збереження національної ідентичності. Основні напрями включають:

Захист національної ідентичності та культурної спадщини:

1. Охорона та популяризація історичних пам'яток, традицій, мови та культурних символів.
2. Запобігання культурній асиміляції та знищенню національних особливостей.
3. Підтримка автентичних форм мистецтва, народних традицій та ремесел.

Інформаційно-культурна безпека:

1. Протидія деструктивним інформаційним впливам, пропаганді, дезінформації та маніпуляціям, що загрожують культурним цінностям.

2. Розвиток національних медіа, кінематографу, літератури та музики.
3. Захист національного інформаційного простору від зовнішніх загроз і культурної експансії.

Розвиток культурної освіти:

1. Впровадження освітніх програм, спрямованих на вивчення національної культури, мови, історії та мистецтва.
2. Підтримка творчих ініціатив серед молоді та сприяння розвитку культурної грамотності.
3. Розвиток гуманітарних наук, які вивчають культурні процеси та забезпечують формування стійкої національної самосвідомості.

Соціально-культурна стабільність:

1. Формування толерантного суспільства, що забезпечує рівноправність культурних спільнот.
2. Підтримка культурних прав етнічних, релігійних та мовних меншин.
3. Запобігання міжкультурним конфліктам та сприяння інтеграції культурних груп у суспільство.

Економічна безпека культури:

1. Фінансова підтримка культурних інституцій, театрів, музеїв, бібліотек, кінематографу та видавничої справи.
2. Створення сприятливих умов для розвитку креативних індустрій та культурного підприємництва.
3. Регулювання культурного імпорту та експорту для збереження національної конкурентоспроможності в глобальному культурному просторі.

Культурна дипломатія:

1. Просування національної культури на міжнародній арені через культурні обміни, фестивалі, виставки.
2. Підтримка української діаспори та популяризація національної культури за кордоном.
3. Використання культури як елемента «м'якої сили» у зовнішній політиці.

Кожен із цих напрямів спрямований на зміцнення національної єдності, розвиток культури та забезпечення її стійкості перед зовнішніми та внутрішніми викликами.

В умовах глобалізації зростає потреба у розробці та реалізації ефективної культурної політики держави. Культура слугує середовищем для розгортання глобальних процесів, духовною основою особистої безпеки та визначення пріоритетів національного розвитку. Вона впливає на перспективи економічного розвитку, визначаючи критерії добробуту та моделі споживчої поведінки. Культура формує економічну поведінку людей через систему цінностей та сенсів життя. Забезпечення культурної безпеки має стати основою культурної політики держави. Це стане фундаментом для розробки та впровадження в життя стратегічних рішень, спрямованих на гармонійний розвиток суспільства та зміцнення національної безпеки.

12.2 Виклики та загрози культурній безпеці в сучасному світі

Культура і національна безпека тісно пов'язані між собою. З одного боку, культура є основою національної ідентичності, яка об'єднує людей і робить їх стійкими до зовнішніх загроз. З іншого боку, національна безпека створює сприятливі умови для розвитку культури та її збереження для майбутніх поколінь. Культурна безпека є невід'ємною складовою національної безпеки, оскільки вона формує цінності, світогляд ідентичність суспільства та його історичну пам'ять. Держава відіграє особливу роль у підтримці стабільності та відсутності загроз і небезпек. Відсутність загроз і небезпек належить державі та її особливому соціальному устрою. Однак, у сучасному світі розвиток технологій, глобалізація та інформаційні війни створюють нові виклики та загрози для збереження національної культури та самобутності, деградації національної свідомості та руйнування традиційних суспільних зв'язків. Розглянемо ключові загрози, які впливають на культурну безпеку держави.

Глобалізація та культурна уніфікація

Процес глобалізації сприяє поширенню культурних стандартів західних країн, що призводить до маргіналізації локальних культурних традицій. Західні моделі поведінки, стиль життя, мода, кінематограф і музика стають універсальними, що загрожує унікальності національних культур. Глобалізаційні процеси сприяють поширенню західних культурних моделей, які витісняють локальні традиції та цінності. Домінування великих міжнародних медіакорпорацій, стандартизація способу життя, популяризація англomовного контенту призводять до занепаду національних культур і поступового зникнення унікальних етнічних традицій. Глобалізація сприяє культурним обмінам, проте водночас несе ризики втрати унікальних національних традицій. Масова уніфікація культурного простору може призвести до розмивання національної ідентичності та посилення залежності від зовнішніх культурних центрів впливу. Відсутність належної підтримки національного культурного продукту може спричинити домінування чужих культурних моделей, що негативно позначається на самосвідомості громадян.

Загрози національній мові та домінування англomовного культурного контенту

Національні медіа-простори наповнюються закордонним контентом (фільми, музика, книги), що витісняє місцеву продукцію та зменшує мотивацію до створення власного культурного продукту. Це формує залежність від зовнішніх культурних впливів. Більшість інформації в інтернеті, кінематографі, освіті та бізнесі представлена англійською мовою. Це сприяє поступовому витісненню національних мов із повсякденного вжитку, зменшенню обсягу якісного культурного продукту на рідній мові та формуванню культурної залежності від західного інформаційного простору. Часте використання англіцизмів та суржику призводить до спотворення національної мови та втрати її автентичності. Це може зменшити її привабливість та сприяти поступовій заміні

на іноземні аналоги. Глобальні тренди призводять до зменшення використання рідної мови в освіті, науці, медіа та повсякденному житті. Молодь дедалі більше переходить на іноземні мови у спілкуванні та навчанні, що поступово загрожує культурній ідентичності нації.

Особливо складною є ситуація з вживанням російської мови в Україні. Протягом кількох століть українська мова та культура зазнавали системного тиску з боку російської імперської та радянської влади. Заборони на українську мову, такі як Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), а також політика радянської русифікації призвели до значного скорочення сфери вжитку української мови. Багато поколінь українців виховувалися в умовах мовного тиску, що сформувало переконання про «вторинність» або «недостатню розвиненість» української мови порівняно з російською. Це стало одним із факторів, які перешкоджають повному переходу українців на рідну мову навіть у сучасній Україні. Попри війну та законодавчі обмеження, значна частина українського населення досі споживає контент російською мовою. Це робить його вразливим до російської пропаганди та дезінформації, яка активно поширюється через соцмережі, відеоплатформи та месенджери. Російська мова залишається потужним інструментом гібридної війни, спрямованої на знищення української ідентичності. Її вплив на культуру, інформаційний простір та політичну ситуацію створює реальні загрози не лише для культурної безпеки, але й для національної безпеки України в цілому.

Культурна експансія, пропаганда, дезінформація та інформаційно-психологічні війни

Культурна експансія проявляється у нав'язуванні іншомовних культурних моделей, що може призводити до знецінення національної ідентичності. Це відбувається через масову культуру, глобальні ЗМІ, інтернет та кіноіндустрію. Сучасні інформаційні технології дозволяють використовувати культуру як інструмент інформаційної війни. Через медіа, соцмережі, кінематограф та освітні програми поширюються чужі ідеологічні наративи, які

можуть спотворювати історичну пам'ять та національну ідентичність. Сучасні технології дозволяють легко поширювати інформацію, що може бути використано для маніпуляції суспільною свідомістю. Інформаційні війни, фейкові новини, пропаганда та маніпуляції в соціальних мережах можуть викривляти історичні факти, нав'язувати чужі культурні наративи та підривати довіру до національної культури. Інформаційно-психологічні війни спрямовані на маніпуляцію суспільною свідомістю через поширення дезінформації, підлив історичних цінностей та створення внутрішніх конфліктів та суспільних розколів. До основних інструментів цих війн належать пропагандистські кампанії, соціальні мережі та контрольовані медіаресурси.

Руйнування історичної пам'яті та ідентичності як загроза національній безпеці

Переписування історії, викривлення історичних подій та використання минулого як інструменту політичного тиску є одним із способів впливу на національну свідомість. Зовнішні сили або внутрішні політичні чинники можуть свідомо змінювати історичний наратив, перекирчувати або нівелювати культурні традиції та історичні факти, применшувати ролі національних героїв та принижувати історичні здобутки народу. Історичні міфи можуть бути використані для дестабілізації суспільства та підливу довіри до державних інституцій. Особливо небезпечним є поширення дезінформації щодо історичних подій через соціальні мережі та контрольовані медіа, що сприяє посиленню суспільних розколів та загрожує формуванню викривленого уявлення про національне минуле, втратою національної гордості та відчуття власної гідності, що в перспективі може ослабити суспільну єдність.

Комерціалізація культури

Культура все більше розглядається як товар, що призводить до спрощення та комерціалізації мистецтва, літератури, музики. Масова культура орієнтована на прибуток, а не на розвиток

національної самосвідомості. Як наслідок, популяризуються низькоякісні розважальні продукти, які витісняють традиційні культурні форми. У гонитві за прибутком культура часто трансформується у розважальний бізнес, що призводить до деградації її змісту. Популяризація низькоякісної масової культури сприяє витісненню справжніх мистецьких цінностей та традиційної культурної спадщини. Зростання популярності іноземної літератури, комерційних книг та розважального контенту призводить до скорочення інтересу до національної літератури та класики. Це негативно впливає на культурне збагачення молодого покоління.

Ослаблення культурної освіти та скорочення навчальних програм з гуманітарних дисциплін

У багатьох країнах освіта дедалі більше орієнтується на технологічні науки, водночас гуманітарні дисципліни (історія, культура, мова) скорочуються або втрачають значення. Це загрожує втраті історичної пам'яті та культурної ідентичності. Культурні інституції (музеї, театри, бібліотеки) часто стикаються з браком кадрів та фінансування, що призводить до їх занепаду. Відсутність якісної культурної освіти робить молодь вразливою до впливу чужорідних культурних наративів. Ослаблення уваги до вивчення рідної культури, історії та мистецтва в освітніх програмах призводить до зниження культурної грамотності населення. Втрата інтересу до національної спадщини серед молодого покоління сприяє поширенню чужорідних культурних моделей і відмові від власних традицій.

Соціокультурні загрози та криза моральних цінностей

Поширення ідеологій, які руйнують традиційні моральні та етичні норми, може призводити до дезорієнтації суспільства. Культурна безпека піддається загрозам через насадження споживацької психології, індивідуалізму, знецінення сімейних

та громадських традицій. Зменшення ролі сім'ї, спільнот та традиційних соціальних зв'язків призводить до втрати культурного спадку, оскільки саме родина передає традиції та моральні цінності наступним поколінням. Сучасний інформаційний простір формує культуру споживання, де цінність визначається матеріальними благами, а не духовним чи культурним збагаченням. Це призводить до втрати інтересу до мистецтва, літератури, філософії та інших гуманітарних сфер. Популяризація антисоціальних моделей поведінки через масову культуру (фільми, музика, соціальні мережі) може формувати негативні поведінкові стереотипи, що впливають на молоде покоління. Це загрожує традиційним моральним цінностям суспільства.

Зовнішні культурні загрози та гібридні війни

Деякі держави використовують культуру як інструмент впливу на інші країни, нав'язуючи свої ідеологічні наративи через кінематограф, музику, літературу, мистецтво. Культурні гібридні війни можуть включати підрив довіри до власної культури, штучне створення конфліктів між регіонами та групами населення.

Культурна безпека є основою стабільності та самобутності нації. У сучасному світі вона стикається з багатьма викликами, серед яких глобалізація, інформаційні війни, домінування іноземного культурного контенту, витіснення національної мови та руйнування традиційних моральних цінностей. Сучасні виклики та загрози культурній безпеці вимагають комплексної політики з боку держави та громадянського суспільства. Потрібні ефективні механізми захисту національної ідентичності, підтримка культурної освіти, стимулювання розвитку національних медіа та мистецтва, а також активна протидія інформаційним загрозам. Лише системний підхід до захисту культурної безпеки дозволить зберегти самобутність нації та її духовні цінності в умовах глобалізації.

12.3 Механізми протидії загрозам культурної безпеки держави

Одним із важливих компонентів національної безпеки є культурна безпека. Остання виступає як складний багатоплановий соціокультурний феномен, що відображає універсальність буття. Культурна безпека – стан захищеності особи, суспільства, держави та її територій від внутрішніх і зовнішніх загроз у питаннях культурного розвитку, який дозволяє забезпечити конституційні права, свободи у відповідній сфері культури, гідну якість і рівень життя громадян, суверенітет, територіальну цілісність і сталий розвиток країни, оборону і національну безпеку держави. Культурна безпека соціуму являє собою якісну характеристику функціонування і розвитку суспільства, стан, за якого відсутні реальні чи потенційні загрози його духовним і культурним цінностям. Культурна безпека особистості – це тенденції розвитку й умови життєдіяльності конкретного індивіда, забезпечення його душевного і психічного благополуччя, а з іншого – це захищеність культурних і духовних цінностей індивіда від потенційних і реальних загроз. Сутність культурної безпеки особистості та її зміст спрямовані на захист життєвих потреб особи, її сенсу життя.

Основними органами, що приймають державно-владні рішення з питань реалізації і захисту прав громадян у сфері культури, є органи виконавчої влади і місцевого самоврядування як загальної, так і спеціальної компетенції. При цьому центральну роль тут відведено Міністерству культури України, функції якого на місцях покладаються на відповідні департаменти і управління культури обласних, районних, місцевих державних адміністрацій та відділи культури об'єднаних територіальних громад. До основних чинників діяльності органів управління галуззю культури слід, насамперед, віднести адаптацію міжнародного законодавства у сфері культури до вітчизняних реалій. Україною, зокрема, ратифіковано основні конвенції ЮНЕСКО і Ради Європи, що складають підґрунтя для міжнародного співробітництва. Головним правовим

здобутком сьогодення української культури є прийняття Закону України «Про культуру» від 12.02.2011 р., який став законодавчим актом, що відповідає істотно зміненій суспільній, культурній, економічній ситуації в Україні.

Культурна безпека є невід'ємною складовою національної безпеки, оскільки культура формує ідентичність нації, її цінності та світогляд. У сучасному світі загрози культурній безпеці набувають різноманітних форм, включаючи інформаційні атаки, культурну експансію та внутрішні виклики, пов'язані з втратою національних традицій. Для ефективної протидії цим загрозам держава повинна розробити комплексні механізми, що охоплюють різні сфери суспільного життя.

Законодавчі та нормативно-правові механізми

Важливими є розробка та впровадження законів, що захищають національну культуру та мову. Це включає акти, спрямовані на підтримку української мови в усіх сферах життя, обмеження впливу іноземних культурних продуктів, які можуть негативно впливати на національну ідентичність. Регулювання інформаційного простору. Встановлення чітких правил щодо поширення інформації, боротьби з дезінформацією та пропагандою, що підриває національні цінності.

Інституційні механізми

Належне функціонування, створення та підтримка державних органів, відповідальних за культурну політику. Ці органи повинні координувати діяльність у сфері культури, забезпечувати фінансування культурних проєктів та контролювати дотримання законодавства у цій сфері. Підтримка національних культурних інституцій. Музеї, театри, бібліотеки та інші заклади культури повинні отримувати належне фінансування та підтримку для збереження та популяризації національної спадщини.

Освітні механізми

Необхідною є інтеграція національної культури в освітні програми. Вивчення історії, літератури, мистецтва та традицій України має бути обов'язковою частиною навчальних планів на всіх рівнях освіти. Підготовка фахівців у сфері культури, підтримка та розвиток освітніх закладів для підготовки професіоналів, здатних працювати у сфері культурного менеджменту, збереження спадщини та культурної дипломатії.

Інформаційно-комунікаційні механізми

Розробка та реалізація стратегічних комунікацій, скоординоване використання публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю та інформаційних кампаній для просування національних інтересів та цінностей культури. Запровадження антикризових комунікацій, здатних до оперативного реагування на інформаційні атаки та кризи шляхом надання достовірної інформації та спростування шейків що загрожують культурній безпеці.

Економічні механізми

Суттєва фінансова підтримка національних культурних проєктів, зокрема, надання грантів, стипендій та інших форм фінансової допомоги для розвитку українського мистецтва, кіно, літератури та інших сфер культури. Стимулювання приватних інвестицій у сферу культури, запровадження податкових пільг та інших заохочень для бізнесу, який інвестує в національні культурні проєкти.

Соціальні механізми

Популяризація національної культури серед населення. Організація фестивалів, виставок, концертів та інших масових заходів, що сприятимуть поширенню знань про українську культуру та традиції, підтримування культурних ініціатив громадянського суспільства, сприяння діяльності громадських організацій та об'єднань, що працюють у сфері культури та збереження національної самобутності та спадщини.

Міжнародні механізми

Розвиток культурної дипломатії, просування української культури за кордоном через участь у міжнародних фестивалях, виставках та інших заходах, а також через діяльність культурних центрів та представництв за кордоном, використання центрів діаспори, співпраця з міжнародними організаціями. Постійна участь у програмах та проєктах ЮНЕСКО та інших міжнародних інституцій, спрямованих на збереження та розвиток культурної спадщини.

Інформаційна безпека, протидія пропаганді та захист інформаційного простору

Виявлення та аналіз загроз, пов'язаних з поширенням дезінформації та пропаганди, що можуть негативно впливати на національну культуру та ідентичність. Розробка контрпропагандистських заходів. Створення та поширення контенту, що спростовує фейки та протидіє негативному інформаційному впливу.

Отже, можна сказати, що культура є системоутворюючим елементом національної цілісності, стратегічною основою сталого розвитку, об'єктом гарантії національної безпеки. Культура впливає на перспективу духовного розвитку та визначає критерії, стандарти та цінності. Культурна безпека є пріоритетним напрямом національної культурної політики та займає важливе місце в цілях сталого розвитку людства у ХХІ столітті. У нових історичних умовах культурна безпека особистості та суспільства є основою запобігання та розв'язання деструктивних соціальних викликів і загроз, розширення простору свободи та творчості, підвищення рівня національної конкурентоспроможності.

Культурна безпека є ключовим елементом національної безпеки, оскільки вона забезпечує збереження і розвиток національної ідентичності, історичної пам'яті та духовних цінностей суспільства. У сучасному світі загрози культурній безпеці набувають різних форм – від інформаційної експансії та пропаганди до глобалізаційних процесів, які можуть розмивати національну самобутність. Для ефективного захисту культурної безпеки необхідно поєднувати законодавчі, інформаційні, освітні та міжнародні механізми.

Важливим завданням є розвиток і популяризація національної культури, підтримка мови, збереження історичної спадщини та протидія деструктивним впливам, які можуть загрожувати культурному простору країни.

Зміцнення культурної безпеки є стратегічним завданням для держави, адже лише завдяки стійкості культурного простору можна забезпечити стабільність, єдність нації та її успішний розвиток у глобалізованому світі. Але культурна безпека не є виключно питанням державної політики – вона залежить і від активної позиції суспільства. Громадяни, громадські організації, освітні установи та медіа відіграють важливу роль у формуванні стійкої національної свідомості та захисті культурної спадщини. Лише системний підхід дозволить зберегти та зміцнити національну ідентичність, духовні цінності та культурну спадщину в умовах сучасних глобальних викликів.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке культурна безпека і яку роль вона відіграє у національній безпеці держави?
2. Які основні загрози культурній безпеці існують у сучасному світі?
3. Які механізми забезпечення культурної безпеки використовує держава?
4. Що таке культурна експансія, і які її наслідки можуть бути для національної культури?
5. Які заходи спрямовані на збереження національної мови як складової культурної безпеки?
6. Як культурна глобалізація впливає на національну ідентичність?
7. Яку роль відіграє інформаційна безпека у захисті культурного простору?
8. Що таке культурна дипломатія і яким чином вона сприяє культурній безпеці держави?
9. Як соціальні мережі та мас-медіа можуть впливати на культурну безпеку?
10. Обговоріть у групі тему «Чи можна зберегти культурну автентичність у світі глобалізації?». Аргументуйте свою позицію.

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Культурна безпека – стан захищеності національної культури, мови, традицій і цінностей від зовнішніх і внутрішніх загроз, що забезпечує збереження та розвиток національної ідентичності.

Національна ідентичність – усвідомлення народом своєї культурної, мовної, історичної та етнічної приналежності, що є основою його самовизначення.

Культурна ідентичність – усвідомлення людиною приналежності до певної культурної традиції, що виявляється через мову, цінності, вірування та спосіб життя.

Культурна політика – комплекс заходів держави, спрямованих на розвиток, підтримку та популяризацію національної культури, мови, мистецтва та традицій.

Культурна глобалізація – процес поширення та взаємопроникнення культур різних народів, що може як сприяти розвитку, так і становити загрозу для національної самобутності.

Культурна експансія – нав'язування однією країною чи суспільною групою своїх культурних цінностей, мови, традицій та способу життя іншим народам.

Культурна інтеграція – процес взаємодії та обміну культурними традиціями між народами, що може відбуватися як на рівноправній основі, так і через асиміляцію.

Культурна дипломатія – діяльність держави, спрямована на популяризацію національної культури за кордоном, формування позитивного іміджу країни через мистецтво, кіно, музику, літературу тощо.

Культурний суверенітет – право та здатність нації самостійно визначати і розвивати власну культурну політику, захищати національні цінності та традиції.

Мовна безпека – сукупність заходів, спрямованих на захист, розвиток і функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя.

Історична пам'ять – сукупність знань, уявлень та оцінок про минуле, що формують національну свідомість і впливають на ідентичність суспільства.

Збереження культурної спадщини – система заходів, спрямованих на охорону історичних пам'яток, традицій, мови та інших елементів національної культури для майбутніх поколінь.

Гібридна війна – форма сучасного конфлікту, що поєднує військові, інформаційні, економічні та культурні засоби впливу для досягнення стратегічних цілей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітичні статті Українського інституту національної пам'яті. URL: <https://uinpr.gov.ua>
2. Бебик В. М. Геокультурна безпека в сучасному світі. Київ : Либідь, 2019. 285 с.
3. Бевз Т. Українська ідентичність і національна безпека у викликах сьогодення. *Українознавство*. 2020. № 4 (77). С. 143–159.
4. Бех В. П., Горбулін В. П., Качинський А. Б. Культурна безпека в умовах гібридних загроз. Київ : НІСД, 2020. 320 с.
5. Борканюк А. Культурна безпека особистості як мета культурної політики держави. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філософія. 2011. Вип. 9. С. 81–86.
6. «Про культуру» : Закон України від 12.01.2011 р. № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-1>
7. Ковальчук А. В. Роль державної політики у забезпеченні культурної безпеки. *Науковий вісник міжнародних відносин*. 2022. № 4 (89). С. 102–115.
8. Лялюк О. В. Культурна безпека як складова національної безпеки. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2021. 192 с.
9. Науменко О. М. Інформаційні війни та культурна безпека. Львів : Астролябія, 2022. 276 с.
10. Павленко Р. П. Українська ідентичність та загрози культурній безпеці. Одеса : Фенікс, 2020. 198 с.
11. Пріоритетні напрями розвитку державної культурної політики в системі національної безпеки : аналітична записка НІСД України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2130/>
12. Сидоренко І. В. Маніпулятивні технології як загроза культурній безпеці. *Інформаційне суспільство*. 2021. № 3 (45). С. 76–91.
13. Ткаченко О. Ю. Глобалізація та її вплив на культурну безпеку України. *Український соціум*. 2020. № 1 (75). С. 45–58.
14. Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти : монографія / В. П. Трошинський, В. А. Скуратівський, Н. П. Ярош та ін. ; за заг. ред. В. П. Трошинського. Київ : НАДУ, 2018. 256 с.
15. Шульга М. О. Культурна політика та національна безпека. Київ : Інститут соціальних досліджень, 2018. 230 с.

КІБЕРБЕЗПЕКА В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Геник М. А.

Протягом останніх десятиліть кардинально змінилися способи і методи гарантування національної і міжнародної безпеки. Розвиток комп'ютерних технологій спричинив перенесення суперництва в кібернетичну галузь чи домен. Кібербезпека пронизує всі сфери діяльності держав і суспільств, стає однією з найважливіших елементів. Інформаційно розвинені держави формують стратегії протистояння в кіберсфері, яка у близькому майбутньому визначатиме форми і зміст міжнародного суперництва і конфліктів.

Кібернетична безпека стрімко розвивається і набуває все більшого значення з кінця 1960-х років, коли з'явилися модеми (пристрої, що дозволяють комп'ютерам спілкуватися через телефонні лінії). Поширення персональних комп'ютерів у 1980-х роках ускладнило проблему, оскільки вони дозволили хакерам незаконно отримувати доступ до основних комп'ютерних систем. З бурхливим розвитком Інтернету наприкінці 20-го і на початку 21-го століть комп'ютерна безпека стала широко розповсюдженою проблемою. Розвиток передових технологій безпеки спрямований на зменшення таких загроз, хоча паралельне вдосконалення методів комп'ютерних злочинів створює постійну небезпеку.

13.1 Кіберпростір як нова сфера глобального суперництва

В останні десятиліття військові стратегії технологічно розвинених держав стали впроваджувати поняття кіберпростору. Зокрема, Міністерство оборони США, зважаючи на зміни міжнародної ситуації і нові форми конфліктів, оновило військову стратегію. Зокрема,

документ “Field Manual 3.0” («Польовий посібник 3.0») передбачає ведення американськими збройними силами багатодомених операцій (Multi-Domain Operations, MDO), коли боротьба точиться одночасно на суходолі, на морі, в повітрі, в космосі і в кіберпросторі. Кіберпростір – це взаємозалежні мережі інформації, вузли, які пронизують кожен домен. Мережі кіберпростору перетинають географічні та політичні кордони, об’єднують людей, організації та системи по всьому світу. Кіберпростір дозволяє взаємодію між особами, групами, організаціями та національними державами. Кіберпростір складний, суперечливий і критично важливий для успішної роботи технологічної інфраструктури та резидентних даних, включаючи Інтернет, телекомунікаційних мереж, комп’ютерних систем, вбудованих процесорів та контролерів. Кіберпростір – це розгалужена та складна глобальна мережа дротового та бездротового з’єднання, вузли, які пронизують кожен домен.

Кіберпростір – це створене людьми середовище, яке виникло в результаті поєднання комп’ютерів, роутерів, серверів, кабелів, світловодів, безпроводних пристроїв, супутників та ін. подібних компонентів, яке уможливорює пересилання інформації з великою швидкістю. Об’єднаний комітет начальників штабів США оперує дефініцією кіберпростору як глобальної домени в інформаційному середовищі, що складається з взаємозалежних мереж інформаційних технологій і пов’язаних з ними даних, в т.ч. Інтернету, телекомунікаційних мереж, комп’ютерних систем, вбудованих процесорів та інстальованих перенаправлювачів. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (ст. 1) містить визначення кіберпростору як середовища (віртуального простору), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з’єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних. Кіберпростір – поряд з повітряним, суходільним, морським і космічним, належить до 5 домен, які використовуються людьми для своїх цілей. Однак на відміну від них він не існує фізично, створений не природою, а людьми і піддається трансформаціям.

13.2 Поліваріантність дефініції поняття кібербезпеки

Незважаючи на часте використання термінів «кібербезпека» і «кіберзагроза», словники і енциклопедії не оперують універсальними визначеннями згаданих категорій. Кібербезпека є широко вживаним терміном, визначення якого дуже поліваріантні, часто суб'єктивні і неінформативні. Відсутність стислого, загально-прийнятого визначення яке б відображало багатовимірність кібербезпеки, становить перепони технологічному і науково-технічному прогресу, посилюючи переважно технічний погляд на кібербезпеку і штучно відокремлюючи дисципліни, які повинні діяти узгоджено для вирішення складних проблем у цій галузі. Кібербезпека є предметом зацікавлення різних сфер науки і людської життєдіяльності: інформатики, інженерії, політології, соціології, комп'ютерних і військових наук, права, державного управління, бухгалтерського обліку, психології, менеджменту тощо. Відповідно кожна з наук оперує своїм визначенням цього поняття, здефінійованого через категорії технічних чи гуманітарних дисциплін. Більшість енциклопедій і словників не містять визначення «кібербезпеки» через відносну новизну терміну і нерозробленість категоріального апарату.

Комітет з систем національної безпеки США під кібербезпекою розуміє «здатність захищати або відстоювати використання кіберпростору від кібератак». Словник Національної ініціативи з кар'єри та навчання у сфері кібербезпеки Міністерства внутрішньої безпеки США користується визначенням, згідно з яким кібербезпека – це «діяльність або процес, здатність або можливість, або стан, за допомогою яких інформаційні та комунікаційні системи та інформація, що міститься в них, захищені від пошкодження, несанкціонованого використання, модифікації або експлуатації».

«Огляд політики Білого дому щодо кіберпростору» давав визначення кібербезпеки як «стратегії, політики і стандартів, що стосуються безпеки і операцій в кіберпросторі і охоплюють весь спектр політик і заходів щодо зменшення загроз, зменшення вразливості, стримування, міжнародної взаємодії, реагування на інциденти,

забезпечення стійкості і відновлення, в тому числі операцій з комп'ютерними мережами, захисту інформації, правоохоронних, дипломатичних, військових і розвідувальних місій, оскільки вони стосуються безпеки і стабільності глобальної інформаційно-комунікаційної інфраструктури».

Канадський центр з кібербезпеки при уряді дає визначення кібербезпеці як захисту цифрових даних та збереженню цілісності інфраструктури, що використовується для зберігання та передачі цифрових даних. Більш конкретно, кібербезпека охоплює всі технології, процеси, практики, заходи реагування та пом'якшення наслідків, метою яких є запобігання атакам, пошкодженню або несанкціонованому доступу до мереж, комп'ютерів, програм і даних з метою забезпечення їхньої конфіденційності, цілісності та доступності. Відділ громадської безпеки при уряді Канади в своїх документах користується визначенням кібербезпеки як «сукупності технологій, процесів, практик і заходів реагування та пом'якшення наслідків, призначених для захисту мереж, комп'ютерів, програм і даних від кібератак, пошкодження або несанкціонованого доступу з метою забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності».

Французька Національна комісія з питань інформатики та свободи (Commission nationale de l'informatique et des libertés, CNIL) трактує кібербезпеку як технології захисту інформаційних активів та захисту людей від витоку даних. Словник французького Національного агентства з безпеки інформаційних систем (L'Agence nationale de la sécurité des systèmes d'information, ANSSI) містить дефініцію кібербезпеки: «Стан інформаційної системи, стійкої до кібератак і випадкових збоїв, що відбуваються в кіберпросторі. Кібербезпека забезпечується кіберзахистом, а у випадку держави – кіберобороною».

Колишній голова Бюро національної безпеки Польщі Станіслав Козей наводить наступне визначення: «Кібербезпека держави (безпека держави в кіберпросторі) – це транссекторовий простір безпеки, який містить процес гарантування безпечного функціонування в кіберпросторі держави як цілісності, її елементів (структур,

фізичних і юридичних осіб, в т.ч. підприємців та інших осіб не володіючих юридичною суб'єктністю) та телеінформаційних систем і інформаційних засобів, які є в їхньому розпорядженні».

Міжнародний телекомунікаційний союз оперує визначенням, згідно з яким «кібербезпека – це сукупність інструментів, політик, концепцій безпеки, керівних принципів, підходів до управління ризиками, дій, навчання, найкращих практик, гарантій і технологій, які можуть бути використані для захисту кіберсередовища, організацій та активів користувачів».

Капто А. С. в «Енциклопедії миру» навів наступне визначення: Кібербезпека – властивість кіберпросторів, кіберсистем та ін. протистояти навмисним і ненавмисним загрозам, а також реагувати на них і відновлюватися після впливу цих загроз. Р. А. Кеммерер вважав, що «кібербезпека в основному складається з методів захисту та використовується для виявлення та запобігання потенційним зловмисникам». Дж. А. Льюїс наголошував на тому, що «кібербезпека передбачає безпеку комп'ютера, мережі та інформації, яка на них міститься від проникнення, зловмисного пошкодження чи знищення». Е. Аморозо пропонував визначення кібербезпеки через «зменшення ризику зловмисних впливів на програмне забезпечення, комп'ютери та мережі. Сюди входять інструменти, які використовуються для виявлення зламів, протидії вірусам, блокуванню зловмисного доступу, забезпечення автентифікації, увімкнення зашифрованих комунікацій тощо». К. Канонгія і Р. Мандаріно (С. Canongia, R. Mandarinio) запропонували визначення кібербезпеки як «мистецтва забезпечення існування та безперервності інформаційного суспільства нації, гарантування і захисту в кіберпросторі її інформації, активів та критичної інфраструктури». Проаналізувавши наявні визначення, Д. Крейген, Н. Дякун-Зіболт та Р. Пьорс запропонували вичерпну універсальну інклюзивну дефініцію, тобто «кібербезпека – це організація і збір ресурсів, процесів і структур, що використовуються для захисту кіберпростору та систем, що використовують кіберпростір, від дій, які розмежовують де-юре і де-факто права власності».

Оксфордський словник визначає кібернетичну безпеку як «стан захищеності від злочинного або несанкціонованого використання електронних даних, або заходи вжиті для досягнення цієї мети». Електронна версія Британніки містить визначення комп'ютерної безпеки як захисту комп'ютерних систем та інформації від шкоди, крадіжки та несанкціонованого використання.

Куцепал С. давав визначення кібербезпеці як: 1) різновиду інформаційної безпеки, який є важливим елементом системи політичних, правових, соціальних, інформаційних відносин і зв'язків, спрямованих на захист інформаційного простору держави від ворожих вторгнень; 2) стану захищеності життєвоважливих інтересів особи, суспільства та держави в кіберпросторі, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам у сфері функціонування інформаційно-телекомунікаційних систем; 3) системи державних заходів, які гарантують єдність інформаційних ресурсів (електронних комп'ютерних даних або сукупності технології), забезпечення їх недоторканості та можливості їх обміну та перетворення, тобто забезпечення належного функціонування інформаційного простору держави та захист від небажаного втручання.

Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (ст. 1) дає визначення кібербезпеки як «захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі».

13.3 Класифікація кіберзагроз

Кібернетична загроза – небезпека чи можливість спроби пошкодження, перервання роботи чи знищення інформаційної мережі чи системи. Виділяють 5 видів кіберзагроз (кібервійна, кібершпигунство, кібертероризм, кіберзлочинність і хактивізм).

Кібервійна – сукупність дій, орієнтованих на отримання переваги в кіберпросторі під час воєнних дій, напередодні них чи як альтернатива до класичних воєнних дій. У доктрині ЗС США мережеві операції (англ. CNO – Computer Network Operations) поділені на 3 види:

- експлуатація комп'ютерних мереж;
- атаки на комп'ютерні мережі;
- захист комп'ютерних мереж.

Кібервійна стосується атак і захисту комп'ютерних мереж, а експлуатацією займається кібершпигунство.

Атаки на комп'ютерні мережі здійснюються на 4 об'єкти:

- логістичні системи (спеціальні програми, що забезпечують постачання військ);
- інформаційні системи контролю за промисловими і технологічними процесами (SCADA – Supervisory Control And Data Acquisition);
- системи керування збройними силами;
- системи озброєння (програмне забезпечення літаків, вертольотів, протиповітряних батарей, кораблів, дронів).

У сучасному світі 4 держави лідирують в теоретичних аспектах кібервійни: США, КНР, РФ, Ізраїль. В західній військовій думці використовується термін кібервійна, в РФ і КНР – інформаційна війна. Зокрема, КНР розробляє теорію електронної війни в інтегрованих системах – поєднане, скоординоване і синхронізоване застосування знарядь радіоелектронної боротьби (засобів, що створюють перешкоди в роботі радіолокаторів чи зброї, генеруючої електромагнітний імпульс) зі звичайними кібератаками. В військовій доктрині РФ кібервійна є елемент інформаційної війни, де використовуються військові, економічні і культурні засоби (доктрина Герасимова). В США переважає вузьке сприйняття кіберпростору як структури комп'ютерних мереж і систем. В рамках повітряних сил (U. S. Air Forces) створено Кібернетичне командування (Cyber Command, CYBERCOM), яке відає кібернетичними операціями ЗС США. Тобто, західне сприйняття інформаційної загрози вужче, обмежене технічно-інформаційними

кібернетичними аспектами інформаційної боротьби, а східне (російсько-китайське) – ширше, натиск робиться на пропаганду.

Кібершпигунство – викрадення даних шляхом зламування інформаційних мереж і комп'ютерних систем.

Кібертероризм – використання кіберпростору для терористичної діяльності (пропаганда, рекрутація нових членів, збір фінансових засобів, комунікація, збір інформації стосовно цілей замаху та ін. розвідувальної інформації).

Кіберзлочинність – використання кіберпростору з метою, що суперечить праву, користуючись швидкістю, віддаленістю, шифруванням, тобто операція і її виконавець залишаються невикритими. У вужчому розумінні кіберзлочинність – нелегальні дії в кіберпросторі, для яких цей кіберпростір необхідний і дуже помічний (розсилка спаму, крадіжка цифрової ідентифікації, підробка електронного підпису тощо). Кіберзлочини поділяються на 2 типи:

- такі, де комп'ютери є знаряддям чи засобом, за допомогою якого здійснюється злочин (переслідування, цькування, торгівля забороненими матеріалами, шахрайство, саботаж, крадіж ідентифікації, даних);
- такі, де комп'ютерні і інформаційні системи є об'єктами злочину (хакерство, розсилання шкідливого програмного забезпечення, атаки типу DDoS).

Хактивізм (хакер + активізм) – це використання технік і методів хакерства з метою спричинення суспільних змін, тобто містить неогоїстичні політичні, суспільні і економічні цілі. Прикладом можуть бути зламування систем з науковими публікаціями і викладенням їх у загальний доступ, вважаючи що це сприятиме науково-технічному прогресові.

Кібератака – навмисна і зловмисна спроба отримати несанкціонований доступ до цифрової системи. Кібератаки можуть впливати на комп'ютери, смартфони або інші пристрої, підключені до Інтернету. Основною метою кіберзлочинців часто є крадіжка грошей, персональних даних, облікових даних, інтелектуальної власності або іншої цінної інформації. Зловмисники також

можуть мати на меті вивести з ладу або пошкодити систему, на яку спрямована атака. Кібератаки часто передують більш серйозним кіберзлочинам, таким як крадіжка особистих даних, втручання в приватне життя та шахрайство. Найсучасніші кібератаки виводять з ладу промислове обладнання, транспорт, інтернет-зв'язок у цілих регіонах.

Кібератаки становлять значну загрозу для комп'ютерних систем не лише через шкоду, яку вони можуть завдати, але й через низьку вартість проникнення. Володіючи певним програмним забезпеченням, одна людина може здійснити атаку проти цілої країни. Більше того, зловмисники можуть легко приховати свою особу, місцезнаходження та мотиви. Заходи кіберзахисту повинні постійно стримувати атаки, які можуть відрізнятися за масштабами і методами, тоді як кібератака повинна бути успішною лише один раз; незахищений сервер може зазнавати сотні атак на день. Проте межа між кіберзахистом і кібератакою іноді розмивається. Наприклад, шпигунське програмне забезпечення Pegasus було розроблене ізраїльською фірмою NSO Group для боротьби з тероризмом, стало використовуватися для відстеження і моніторингу впливових осіб без їхнього відома. Програма дозволяє прослуховувати розмови, отримати доступ до е-мейлів, фото чи відео, що містяться в інфікованому смартфоні.

Кібератаки можуть здійснювати як окремі особи, так і організації, але такі атаки відрізняються від кібервійни, яка зазвичай ведеться між країнами. Кібервійна може включати фізичні атаки на цифрову інфраструктуру (наприклад, знищення систем зв'язку або обладнання) на додаток до кібератак.

Семантичні кібератаки намагаються обманом змусити жертву надати цінну інформацію або доступ до цінних систем, використовуючи стратегію, відому як соціальна інженерія. Поширеним прикладом соціальної інженерії є фішинг – практика надсилання шахрайських електронних листів, які видають себе за надійні контакти з проханням надати особисту інформацію.

Кібератаки можна поділити на дві категорії: нецільові та цільові. Нецільові атаки мають на меті вплинути на якомога більшу

кількість пристроїв або сервісів. Наприклад, зловмисники іноді використовують «водяні діри», коли створюється або компрометується вебсторінка, а потім відвідувачі піддаються атаці під час доступу до неї. Іншим прикладом є сканування, коли зловмисники систематично намагаються знайти вразливості в системі, часто шукаючи точки входу. Цілеспрямовані кібератаки спрямовані на конкретну особу або організацію.

Кібератаки можуть здійснюватися з різними цілями:

- атаки з метою викрадення даних;
- атаки з метою видалення даних (програми англ. wiper malware);
- атаки типу DDoS (англ. Distributed Denial of Service – розпорошена відмова обслуговування) – блокування функціонування інтернет сторінки шляхом висилання з різних інфікованих комп'ютерів великих пакетів даних (атака в 2008 р. на грузинські установи і ЗМІ, щоб збільшити хаос і не дати можливості висвітлити грузинське бачення конфлікту з РФ);
- атаки для фізичного пошкодження чи знищення технічної інфраструктури (напр. вірус Stuxnet проти іранських атомних об'єктів у 2009–2010);
- атаки з метою дезінформації і маніпуляції.

Шкідливе програмне забезпечення – це загальний термін для позначення програм, що використовуються в кібератаках, які зазвичай встановлюються на пристрої жертв, коли вони взаємодіють з небезпечним посиланням або електронним листом. Програми-вимагачі, які також називають криптовалютними вимагачами, блокують доступ до цифрового активу або пристрою доти, доки власник не сплатить викуп.

Фішинг – це поширена тактика соціальної інженерії, коли кібератаки видають себе за надійні джерела, як правило, через електронну пошту, щоб викрасти цінні дані або встановити шкідливе програмне забезпечення.

Атаки типу «людина посередині», які іноді називають атаками підслуховування, відбуваються, коли зловмисники перехоплюють комунікацію між людьми або між людиною та сервером.

Міжсайтовий скриптинг (XSS) виникає, коли зловмисник заражає вебсайт, часто за допомогою коду JavaScript, що зазвичай передбачає перенаправлення на інший сайт або викрадення цільових даних.

Першочерговим завданням кібербезпеки повинне бути запобігання кібератакам. Ефективною стратегією запобігання кібератакам може бути просте оновлення програмного забезпечення та уникнення невідомих посилань. Стратегії управління ідентифікацією та доступом, такі як багатфакторна авторизація, надійні паролі та віртуальні приватні мережі (VPN), забезпечують додатковий рівень безпеки. Організації можуть працювати над запобіганням кібератакам, навчаючи співробітників принципам кібербезпеки, залучаючи сторонніх експертів з безпеки або інвестуючи у внутрішню команду з кібербезпеки.

13.4 Методи кіберзахисту

Заходи безпеки, пов'язані з комп'ютерною інформацією та доступом до неї, спрямовані на боротьбу з чотирма основними загрозами:

- крадіжка даних, наприклад, військової таємниці з урядових комп'ютерів;
- вандалізм, у тому числі знищення даних комп'ютерним вірусом;
- шахрайство, наприклад, переведення співробітниками банку коштів на власні рахунки;
- втручання в приватне життя, наприклад, незаконний доступ до захищених особистих фінансових або медичних даних з бази даних.

Найпростішим засобом захисту комп'ютерної системи від крадіжок, вандалізму, вторгнення в особисте життя та інших безвідповідальних дій є електронне відстеження та реєстрація доступу до комп'ютерної системи та дій різних користувачів. Зазвичай це робиться шляхом присвоєння індивідуального паролю кожній

особі, яка має доступ до системи. Тоді сама комп'ютерна система може автоматично відстежувати використання цих паролів, записуючи такі дані, як те, до яких файлів було отримано доступ під певним паролем тощо. Ще одним заходом безпеки є зберігання даних системи на окремому пристрої або носії, який зазвичай недоступний через комп'ютерну систему. Нарешті, дані часто шифрують так, щоб їх могли розшифрувати лише власники єдиного ключа шифрування.

Таким чином, кібербезпека зводиться до сукупності заходів і дій, спрямованих на запобігання, протидію кібератакам чи мінімізацію завданої ними шкоди. У цьому комплексі є 3 основні компоненти:

- класичні засоби забезпечення інформаційних систем (антивірусні програми, шифрування даних, спеціальна підготовка користувачів);
- активна оборона (цілеспрямовані і заплановані тести зламання системи, щоб виявити її слабкі сторони);
- дії в інших сферах (дипломатичних, юридичних, економічних, військових) – з метою відлякування від проведення атак.

Захист систем передбачає:

- спеціальну програму керування ризиками;
- обмежене довір'я, тобто інші системи трактуються як потенційні джерела загроз;
- спеціальне програмне забезпечення (ПЗ), яке слідкує за обміном інформації з іншими системами;
- багаторівневий ступінь захисту (тобто зламання одного рівня не дає доступу до даних);
- систематичні тести безпеки;
- обмеження доступу користувачів тільки до окремих даних, які їм необхідні;
- мінімізація функціональності (тільки те програмне забезпечення (ПЗ) і функції, які необхідні).

У цьому контексті слід згадати також відокремлення дуже важливих мереж від Інтернету – наприклад, американська система SIPRNet3 для керування військами. Дозволяється використання

обладнання і програмного забезпечення, виробленого в своїй країні чи у союзників (шпигунське ПЗ може бути інстальоване при виробництві – т. зв. маньчжурські чіпи). Особливо слід звертати увагу на захист критичної інфраструктури, яка включає всі об'єкти, прилади, структури, системи і мережі (фізичні чи віртуальні), які настільки важливі для держави, що їхнє пошкодження, паралізування чи знищення ослабить безпеку держави і громадян.

Інформаційні технології можуть бути використані в інформаційній боротьбі 2 способами:

- допоміжний спосіб, тобто посилюючи ефект операцій і заходів іншого ніж інформаційний вид (поширення пропаганди, залучення фінансових засобів для діяльності, рекрутація нових членів, добровольців, симпатиків, внутрішньогрупова комунікація);
- безпосередній спосіб, як зброя і засіб знищення деяких об'єктів (наступальні операції в кіберпросторі, які можуть викликати негативні (матеріальні чи нематеріальні) наслідки для об'єктів, які зазнали нападу).

Операції в кіберпросторі поділяються за 2 групи:

- наступальні (кібератаки – заходи, що використовують комп'ютерні мережі, і спрямовані на пошкодження, створення перешкод, знищення чи маніпуляцію інформаційної системи і інформаційної мережі);
- оборонні (пасивні чи активні операції, що мають на меті збереження здатності до використання та захист даних).

13.5 Перспективи і загрози, пов'язані з розробкою штучного інтелекту

Найбільш перспективною галуззю інформатики та кібернетики є розробка штучного інтелекту (ШІ) – тобто інтелектуальних машин, здатних розв'язувати завдання з невідомим алгоритмом, тобто таких, що раніше були під силу тільки людському інтелекту. ШІ здатний навчатися на досвіді, виявляти закономірності, розпізнавати зображення, розуміти мову та ін.

ШІ стрімко розвивається, здатний непередбачувано змінити людську цивілізацію і несе в собі багато небезпек і загроз. Створений ним аудіо- чи відеоконтент можна використовувати з метою маніпулювання політичною свідомістю. Крім того, навчання ШІ на основі матеріалів, захищених авторським правом, може порушувати законодавство, а пізніше їхнє відтворення чи генерування для створення контенту міститиме юридичні і етичні проблеми. ШІ здатний суттєво вплинути на зміни політичної і соціальної ситуації. Зокрема, він може бути використаний для впливу на виборчі кампанії. З метою протидії застосуванню маніпулятивних технологій фірми, які задіяні в розробці ШІ підписали спільну угоду про принципи і цілі, якими вони зобов'язуються керуватися. Ці принципи поділені на 7 категорій. Передбачається запобігання, тобто дослідження, інвестування та впровадження розумних запобіжних заходів, щоб обмежити ризики створення завідомо оманливого виборчого контенту зі штучним інтелектом. Для цього передбачено встановлення походження контенту, виявлення, оцінювання. Оперативний захист кваліфіковано як надання швидких і пропорційних відповідей на інциденти, пов'язані зі створенням і поширенням оманливого виборчого контенту зі штучним інтелектом. Передбачено участь у спільних зусиллях з інформування громадськості про найкращі практики медіаграмотності, зокрема щодо оманливого контенту зі штучним інтелектом, а також про те, як громадяни можуть захистити себе від маніпуляцій або обману за допомогою такого контенту. Найважливішим елементом є підтримка зусиль, спрямованих на розробку та забезпечення доступності захисних інструментів і ресурсів, таких як ШІ-грамотність та інші державні програми, рішення на основі ШІ або контекстні функції, щоб допомогти захистити публічні дебати, захистити цілісність демократичного процесу та підвищити стійкість усього суспільства до використання оманливого виборчого контенту зі штучним інтелектом.

ШІ стає ареною інформаційних війн. Порівняння відповідей американського чатбота ChatGPT і китайського DeepSeek

виявило, що останній у дражливих питаннях, зокрема стосовно статусу Тайваню чи лауреата Нобелівської премії миру 2010 р. правозахисника Лю Сяобо (Liu Xiaobo), повністю віддзеркалював офіційну позицію керівництва КНР і давав викривлене необ'єктивне трактування політичних подій і процесів. Тобто DeepSeek є рупором китайської пропаганди.

Великі зміни ШІ спричинить у сфері занятості. Деякі аналітики передбачають витіснення людей із низки професій. Керівник найбільшої фірми-розробника процесорів Nvidia Дженсен Гуанг (Jensen Huang) припустив, що програмування невдовзі стане функцією ШІ, а людині залишаться такі галузі, як біологія, освіта, виробництво і рільництво. Засновник Microsoft Білл Гейтс (Bill Gates) висловив переконання, що тільки програмісти, експерти в сфері енергетики і біологи залишаться за людиною. Тобто, енергетична сфера занадто складна для повного контролю з боку ШІ, також неможливо замінити людську креативність та інтуїцію у відкритті нових способів лікування та здійсненні переломних досліджень.

ШІ стане як загрозою для занятості людей так і джерелом нових шансів, що залежатиме від способів його впровадження та адаптації. З метою спільного визначення наукової бази, рішень і стандартів більш сталого штучного інтелекту на службі колективного прогресу і суспільних інтересів було проведено саміти у Блетчлі-парку (листопад 2023), Сеулі (травень 2024) та Парижі (10–11 лютого 2025 р.). Стратегічними напрямками останнього саміту було обговорення тем ШІ на службі суспільних інтересів, зайнятості майбутнього, інновації та культури, довіри до ШІ та глобального управління в галузі штучного інтелекту. Підсумкова декларація закликала до відкритого, інклюзивного і етичного підходу до розвитку ШІ. Однак досягнути повного консенсусу не вдалося. Франція, Китай, Індія та ін. держави і міжнародні організації підписали документ, а США і Британія відмовилися, аргументуючи позицію занадто жорсткими рамками, які здатні вбити нову галузь.

Поява ШІ ставить вимогу врегулювання політичних, правових і етичних питань. Вперше спробу унормування його

функціонування здійснив Європейський парламент, ухваливши 13 березня 2024 р. закон про штучний інтелект (AI Act). Закон поділяє ризики, пов'язані із системами ШІ на 4 категорії: неприйнятний, високий, обмежений і мінімальний або відсутність ризику. Забороненими системами вважаються технології розпізнавання емоцій, маніпулювання поведінкою, біометричної ідентифікації, системи соціального скорингу, подібні до тих, що використовуються в Китаї тощо. Технології з високим рівнем ризику підпадають під особливі законодавчі вимоги. Технології, які прямо не заборонені і не віднесені до високоризикових, залишаються переважно неврегульованими.

Британський фізик Стівен Гокінг (Stephen Hawking) попереджував, що штучний інтелект може стати найбільшою катастрофою в історії людства, якщо ним не керувати належним чином. ШІ може принести серйозну небезпеку у створенні потужної автономної зброї та нових способів придушення і контролю мас для можновладців. Гокінг припустив, що ШІ може стати останньою подією в історії нашої цивілізації, якщо людство не навчиться справлятися з ризиками, які він несе.

В Україні регулювання процесів у кіберпросторі регламентується законом «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 3 липня 2017 р. У ньому визначено правові та організаційні основи гарантування кібербезпеки, повноваження і обов'язки державних органів, підприємств, установ та організацій. Закон містить також визначення понять: «кіберпростір», «кіберзагроза», «кібербезпека», «кібератака», «кіберзахист», «кіберзлочин», «кібертероризм» та ін.

З метою зміцнення системи кібербезпеки, розширення повноважень спеціалізованих структур та формування комплексної системи реагування на кібервиклики відповідно до європейських стандартів Верховною Радою ухвалено законопроект № 11290 про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформації та кіберзахисту державних інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури. Удосконалення нормативної бази регулювання кібербезпеки залишатиметься

актуальним питанням у зв'язку з швидким розвитком комп'ютерних технологій.

Кібербезпека залишається одною з найважливіших і найвразливіших сфер у системі безпеки, що викликано відносною новизною та стрімким технологічним розвитком інформаційних мереж. Зважаючи на тотальну комп'ютеризацію різних сфер функціонування суспільства і держави, кібербезпека виступає зв'язуючим компонентом різних видів безпеки. Вразливість цього елементу національної безпеки може спричинити кібератаки та виведення з ладу об'єктів критичної інфраструктури. Правове врегулювання діяльності у кіберпросторі є актуальним завданням внутрідержавного і міжнародного права.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими характеристиками кіберпростір відрізняється від інших доменів?
2. Що таке кібербезпека?
3. Які є основні види кіберзагроз?
4. Що є метою кібератак?
5. Що таке штучний інтелект?
6. Які потенційні небезпеки несе в собі штучний інтелект?
7. Який політичний орган вперше здійснив регулювання штучного інтелекту?

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Кібератака – спрямовані (навмисні) дії в кіберпросторі, які здійснюються за допомогою засобів електронних комунікацій (включаючи інформаційно-комунікаційні технології, програмні, програмно-апаратні засоби, інші технічні та технологічні засоби і обладнання) та спрямовані на досягнення однієї або сукупності таких цілей: порушення конфіденційності, цілісності, доступності електронних інформаційних ресурсів, що обробляються (передаються, зберігаються) в комунікаційних та/або технологічних системах, отримання несанкціонованого доступу до таких ресурсів; порушення безпеки, сталого, надійного та штатного режиму функціонування комунікаційних та/або технологічних систем; використання комунікаційної системи, її ресурсів та засобів електронних комунікацій для здійснення кібератак на інші об'єкти кіберзахисту.

Кібербезпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі.

Кіберзагроза – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України у кіберпросторі, справляють негативний вплив на стан кібербезпеки держави, кібербезпеку та кіберзахист її об'єктів.

Кіберзахист – сукупність організаційних, правових, інженерно-технічних заходів, а також заходів криптографічного та технічного захисту інформації, спрямованих на запобігання кіберінцидентам, виявлення та захист від кібератак, ліквідацію їх наслідків, відновлення сталості і надійності функціонування комунікаційних, технологічних систем.

Кіберзлочин (комп'ютерний злочин) – суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі та/або з його використанням,

відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано злочином міжнародними договорами України.

Кіберзлочинність – сукупність кіберзлочинів.

Кібероборона – сукупність політичних, економічних, соціальних, військових, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних та інших заходів, які здійснюються в кіберпросторі та спрямовані на забезпечення захисту суверенітету та обороноздатності держави, запобігання виникненню збройного конфлікту та відсіч збройній агресії.

Кіберпростір – середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних.

Кіберрозвідка – діяльність, що здійснюється розвідувальними органами у кіберпросторі або з його використанням.

Кібертероризм – терористична діяльність, що здійснюється у кіберпросторі або з його використанням.

Кібершпигунство – шпигунство, що здійснюється у кіберпросторі або з його використанням.

Критично важливі об'єкти інфраструктури – підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, діяльність яких безпосередньо пов'язана з технологічними процесами та/або наданням послуг, що мають велике значення для економіки та промисловості, функціонування суспільства та безпеки населення, виведення з ладу або порушення функціонування яких може справити негативний вплив на стан національної безпеки і оборони України, навколишнього природного середовища, заподіяти майнову шкоду та/або становити загрозу для життя і здоров'я людей.

Об'єкт критичної інформаційної інфраструктури – комунікаційна або технологічна система об'єкта критичної інфраструктури, кібератака на яку безпосередньо вплине на стале функціонування такого об'єкта критичної інфраструктури.

Національна телекомунікаційна мережа – сукупність спеціальних телекомунікаційних систем (мереж), систем спеціального зв'язку, інших комунікаційних систем, які використовуються в інтересах органів державної влади та органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та військових формувань, утворених відповідно до закону, призначена для обігу (передавання, приймання, створення, оброблення, зберігання) та захисту національних інформаційних ресурсів, забезпечення захищених електронних комунікацій, надання спектра сучасних захищених інформаційно-комунікаційних (мультисервісних) послуг в інтересах здійснення управління державою у мирний час, в умовах надзвичайного стану та в особливий період, та яка є мережею (системою) подвійного призначення з використанням частини її ресурсу для надання послуг, зокрема з кіберзахисту, іншим споживачам.

Національні електронні інформаційні ресурси – систематизовані електронні інформаційні ресурси, які містять інформацію незалежно від виду, змісту, форми, часу і місця її створення (включаючи публічну інформацію, державні інформаційні ресурси та іншу інформацію), призначену для задоволення життєво важливих суспільних потреб громадянина, особи, суспільства і держави. Під електронними інформаційними ресурсами розуміється будь-яка інформація, що створена, записана, оброблена або збережена у цифровій чи іншій нематеріальній формі за допомогою електронних, магнітних, електромагнітних, оптичних, технічних, програмних або інших засобів.

Фішинг – це поширена тактика соціальної інженерії, коли кібератаки видають себе за надійні джерела, як правило, через електронну пошту, щоб викрасти цінні дані або встановити шкідливе програмне забезпечення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дубов Д. В., Дубова С. В. «Соціальні кібератаки» як інструмент хаотизації політичних процесів (на прикладі виборчого та поствиборчого періоду в США у 2016–2017 рр.). *Гілея*. 2017. Випуск 122. С. 426–430.
2. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (Відомості Верховної Ради (ВВР). 2017. № 45. Ст. 403). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 15.01.2025).
3. Захаренко К. Категорія інформаційної безпеки у вітчизняному політологічному дискурсі. *Вісник Львівського університету*. Серія: Філософ.-політолог. студії. 2019. Випуск 23. С. 158–165.
4. Младьонова О. Інформаційна безпека як складова національної безпеки України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Питання політології. 2017. № 31. С. 87–92.
5. Рижук О. М. Інформаційні війни в сучасному інформаційному середовищі. *Гілея*. 2018. Випуск 136. С. 252–255.
6. Bill Gates wskazuje na trzy zawody. Mają przetrwać rewolucję AI. URL: <https://tech.wp.pl/bill-gates-wskazuje-na-trzy-zawody-maja-przetrwac-rewolucje-ai,7139943998954304a>
7. Computer security. URL: <https://www.britannica.com/technology/computer-security> (дата звернення: 15.01.2025).
8. Craigen D., Diakun-Thibault N., Purse R. Defining Cybersecurity. *Technology Innovation Management Review*. October 2014. P. 13–21.
9. Cyberattack. URL: <https://www.britannica.com/topic/cyberattack> (дата звернення: 15.01.2025).
10. Cybersecurite. URL: <https://www.cnil.fr/fr/technologies/cybersecurite> (дата звернення: 19.01.2025).
11. Document 32024R1689. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No. 300/2008, (EU) No. 167/2013,

- (EU) No. 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj> (дата звернення: 20.01.2025).
12. FM 3.0 Operations. Headquarters, Department of the Army, October 2022. 280 p. URL: https://armypubs.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/ARN36290-FM_3-0-000-WEB-2.pdf P. 16 (дата звернення: 15.01.2025).
13. Furgacz P. Informacyjny wymiar bezpieczeństwa. Zagrożenia i instytucje bezpieczeństwa międzynarodowego. Redakcja naukowa E. Cziomer. Kraków : Oficyna wydawnicza AFM, 2016. S. 143–161.
14. Glossaire. URL: <https://cyber.gouv.fr/glossaire>
15. Gouvernement du Canada. Centre canadien pour la cybersécurité.
16. Koziej S. Bezpieczeństwo międzynarodowe Polski. Interesy i cele, środowisko, strategia i system bezpieczeństwa. URL: <https://koziej.pl/wp-content/uploads/2017/03/BMP.pdf>
17. National Initiative for Cybersecurity Careers and Studies. Explore Terms: A Glossary of Common Cybersecurity Words and Phrases. URL: <https://niccs.cisa.gov/cybersecurity-career-resources/vocabulary#letter-c> (дата звернення: 15.01.2025).
18. Seven Principle Goals. URL: <https://www.aielectionsaccord.com/> (дата звернення: 20.01.2025).
19. Sommet pour l'action sur l'intelligence artificielle. URL: <https://www.elysee.fr/sommet-pour-l-action-sur-l-ia> (дата звернення: 20.01.2025).
20. Stephen Hawking: Artificial intelligence could be the greatest disaster in human history. <https://www.independent.co.uk/news/people/stephen-hawking-artificial-intelligence-diaster-human-history-leverhulme-centre-cambridge-a7371106.html> (дата звернення: 20.01.2025).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Березовська-Чміль О. Б. – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Геник М. А. – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Голуб'як Н. Р. – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Дерев'янюк С. М. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Доцяк І. І. – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Липчук О. І. – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ломака І. І. – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Климончук В. Й. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Кобець Ю. В. – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Мадрига Т. Б. – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Марчук В. В. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Матвієнків С. М. – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Міщук А. І. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Міщук М. Б. – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Москалюк М. Ф. – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Навчальне видання

ДЕРЕВ'ЯНКО Сергій Миронович
КОБЕЦЬ Юлія Василівна
МАДРИГА Тетяна Богданівна **та ін.**

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

**НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
ЗА ЗАГ. РЕД. В. В. МАРЧУКА**

*Дизайн обкладинки – В. Савельєва
Технічний редактор – О. Гринюк
Верстка – О. Колеснікова*

Підписано до друку 29.05.2025. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 21,62. Наклад 300. Замовлення № 0425-044.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Українсько-польське наукове видавництво “Liha-Pres”

79000, м. Львів, вул. Технічна, 1

87-100, м. Торунь, вул. Лубішка, 44

Телефон: +38 (050) 658 08 23

E-mail: editor@liha-pres.eu

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6423 від 04.10.2018 р.